

УКРАЇНСЬКЕ
СЛОВ'ЯНО-
ЗНАВСТВО

1971

МІЖВІДОМЧИЙ
РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ
НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

Українське Слов'яно- Знавство

ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНИХ СЛОВ'ЯН

ВИПУСК 4

ВИДАВНИЦТВО
ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
ЛЬВІВ — 1971

У збірнику вміщено матеріали з історії міжнародних відносин на Балканах в ХХ ст., викривається підривна діяльність американських місіонерів в Болгарії напередодні і під час російсько-турецької війни 1877—1878 рр., надрукована низка статей з історії Польщі та Чехословаччини. В окремий розділ виділені дослідження з історіографії. Читач знайде у збірнику також рецензії, хроніку наукового життя тощо.

Розрахований на науковців, учителів, студентів, а також тих, хто цікавиться історією слов'янських народів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Професор *Д. Л. Похилевич* (відповідальний редактор), доцент *О. С. Бейліс*, доцент *І. І. Белякевич* (заступник відповідального редактора), професор *Г. Д. Вервес*, професор *І. С. Дзюбко*, професор *В. І. Жебокрицький*, професор *В. І. Масальський*, доцент *В. А. Моторний* (відповідальний секретар), професор *С. І. Сідельников*, доцент *К. К. Трофимович* (заступник відповідального редактора).

Відповідальний за випуск доцент *О. С. Бейліс*.

Адреса редакційної колегії:

Львів, Університетська, 1, кафедра історії південних і західних слов'ян

Редактор *В. І. Юрченко*

Технічний редактор *Т. В. Саранюк*. Коректор *К. Г. Логвиненко*

УКРАИНСКОЕ СЛАВЯНОВЕДЕНИЕ

История зарубежных славян. Выпуск 4.

(На украинском языке).

14,7 прив. печ. л. Тираж 700. Цена 1 руб. 08 коп. Зак. 1161. Издательство Львовского университета. Львов, Университетская, 1. Областная книжная типография Львовского областного управления по печати. Львов, Стефаника, 11.

БГ 09992. Здано до набору 15. IV 1971 р. Підписано до друку 17. XI 1971 р. Формат 70×108¹/₁₆. Паперов. арк. 5,25. Прив. друк. арк. 14,7. Обл.-видавн. арк. 14,2. Тираж 700. Ціна 1 крб. 08 коп. Зам. 1161.

Видавництво Львівського університету. Львів, Університетська, 1. Обласна книжкова друкарня Львівського обласного управління по пресі. Львів, Стефаника, 11.

СТАТТІ

І. І. БЕЛЯКЕВИЧ

СТВОРЕННЯ ГОЛОВНОГО КОМІТЕТУ СОЮЗІВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ-ПОЛЯКІВ (ЛІВИЦІ) ТА ЙОГО РОЛЬ У БОРОТЬБІ З НАЧПОЛЕМ

Створення Головного комітету союзів військовослужбовців-поляків (лівиці) і його діяльність є однією з недостатньо вивчених сторінок загальної боротьби за польські солдатські маси у Росії, яку вели групи СДКПіЛ та ППС-лівиці проти Начполю — верхнього керівного органу польського реакційного офіцерства, утвореного на Всеросійському з'їзді військовослужбовців-поляків у Петрограді в червні 1917 р. Це питання побіжно висвітлюють або згадують про нього в своїх працях деякі радянські історики, зокрема О. Я. Манусевич¹, П. А. Голуб², М. І. Капустін³, автор цієї статті⁴ та ін. Лаконічні й уривчасті відомості про створення Головного комітету ми зустрічаємо в роботах польських істориків — Л. Гросфельда⁵, В. Найдус⁶, А. Заторського⁷, К. Собчака⁸, М. Вжосека⁹, І. Павловського і К. Собчака¹⁰ та ін. Однак ні в радянській, ні у польській сучасній історіографії немає спеціального дослідження на цю тему¹¹. Інтерес до неї визначається тим, що Головний комітет союзів військовослужбовців-поляків (лівиці) об'єктивно був супутником груп СДКПіЛ і секцій ППС-лівиці у їх боротьбі проти Начполю, метою якої було залучити на бік револю-

¹ А. Я. Манусевич. Польские интернационалисты в борьбе за победу Советской власти в России. Февраль—октябрь 1917. М., 1965, стор. 205, 262—263, 293.

² П. А. Голуб. Польские революционные войска в России в 1917—1920 годах. — «Вопросы истории», 1958, № 3, стр. 48.

³ М. И. Капустин. Заговор генералов. (Из истории корниловщины и ее разгрома). М., 1968, стор. 108.

⁴ И. И. Белякевич. Революционное содружество польских и российских трудящихся в 1917 г. Львов, 1957, стор. 65—66, 87—88; його ж. Группы СДКПіЛ и секции ППС-ливицы в России в борьбе против реакционных сил в период подготовки корниловского мятежа. — «Участие трудящихся зарубежных стран в Октябрьской революции», М., 1967, стор. 151.

⁵ L. Grosfeld. Polskie reakcyjne formacje wojskowe w Rosji 1917—1920, Warszawa, 1956, str. 37, 45.

⁶ W. Najdus. Żołnierze Polacy w Rewolucji Październikowej. — «Wojskowy przegląd historyczny», 1957, Nr 4, str. 176—179; та ж е. Polacy w Rewolucji 1917 roku. Warszawa, 1967, str. 287—288, 289—290.

⁷ A. Zatorski. Dzieje pułku Białgorodzkiego. I Polskiego Pułku Rewolucyjnego w Rosji. Warszawa, 1960, str. 96, 71, 85, 95.

⁸ K. Sobczak. Żołnierze polscy w Rosji wobec Rewolucji Październikowej. — «Myśl wojskowa», 1957, Nr 11, str. 7—8.

⁹ M. Wrzosek. Przyczynek do historii I Rewolucyjnego Pułku Polskiego. — «Przegląd historyczny», 1957, zesz. 4, str. 712, 724; та ж е. Polskie korpusy wojskowe w Rosji w latach 1917—1918. Warszawa, 1969, str. 71—73.

¹⁰ J. Pawłowski, K. Sobczak. Polacy i oddziały polskie w Rewolucji Październikowej i wojnie domowej w Rosji 1917—1921. Warszawa, 1967, str. 71.

¹¹ З праць, що вийшли в Польщі в міжвоєнний період, певний інтерес має книга В. Щенсного, в якій наведено більш докладні дані про Головний комітет союзів військовослужбовців-поляків (лівиці). (Див.: W. Szczęsny. Kwestja wojska Polskiego w Rosji 1917 r. Warszawa, 1936).

ції понад 600 тис. польських солдатів, що служили в російській армії¹².

В цій статті зроблено спробу висвітлити історію створення Головного комітету польської військової лівниці, коротко охарактеризувати його роль і значення у боротьбі з Начполем, викрити причини половинчастої політики Головного комітету, яка проводилася ним щодо Начполу. Основними джерелами дослідження були документи, які зберігаються в архівах Москви, Харкова, Варшави, Любліна, публікації документів і матеріалів, а також польська преса, що видавалася у Росії у 1917 р.

Для зміцнення свого становища в Росії і в майбутній Польщі польські буржуазно-поміщицькі кола і реакційне кадрове офіцерство намагались створити великі польські військові з'єднання у складі російської армії. Проекти їх формування з'явилися на початку першої світової війни і продовжували наполегливо висуватися майже до Лютневої буржуазно-демократичної революції. Однак у той час вони не були підтримані ні царською владою, ні верховним головнокомандуванням. Справа звелась до створення двох польських легіонів, які у вересні 1915 р. було зведено у Польську стрілецьку бригаду¹³. У січні 1917 р. за ініціативою генерала Брусилова бригада була передислокована із Західного на Південно-Західний фронт для переформування у Польську стрілецьку дивізію¹⁴. Лютнева революція застала дивізію у стадії формування.

Після Лютневої революції польська буржуазія і реакційне офіцерство знову висунули пропозиції, спрямовані на створення в Росії окремої польської армії. Польська буржуазія сподівалася таким шляхом залучити на свій бік польські солдатські маси в Росії, ізолювати їх від революціонізуючого впливу російських солдатів. Вона намагалась створити окрему польську армію, яка б, перебуваючи під контролем реакційного польського офіцерства, могла б бути використана буржуазією не тільки для захоплення влади у післявоєнній Польщі, але й служити сліпим зняряддям у руках російських контрреволюційних сил для продовження імперіалістичної війни і проти революції, що розвивалася.

Намагаючись підкорити своєму впливові польські солдатські маси і ізолювати їх від впливу революційного процесу, який розвивався в російській армії, польська буржуазія на чолі з ендеками і реакційне польське офіцерство ще у березні 1917 р. приступили до створення в частинах і з'єднаннях російської армії союзів військовослужбовців-поляків. Вони були ніби підготовчою стадією до формування польських військ у Росії¹⁵. Перший союз виник у Петрограді при активному сприянні військового міністра Тимчасового уряду Гучкова і командуючого

¹² Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва СРСР у Москві (далі — ЦДАЖР), ф. 1318, оп. 1, спр. 1535, арк. 12; спр. 1540, арк. 627; спр. 1607, арк. 12; Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму (далі — ЦПА ІМЛ), ф. 70, спр. 569, арк. 31. Archiwum Akt Nowych, Warszawa. (далі — ААН), Zesp. Archiwum Paderewskiego, t. 28, p. 2 t. 40, p. 1, k. 29; zesp. 1/30, APR-7a, k. 512. Це число — 600 тис. — наводиться в працях ряду авторів (див.: П. А. Голуб. Вказ. праця. — «Вопросы истории», 1958; № 3, стор. 46; W. Sikorski. Polska i Francja w przeszłości i dobie współczesnej. Lwów, 1939, str. 91; W. Najdus. Polacy w Rewolucji 1917 r., str. 47). В цю кількість входили поляки, призвані в армію в Королівстві Польському в 1914—1915 рр., а також ті, що проживали постійно чи тимчасово в Росії, на Україні, в Білорусії, Литві та ін.

¹³ Центральний державний воєнно-історичний архів СРСР у Москві (далі — ЦДВІА), ф. 2003, оп. 2, спр. 323, арк. 207.

¹⁴ Там же, спр. 328, арк. 5—6, 23—24, вв. 25; ф. 2179, оп. 1, спр. 523, арк. 30—31. Докладніше про це див: И. И. Белякевич. Из истории создания польских национальных формирований в русской армии во время первой мировой войны. — У кн.: Первая мировая война 1914—1918. М., 1968.

¹⁵ ЦПА ІМЛ, ф. 70, оп. 2, спр. 569, арк. 31.

Петроградським військовим округом Корнілова¹⁶. На цей раз проекти створення великих польських військових з'єднань зустріли підтримку не лише представників вищого російського командування, а й військового міністра Тимчасового уряду Гучкова¹⁷.

Однак прагнення польської буржуазії на чолі з ендеками створити польську армію наштовхнулися на рішучий опір противників цієї ідеї — робітничих партій СДКПіЛ і ППС-лівіці, а також буржуазних ліберально-демократичних і пілсудчиківських кіл у Росії. Боротьба між прибічниками і противниками створення польських збройних сил велася протягом березня—травня 1917 р., набираючи іноді жорстокого характеру¹⁸. Бажаючи заручитися підтримкою, насамперед з боку поляків, що служили у армії, прихильники створення польських військових сил скликали у Петрограді I Всеросійський з'їзд військовослужбовців-поляків, який повинен був прийняти позитивне рішення з цього питання і таким чином закласти правову основу для здійснення розроблених планів. Організаторами з'їзду були польська реакційна буржуазія на чолі з ендеками, земельна аристократія і польське реакційне офіцерство, що йшло за ними. Спеціальний відбір делегатів на майбутній з'їзд, що виділялись командирами частин, незважаючи на протести солдатів¹⁹, повинен був забезпечити проведення рішень, відповідних планам його організаторів. З'їзд підтримав генерал Корнілов²⁰. Він проводився з дозволу нового військового міністра Керенського²¹.

З'їзд відбувався з 7 по 22 червня 1917 р.²² Антидемократичні принципи добору делегатів і організації роботи з'їзду²³ повинні були, за задумом його керівників, полегшити повне виконання розробленого плану — адже більшість делегатів була прихильниками створення польської армії в Росії. Однак, незважаючи на вжиті організаторами з'їзду та їх однодумцями в армії заходи, у складі делегатів виявилась невелика група представників СДКПіЛ і ППС-лівіці — послідовних противників створення польської армії. Решта делегатів не була однорідною. Вона поділялась на три групи: 1. Ендецьких, антантофільських прихильників створення в Росії самостійної польської армії для продовження імперіалістичної війни і здійснення у майбутньому контрреволюційних планів захоплення влади буржуазією у Польщі; 2. Ліберально-буржуазних і пілсудчиківських прихильників блоку центральних держав і створеної ними так званої Державної ради у Варшаві, що очолила маріонеткову польську державу, яку В. І. Ленін в той час називав ублюдком держави²⁴. Ця група була противником формування польської армії, тому що її поява могла загострити відносини між варшавською Державною радою і австро-німецькими окупаційними властями; 3. Група центру — група балансуєчих між двома буржуазними фракціями прихильни-

¹⁶ T. Kaźmierski. Wojskowi Polacy w Rosji w czasie Rewolucji (1917—1918). Warszawa, 1935, str. 25, 27, 33; AAN, zesp. 1/30; APR — 2 b, k. 16.

¹⁷ ЦДАЖР, ф. 6, оп. 2, спр. 177, арк. 31—32, 35—35 зв.; ЦДВІА, ф. 2003, оп. 2, спр. 328, арк. 53; AAN, zesp. Archiwum Paderewskiego, t. 40, p. 1.

¹⁸ Докладніше про це див.: І. І. Белякевич. З історії створення польських військових формувань у Росії напередодні I Всеросійського з'їзду військових поляків (березень—травень 1917 р.). — Вісник Львівського державного університету. Серія історична, вип. 3. Львів, 1965.

¹⁹ ЦДВІА, ф. 2048, оп. 1, спр. 1238, арк. 5—6; AAN, zesp. 1/30, APR-2c; «Robotnik w Rosji», Nr. 4, 14(27). IX. 1917. str. 6.

²⁰ И. И. Мнищ. История Великого Октября, т. 2. М., 1968, стор. 303.

²¹ AAN, zesp. 11/6, t. 11, k. 3.

²² Тут і далі дати вказані за новим стилем.

²³ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР у Харкові (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 3156, оп. 1, спр. 13, арк. 58. AAN, zesp. 1/30, APR-2c; Centralne archiwum wojskowe. Warszawa (далі — CAW), 122/99/8, str. 1—2.

²⁴ Див.: В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 30, стор. 282.

ків створення польських формувань, цілком підпорядкованих російському командуванню²⁵. Більшість делегатів з'їзду перебувала під впливом ендеків²⁶. Політична орієнтація делегатів визначила характер боротьби, що розгорнулася на з'їзді з питання створення польської армії.

На з'їзді пролунав гнівний голос протесту проти намірів польської реакції і російської контрреволюції. Він належав представникам СДКПіЛ, ППС-лівиці та деяким делегатам, що підтримували їх. Ліве крило з'їзду представляли 12 делегатів, з них 5 — з дорадчим голосом. На їх боці були офіційні представники СДКПіЛ — Ю. Ліщинський (Ленський) і ППС-лівиці — Ф. Кон і С. Лапінський, а також члени СДКПіЛ — Т. Радванський і Б. Мандельбаум, що представляли польський Революційний клуб і робітничий клуб «Промінь». Вони не були делегатами з'їзду, а виступали як представники польських організацій. Всі вони різко критикували реакційних організаторів з'їзду та їх контрреволюційні плани²⁷. З яскравими промовама виступили делегати з'їзду, члени ППС-лівиці В. Матушевський, М. Костжева, Р. Муклевич та ін. Було створено спеціальне бюро з представників керівних центрів групи СДКПіЛ і секцій ППС-лівиці в Росії для вироблення єдиної тактики на з'їзді для всіх делегатів цих партій²⁸.

Однак боротьба була нерівною. Ліве крило не зуміло змінити реакційний напрям роботи з'їзду, який все більше повертав вправо, форсуючи рішення про створення польської армії. Це примусило соціалістичну опозицію, за порадою Ю. Ліщинського, залишити з'їзд²⁹. 13 червня 12 польських інтернаціоналістів покинули з'їзд, висловивши перед тим у своїх індивідуальних і колективній заявах протест проти антидемократичних тенденцій реакційної більшості з'їзду і його керівників, спрямованих на створення в Росії реакційної польської армії. В заявах було підкреслено, що делегати-інтернаціоналісти продовжать боротьбу за стінами з'їзду³⁰.

В ході роботи з'їзду виявилась інша опозиція щодо реакційної більшості. Вона складалася з представників дрібнобуржуазного ліберального Демократичного комітету, Селянського союзу, ППС-фракції і підсудчиків. Всі вони були прихильниками варшавської Державної ради і, дбаючи про її інтереси, виступали проти створення польської армії в Росії. Боротьба цієї групи проти реакційного правого крила, підтримуваного делегатами центру, закінчилась розколом з'їзду й виходом з нього 18 червня групи, що налічувала 72 делегати. Крім того, на цей час 120 делегатів роз'їхалися, не дочекавшись закінчення роботи з'їзду³¹. Однак реакційне праве крило з'їзду разом з центром все-таки прийняло компромісне рішення про створення в Росії польської армії, підпорядкованої російському командуванню. Це рішення було прийняте голосами 230 делегатів при 8-ми — проти і 25, які утрималися при голосуванні³². Таким чином, реакційному керівництву з'їзду не вдалося домогтися

²⁵ «Głos Polski», Nr. 24, 17 (30) VI 1917, str. 2, 4, 5; T. Kaźmierski. Op. cit., str. 65—66; L. Grosfeld. Op. cit., str. 31—35.

²⁶ ЦПА ІМЛ, ф. 70, оп. 2, спр. 569, арк. 32.

²⁷ «Трубуна», Nr. 2, 3 (16). VI. 1917; «Dziennik Piotrogradski», 1 (14). VI. 1917.

²⁸ «Трубуна», Nr. 3, 10 (23). VI. 1917. Докладніше про це див. І. І. Белякевич. Боротьба польських революційних сил проти реакції на 1-му Всеросійському з'їзді військовослужбовців-поляків. — У кн.: Велика Жовтнева соціалістична революція та її міжнародне значення. Львів, 1967.

²⁹ «Трубуна», Nr. 2, 3 (16). VI. 1917.

³⁰ САУ, 122/99, 8, к. 10; ААН, зesp. 1/30; АР-3с, к. 2а; «Трубуна», Nr. 2, 3 (16). VI 1917; «Promień», Nr. 7, 3 (16). VI 1917.

³¹ Biblioteka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego (далі — KUL biblioteka). Papiery Jana Steckiego, rkp., 528, к. 8; ААН, зesp. 1/30; АР-3с, к. 1; зesp. II/94, т. I, к. 15; САУ, 122/100/44, poz. 23.

³² «Dziennik Piotrogradski», 11(24). VII 1917, str. 2.

єдності при вирішенні головного питання. Потім було обрано так званий Верховний польський військовий комітет — Начполь, який став верховним органом польського реакційного офіцерства в Росії. Він складався з 33-х чоловік. Серед них було лише 5 рядових солдатів³³. Генерал Довбур-Мусніцький пізніше писав з цинічною відвертістю, що солдати були введені до складу Начполю «лише для збереження революційного декоруму»³⁴. На Начполь було покладене завдання сприяти формуванню польської армії в Росії, спираючись на допомогу вищого російського генералітету і польської реакційної буржуазії.

72 делегати, які покинули з'їзд 18 червня, наступного дня зібрались у приміщенні колишнього Пажеського корпусу на Садовій вулиці, де розміщався Петроградський союз військовослужбовців-поляків. На попередній нараді, проведеній під керівництвом тимчасової президії у складі голови — військового інженера С. Турчиновича, заступників голови — прапорщиків М. Бенбновського, С. Мілошенського і секретарів — прапорщиків Я. Войцеховського і В. Солека, було прийнято рішення провести паралельний з'їзд, назвавши його I з'їздом військовослужбовців-поляків (лівиці)³⁵. До них приєднались 12 польських соціалістів, що залишили з'їзд 13 червня, а також делегація спілки військовослужбовців-поляків з Ерзеруму (з Кавказького фронту), яка запізнилася на відкриття Всеросійського з'їзду³⁶. Деякі делегації I Всеросійського з'їзду військовослужбовців-поляків, наприклад, представники Вітебського союзу, у повному складі приєднались до з'їзду польської військової лівиці³⁷.

З'їзд працював з 19 по 22 червня³⁸. Спочатку ним керувала тимчасова президія у складі голови С. Турчиновича, заступників голови — М. Бенбновського і С. Мілошенського, секретарів — В. Солека і С. Анджейчика³⁹. У президії з'їзду був лише один представник польських робітничих партій — М. Бенбновський, який з 1903 р. брав участь у роботі молодіжних гуртків СДКПіЛ. У 1902 р. за участь у революційному русі у Вільно він був заарештований. У 1905 р. брав участь у московському Грудневому збройному повстанні⁴⁰. М. Бенбновський був головою союзу військовослужбовців-поляків Кримського узбережжя і активним учасником революційних подій у Криму⁴¹.

В роботі з'їзду брало участь близько 120 делегатів⁴². Серед них переважали солдати й молодші офіцери. Склад делегатів був досить строкатим: небагато членів СДКПіЛ, ППС-лівиці, а також ППС-фракції, селянської партії (людовців), групи демократів, незалежників і пілсудчиків. Більшість же делегатів були прихильниками варшавської Державної ради. Членів СДКПіЛ і ППС-лівиці зв'язувало з іншими учасниками з'їзду лише спільне негативне ставлення до ідеї формування в Росії польської армії. Незважаючи на те, що представники польських ро-

³³ САВ, 122/100/44, poz. 28; «Dziennik Polski», 28. VI 1917.

³⁴ J. Dowbór-Muśnicki, Krótki szkic do historii I Polskiego korpusu, cz. I. Warszawa, 1919, str. 11.

³⁵ ААН, зesp. 1/30; APR-3c, k. 18; «Dziennik Piotrogradski», 8(21). VI 1917.

³⁶ ААН, зesp. 1/30; APR-7b, k. 514; «Dziennik Piotrogradski», 10(23). VI 1917.

³⁷ A. Leppert, Dywizjon imienia I stycznia. Na granicy epok. Wspomnienia o udziale Polaków w Rewolucji Październikowej i wojnie domowej w Rosji 1917—1921. Warszawa, 1967, str. 331.

³⁸ «Dziennik Piotrogradski», 10(23). VI 1917.

³⁹ W. Szcześny. Op. cit., str. 178.

⁴⁰ Księga Polaków uczestników Rewolucji Październikowej 1917—1920. Biografie, Warszawa, 1967, str. 69.

⁴¹ См.: I. I. Bielaiewicz, Интернационалиści Польscy в walce o ustanowienie władzy Rad na Krymie (marzec 1917 — styczeń 1918). — «Z pola walki», 1967, Nr. 3, str. 64, 72—73, 75.

⁴² W. Szcześny. Op. cit., str. 177.

бітничих партій та інші делегати з'їзду з різних причин виступали проти створення польської армії, члени СДКПіЛ і ППС-лівиці висловили готовність співробітничати з ними з метою придбання хоча б тимчасових союзників у боротьбі проти Начполю.

За даними секретаря з'їзду В. Солека, серед делегатів були С. Анджейчик, М. Білек, С. Буткевич, Я. Д'юперо, М. Яцкевич, М. Костжева, Р. Лонгва, В. Матушевський, Р. Муклевич, С. Поплавський, В. Щенський, С. Вейхерт, Х. Новаковський, М. Марчевський, М. Бенбновський, С. Островський та ін.⁴³ Деякі з них у майбутньому відіграли велику роль у революційній роботі серед польських солдатів (М. Яцкевич, В. Матушевський, М. Білек), інші стали активними учасниками Жовтневої соціалістичної революції, боротьби з білогвардійцями та інтервентами (М. Бенбновський, Х. Новаковський, В. Матушевський, С. Островський), видатними організаторами і командирами Червоної Армії і Військово-морського флоту (Р. Лонгва і Р. Муклевич)⁴⁴. Участь у з'їзді польської військової лівиці членів СДКПіЛ і ППС-лівиці разом з незалежниками, демократами, людовцями, членами ППС-фракції і пілсудчиками була з боку перших тимчасовим компромісом, на який вони пішли з метою розв'язати головне завдання — використати усі можливості для спільної боротьби проти польської реакційної буржуазії, яка намагалась створити в Росії польську реакційну армію.

Ранкове засідання 19 червня почалось з виступу прапорщика А. Жабокліцького, який запропонував обрати постійну президію, і військового лікаря Я. Колодзейського, який вніс пропозицію порозумітися з частиною з'їзду військовослужбовців-поляків — центром, що коливалась. Потім було вирішено обговорити два питання: 1) вибори постійної президії; 2) тактика в поточній обстановці. По другому питанню виступили Мілошенський, Гіллер, Колодзейський, Марчевський, Вежбіцький, Лонгва, Яблонський, Анджейчик, В. Матушевський, Баранський, Д'юперо, Лісовський, Павліц та ін. Виступали також представники ряду польських дрібнобуржуазних партій — С. Міцкевич, Я. Домбровський і О. Венцковський⁴⁵. На денному засіданні з'їзд польської військової лівиці обрав постійну президію з'їзду у складі: голова — прапорщик А. Жабокліцький, заступники голови — прапорщики В. Щенський, ветеринарний лікар М. Марчевський, солдат В. Гізгес і два секретарі — солдат С. Анджейчик і прапорщик Я. Войцеховський. Для підготовки проектів резолюцій було створено 8 комісій: 1) фінансову; 2) культурно-освітню; 3) санітарну; 4) статутну; 5) організаційну; 6) допомоги солдатам; 7) військову і 8) преси. Комісії негайно приступили до роботи⁴⁶.

На засіданнях 20 і 21 червня з'їзд заслухав і обговорив доповіді секцій, а також розглянув ряд питань, зокрема таких, як способи повернення солдатів з російської армії до Польщі; проект мобілізації на випадок створення польської армії в Росії; робота над поліпшенням побуту солдатів-поляків у російській армії; опіка над військовополоненими-поляками; встановлення тісного зв'язку з Польщею та її урядом; створення умов для переписки з сім'ями у Польщі; задоволення культурно-освітніх потреб солдатів-поляків; звільнення заарештованих легіонерів та ідейних в'язнів, засуджених у зв'язку з боротьбою за незалежність Польщі⁴⁷.

Центральним питанням на з'їзді було ставлення до польської армії в Росії. З'їзд одностайно прийняв резолюцію, в якій повторювалась заява пілсудчиків, незалежників та інших прихильників варшавської

⁴³ W. Szczesny, Op. cit., załącznik Nr. 25, str. 258.

⁴⁴ Див.: Księga Polaków..., str. 69, 73, 272, 323, 517, 560, 591—592, 609, 631—632..

⁴⁵ AAN, zesp. 1/30, APR-3c, k. 18; «Dziennik Piotrogradski», 8(21). VI 1917.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ W. Szczesny, Op. cit., str. 178.

Державної ради (висловлена ними ще до залишення Всеросійського з'їзду) про те, що «з'їзд вважає недоцільним в даний момент створення окремих польських збройних сил, тому що це суперечило б позиції, зайнятій Польщею, і інтересам природного союзника у польському питанні — російської революційної демократії. Однак, якщо б відбулось принципове змінення політичної обстановки (курсив наш. — Ів. Б.), Головний комітет союзів військовослужбовців-поляків повинен невідкладно скликати Раду делегатів з метою перегляду прийнятого сьогодні рішення»⁴⁸. Таким чином, прикриваючись псевдореволюційними фразами про інтереси «революційної російської демократії», прихильники Державної ради зберігали за собою можливість перегляду свого ставлення до формування польської армії в Росії в разі «змінення політичної обстановки» і, головне, зміни ставлення варшавської Державної ради і Пилсудського до питання створення польської армії в Росії. Участь делегатів, членів СДКПіЛ і ППС-лівиці, у прийнятті згаданих вище резолюцій, очевидно, була продиктована їх бажанням хоча б тимчасово об'єднати свої зусилля, спрямовані проти планів польської реакції форсувати негайне створення польської армії в Росії, з усіма її противниками, включаючи незалежників.

З'їзд також прийняв декларацію про ставлення до революційної російської демократії, в якій говорилося: «Перший Загальний з'їзд представників військовослужбовців-поляків (лівиці. — Ів. Б.), розкиданих по частинах російської армії і військового флоту, звертається з братерським привітом до революційної російської демократії, яка, оголошуючи право кожного народу на самовизначення, перша щиро і без застережень написала на своєму прапорі лозунг незалежної і об'єднаної Польщі і оголошує, що військовослужбовці-поляки, вірні традиціям своїх батьків та дідів, будуть усіма силами підтримувати російську демократію в її боротьбі за право людини і свободу народів»⁴⁹.

З'їзд затвердив статут Тимчасового центрального (Головного) комітету союзів військовослужбовців-поляків (лівиці). Комітет мав складатися з 12 чоловік і перебувати в Петрограді. Завданням його було об'єднання військовослужбовців-поляків і розробка демократичної системи виборів у майбутній Головний комітет. Система виборів мала враховувати пропозиції місцевих союзів і бути затвердженою наступним з'їздом. Комітет повинен двічі на рік скликати з'їзди військовослужбовців-поляків. За вимогою трьох окружних та армійських союзів міг бути скликаний надзвичайний з'їзд. Комітет мав право кожні шість тижнів скликати раду делегатів, що створювалась з представників союзів армій (по одному представникові) і членів комітету і була зобов'язана виконувати постанови з'їздів. Завданням комітету було також встановлення тісного контакту з Польщею. Він не мав права здійснювати будь-які політичні акти і приймати політичні рішення. Комітет повинен був слідкувати, щоб жодна політична група або окремі особи в російській еміграції не виступали від імені поляків-військовослужбовців, що перебували в Росії, і тим більше від імені всього польського народу. Комітет повинен був погоджувати свою діяльність у певних питаннях з діяльністю Ліквідаційної комісії в справах Королівства

⁴⁸ Archiwum Zakładu Historii Partii przy KC PZPR. Warszawa (далі — AZHP), sygn. 60/IX, roz. 31; див. також: Документи и материалы по истории советско-польских отношений (далі — ДМИСПО), т. I, М., 1963, стор. 92—93. К. Собчак доводить, що ця резолюція нібито була «запропонована групою 12, яка складалася з членів СДКПіЛ» (див.: К. Sobczak. Op. cit. — «Myśl Wojskowa», 1957, № 11, str. 7). Це ж твердження наведено у праці І. Павловського і К. Собчака (див.: J. Pawłowski, K. Sobczak. Op. cit., str. 71). Однак це твердження, не підкріплене посиланнями на джерело, нам видається безпідставним.

⁴⁹ ДМИСПО, т. I, док. 47, стор. 92; AZHP, zesp. 60/IX, roz. 31.

Польського⁵⁰ і Комісаріатом у справах військовослужбовців-поляків, що міг виникнути.

Комітет повинен був концентрувати в своїх руках керівництво культурно-освітньою діяльністю союзів військовослужбовців, забезпечувати їх літературою та газетами. Він мав провести реєстрацію усіх поляків у російській армії за схемою, розробленою з'їздом, сприяти їм при переведенні з однієї військової частини до іншої, розробити план і умови майбутньої демобілізації поляків з російської армії і після укладення миру керувати демобілізацією. Обов'язком комітету було також розроблення планів мобілізації⁵¹. Він брав у свої руки виплату пенсій та заборгованості військовослужбовцям-полякам, які після війни залишались у Росії. Комітет повинен був уніфікувати діяльність вже існуючих союзів військовослужбовців на основі типового статуту і взяти в свої руки матеріальну допомогу польським солдатам-інвалідам, регулювати питання кореспонденції військовослужбовців-поляків. У ряді пунктів статуту розглядалися питання бюджету, фінансової звітності, роботи комісій тощо⁵². Затверджений з'їздом статут свідчив, що Головний комітет Спілок військовослужбовців-поляків (лівиці) збирався будувати свою роботу на більш демократичних основах, ніж Начполь.

В спеціально прийнятому з'їздом рішенні про завдання Головного комітету польської військової лівиці вказувалось, що він повинен об'єднувати і керувати діяльністю всіх підпорядкованих йому союзів в галузі встановлення контакту з Польщею; боротьби з безграмотністю шляхом розвитку освіти солдатів-поляків за допомогою створення народних університетів, шкіл для неписьменних і бібліотек⁵³; реєстрації військовослужбовців-поляків у російській армії і проведення опитування з метою виявлення пенсіонерів та інвалідів, які бажали б повернутися на батьківщину⁵⁴. З'їзд також прийняв рішення про видання друкованого органу Головного комітету польської військової лівиці, завданням якого було інформувати про результати роботи Комітету, пропагувати ідеї незалежності серед польських солдатів, ідеї зміцнення тісного контакту з спілками військовослужбовців-поляків⁵⁵. З'їзд прийняв також ряд інших резолюцій.

Резолюції, прийняті з'їздом, не відзначалися послідовністю і чіткістю формулювань. Так, в резолюції, спрямованій проти створення в Росії польської армії, замість чіткого і ясного засудження ідеї формування окремої польської армії і в Росії, і на території Польщі, окупованої австро-німецькими військами (адже така армія могла бути використана в чужих для польського народу інтересах), відзначалось, що це недоцільно робити «в даний момент». Однак у випадку «принципового змінення обстановки» з'їзд був готовий «переглянути прийняте рішення». В той же час в іншій резолюції з'їзд звертався з братерським привіттом до революційної російської демократії і обіцяв від імені військовослужбовців-поляків усіма силами «підтримувати російську демократію у її боротьбі за права людини і свободу народів». З'їзд не зайняв чіткої і ясної позиції у ставленні до головної події того періоду —

⁵⁰ Ліквідаційна комісія в справах Королівства Польського була створена Тимчасовим урядом 28 березня 1917 р. у Петрограді. Головою комісії було призначено одного з керівників Польського демократичного комітету А. Ледніцького.

⁵¹ Очевидно, на випадок, передбачений резолюцією з'їзду польської військової лівиці з питання можливого створення польської армії в Росії.

⁵² «Dziennik Piotrogradski», 11(24). VI 1917.

⁵³ Боротьба з неписьменністю набирала величезного значення, тому що неписьменні серед населення Польщі напередодні війни становили від 75 до 80% (див.: W. S z c z e s n y. Op. cit., str. 32).

⁵⁴ «Dziennik Piotrogradski», 11(24). VI 1917.

⁵⁵ W. S z c z e s n y. Op. cit., str. 180. Цей орган під назвою «Справа Жолнерська» почав виходити з 12 листопада 1917 р.

відновленню активних воєнних дій і початку у червні 1917 р. за наказом Тимчасового уряду наступу на фронті та участі в ньому польських солдатів. На відміну від учасників з'їзду польські робітники і революційно настроєні солдати, керовані СДКПіЛ і ППС-лівницею, заявляли в той час у своїх резолюціях протест проти наступу, а солдати Польської дивізії відмовились взяти в ньому участь. Так, наприклад, на загальноміському мітингу польських робітників і солдатів у Петрограді, скликаному СДКПіЛ і ППС-лівницею 17 червня, було прийнято резолюцію, в якій чітко заявлялось, що «жодна краплина народної крові не повинна бути більше пролита у цій війні»⁵⁶.

Однак, незважаючи на нечіткість і непослідовність резолюцій з'їзду польської військової лівниці (що було обумовлене строкаким складом його учасників), об'єктивно вони відіграли позитивну роль. В резолюціях відбилосся «незадоволення широких мас солдатів-поляків діяльністю ендеції, яка прагнула створити в Росії окрему польську армію і підпорядкувати її своєму впливові. В той же час вони протидіяли «планам російської контрреволюції і антантівського імперіалізму»⁵⁷. Адже уряди країн Антанти цілком підтримували ідею створення польської армії як сліпого знаряддя для продовження імперіалістичної війни. Так, польський поміщик В. Глінка, який близько стояв до ендеків, викладаючи зміст бесіди з французьким послом у Петрограді Ж. Нулансом, цинічно писав, що Франція хотіла б для продовження війни дістати «польське гарматне м'ясо»⁵⁸. Посол Великобританії Д. Б'юкенен не зупинявся перед відкритим натиском на міністерство закордонних справ Тимчасового уряду, пропонуючи форсувати формування польських національних частин у Росії⁵⁹.

На протипагу Начполю, створеному на I Всеросійському польському військовому з'їзді, з'їзд польської військової лівниці обрав свій керівний орган — Головний комітет союзів військовослужбовців-поляків (лівниці) у складі 15 чоловік — 12 членів комітету і 3 заступники. До складу членів комітету увійшли солдати Я. Д'юперо, М. Костжева і К. Косинський, унтер-офіцер С. Анджейчик, прапорщики А. Жабоклицький, С. Мілошенський, С. Вейхерт, підпоручики В. Щенсний, Р. Богуславський, К. Доброхотов, штабс-капітан Р. Лонгва і ветеринарний лікар М. Марчевський. Заступниками були обрані солдат М. Лісовський, матрос Р. Лукашевич і капітан В. Коваленко⁶⁰. На першому засіданні Головного комітету були обрані головою комітету А. Жабоклицький, заступниками голови — В. Щенсний і С. Мілошенський, скарбником — М. Марчевський, секретарем С. Анджейчик⁶¹.

З'їзд затвердив такі секції комітету та їх склад: 1. Фінансова, голова — підпоручик К. Доброхотов, члени: солдати С. Сечковський, А. Роевський і прапорщик С. Румшевич. 2. Культурно-освітня, голова — підпоручик К. Баранський, члени: солдати — Л. Лучаковський, М. Костжева і С. Яблонський, прапорщики — К. Доброхотов, М. Чернецький і Ю. Березовський. 3. Санітарна, голова — військовий лікар Я. Колодзейський, члени: військовий лікар С. Крамштик і ветеринарний

⁵⁶ «Трубіла», Nr. 3, 10(23). VI 1917. Про позицію Польської дивізії докладно див.: І. Белякевич. Антивоєнні виступи в I-ій польській стрілецькій дивізії на Південно-Західному фронті влітку 1917 р. — «Українське слов'янознавство», вип. 1, Вид-во Львівського ун-ту, 1970.

⁵⁷ А. Я. Манусевич. Вказ. праця, стор. 205.

⁵⁸ W. Glinka. Pamiętnik Wielkiej wojny, t. 3. Warszawa, 1927, str. 113.

⁵⁹ Див. ЦДБІА, ф. 2003, оп. 2, стр. 28, арк. 136—139.

⁶⁰ AAN, zesp. 1/30, APR-7b, k. 514; «Dziennik Piotrogradski», 10(23). VI 1917; «Sprawa Żołnierska», Nr. 1, 30. X (12. XI), 1917, str. 4.

⁶¹ W. Szczęsny. Op. cit., str. 178—179. Крім того, секретарем було також обрано прапорщика Я. Войцеховського, який не входив до складу комітету (див.: там же).

лікар М. Марчевський. 4. Статутна, голова — військовий чиновник В. Ревський, члени: солдат А. Банасінський, прапорщики А. Жабокліцький, С. Вейхерт, С. Красовський. 5. Організаційна, голова — прапорщик В. Солек, члени: унтер-офіцер С. Анджейчик, прапорщик Е. Любодзецький і військовий чиновник А. Гаєвський. 6. Допомоги солдатам-військовополоненим, голова — військовий інженер С. Турчинович, члени: солдати К. Косінський, Я. Д'юперо, матрос М. Поплавський, унтер-офіцер П. Марошек, прапорщики — Е. Денбчинський і В. Бонди. 7. Військова, голова — капітан Висоцький, члени: солдат — В. Гізгес, матрос А. Лукашевич, прапорщики В. Щенсний, З. Нагурський, К. Доброхотов, капітани В. Коваленко, Гонтарський, ветеринарний лікар М. Марчевський, військовий інженер В. Матушевський. 8. Преси, голова — прапорщик С. Вейхерт, члени: солдат Я. Д'юперо, прапорщики Л. Вежбіцький і М. Лісовський, військові чиновники С. Чапліцький і Л. Надольський і військовий лікар С. Крамштик⁶².

З 47 чоловік, які увійшли в секції Головного комітету, було 12 рядових солдатів, 2 унтер-офіцери, 17 прапорщиків, 2 підпоручики, 3 капітани, 2 військових інженери, 4 військові чиновники і 5 військових лікарів. Деякі з офіцерів, наприклад, Доброхотов і Вейхерт, входили до двох комісій. Таким чином, склад Головного комітету і його секцій, порівняно з складом Начполю, був більш демократичним. До нього входили переважно солдати і молодші офіцери. У комітеті їх було 12, а в секціях — 33. До секцій комітету увійшли делегати, що не були членами Головного комітету. Це забезпечувало залучення до роботи секцій більш широкого і демократичного кола осіб.

Однак у політичному відношенні склад Головного комітету польської військової лівиці був неоднорідним. У ньому переважали представники ліберально-буржуазних організацій, ППС-фракції, людовців, а також безпартійні, що перебували під їх впливом⁶³. Ці ліберальні і центристські елементи були занепокоєні розвитком російської революції і її впливом на своїх прихильників. Цим пояснюється відсутність чіткої принципової лінії і коливання у діяльності Головного комітету польської військової лівиці, його схильність до компромісу навіть з Начполем. Головний комітет орієнтувався на варшавську Державну раду і в одному з своїх листів підтвердив, що його прихильники пішли з Всеросійського з'їзду військовослужбовців-поляків, «солідаризуючись з наказами, які надходили з Польщі»⁶⁴.

У зв'язку з вищенаведеним викликає здивування твердження К. Собчака про те, що «Головний комітет повинен був бути органом, координуючим діяльність революційних солдатських комітетів у польських формуваннях в Росії»⁶⁵. Це ж саме твердження ми зустрічаємо в роботі, написаній К. Собчаком у співавторстві з І. Павловським⁶⁶. Однак їх твердження є безпідставними, такими, що не відповідають дійсності. Головний комітет польської військової лівиці не був революційною організацією, як це спрощено уявляється К. Собчаку та І. Павловському. Однак з цією дрібнобуржуазною організацією в порядку тимчасового компромісу готові були співробітничати СДКПІЛ і ППС-лівиця. Нечисленні представники цих партій у Головному комітеті «пробували розгорнути революційну роботу» серед безпартійних польських солдатів — прихильників Головного комітету. Ця робота велась «у дусі солідарності з російською революцією, з лозунгами демократи-

⁶² «Dziennik Piotrogradski», 9(22). VI 1917.

⁶³ ЦПА ИМЛ, ф. 70, оп. 2, спр. 569, арк. 35.

⁶⁴ «Wyzwolenie», Odessa, Nr. 20, 17(30). IX 1917, str. 6.

⁶⁵ K. Sobczak, Op. cit. — «Myśl wojskowa», 1957, Nr. II, str. 8

⁶⁶ K. Sobczak, J. Pawłowski. Op. cit., str. 71.

зації армії»⁶⁷. Отже, в цьому випадку СДКПіЛ і ППС-лівиця використовували створені легальні можливості для боротьби проти Начполю за польські солдатські маси. З цих двох робітничих партій, які брали участь у роботі Головного комітету польської військової лівиці, більшу роль відігравали члени ППС-лівиці, які були у комітеті «офіційними виразниками найбільш лівих переконань»⁶⁸.

Створення Головного комітету польської військової лівиці було з великим схваленням зустрінуте рядом польських дрібнобуржуазних партій і організацій у Росії. Це підтверджується тими поздоровленнями, які надійшли на його адресу і були опубліковані в пресі. Так, у привітанні ради Польського демократичного клубу в Петрограді від 28 червня 1917 р. схвально оцінювалась негативна позиція, зайнята лівим крилом делегатів на Всеросійському з'їзді військовослужбовців-поляків щодо створення польської армії в Росії. «Громадянська польська добросовісність солдата-поляка, добросовісність демократії польської не дозволила Вам санкціонувати своєю присутністю рішення, що суперечать цьому принципу», — говорилось у привітанні. В ньому підкреслювалося, що залишення реакційного з'їзду і створення Головного комітету польської військової лівиці Демократичний клуб у Петербурзі «вважає за дію, що продиктована гарячим патріотичним почуттям і добрим розумінням польських національних інтересів, які Демократичний клуб підтримує і буде підтримувати активно, сердечно і палко»⁶⁹.

Того ж дня до Головного комітету союзів військовослужбовців-поляків (лівиці) було направлено звернення Польського демократичного комітету. У ньому вказувалося, що демократичний комітет солідаризується з польською військовою лівицею, і давалася обіцянка в міру сил комітету підтримувати її роботу. Далі у зверненні було сказано: «Ви є делегатами переважної частини усіх військовослужбовців-поляків російської армії, які щиро визнають демократичні принципи. Власне Ви у дусі Ваших мандатів, працюючи для користі солдатів, є тими зборами, які були проєктовані». У зверненні підкреслювалося, що Польський демократичний комітет підтримує військову лівицю, оскільки вона нібито діє у відповідності з інтересами Польщі і з висловленим нею наказом протидіяти створенню польської армії або бойових частин у Росії⁷⁰. «Тому, — закінчувалося звернення, — йдіть до наміченої мети сміло, бо Ваша мета служить позитивним прикладом, а шлях, який Ви обрали, є чистий»⁷¹.

Центральний виконавчий комітет секцій ППС-фракції в Росії у зверненні до Головного комітету союзів військовослужбовців-поляків (лівиці) писав: «Громадяни! Ви залишили з'їзд у той момент, коли його випадкова більшість своїм рішенням не підкорилась громадянському наказу країни і обов'язкам щодо революції. Ваші дії поєднують у собі величезну кількість завдань, які ви повинні вирішити для країни, для революції. Ваша високовідповідальна робота тільки починається... На порозі цієї роботи вітаємо Вас і запевняємо, що з цього моменту Ваша справа буде нашою справою, Ваші успіхи й поразки будуть нашими»⁷².

Аналогічне звернення було одержано Головним комітетом союзу військовослужбовців-поляків (лівиці) від Польського селянського сою-

⁶⁷ ЦПА ІМЛ, ф. 70, оп. 2, снр. 569, арк. 35.

⁶⁸ KUL, Biblioteka. Archiwum J. Steckiego, rkp., 582, k. 5; AAN, zesp. KNP w Paryżu, dział II, t. 62, k. 29.

⁶⁹ AAN, zesp. 1/30, APR-7c, k. 640; «Dziennik Piotrogradski», 17(30). VI 1917.

⁷⁰ Йдеться про настанови з цього питання варшавської Державної Ради.

⁷¹ AAN, zesp. 1/30, APR-7c, k. 639; «Dziennik Piotrogradski», 17(30). VI 1917.

⁷² AAN, zesp. 1/30, APR-7a; «Dziennik Piotrogradski», 21. VI (4. VII) 1917.

зу (партії людовців). У ньому висловлювались привітання і вдячність делегатам військової лівиці, які пішли з Всеросійського з'їзду. У зверненні відзначалось як позитивний факт, що військова лівиця не забула про долю і потреби солдатів-поляків у російській армії. «Йдучи із з'їзду, Ви зайнялись тим, щоб в міру своїх сил принести полегшення нам, синам народу, що знаходяться в окопах близько трьох років без будь-якої моральної опіки і допомоги»⁷³, — говорилося у зверненні. Таким чином, всі згадані вище польські партії та організації, які належали до табору незалежників, поздоровили польську військову лівицю із створенням Головного комітету союзів військовослужбовців-поляків (лівиці) і обіцяли йому максимальне сприяння й підтримку.

Головний комітет польської військової лівиці розташувався у приміщенні Петроградського союзу військовослужбовців-поляків⁷⁴, який повністю підтримував Головний комітет. Одним з перших кроків діяльності Головного комітету була відозва з закликом до російських солдатів від 25 червня. «Товариші солдати! Сонце свободи зійшло над російською землею, — говорилося у відозві. — Прапор революції, на якому написано великі лозунги: рівність, свобода і братерство, міцно тримає в своїх руках російська революційна демократія. Під цим прапором стоїмо і ми, сини вільної Польщі. Російська революційна демократія в особі Ради робітничих і солдатських депутатів проголосила незалежність і об'єднання Польщі на основі права народів на самовизначення»⁷⁵. Перед нами стоїть завдання будівництва нашої вітчизни. До цієї роботи ми повинні залучити всі сили наших співвітчизників, які залишились у Польщі, і тих, хто з якихось причин змушені були залишити країну і опинились у Росії. Величезна більшість їх перебуває в лавах російської армії і так же, як і ви, товариші, збираєтесь у своїх Радах, Союзах, Комітетах, щоб об'єднатись, знайти спільну мову і задуматись, як організувати нову Росію, так само й ми — поляки, повинні об'єднатися, зорганізуватись і домовитись з питання майбутнього будівництва Польщі, яку ми бажано бачити як об'єднану, незалежну, демократичну республіку. Ми звертаємося до вас, товариші, з проханням про підтримку наших прагнень. Ми, поляки, разом з вами проливаемо кров на полях битв, і дружба наша бере свій початок не з міністерських кабінетів, а з казематів і фортець, з тундр і тайги Сибіру, в яких разом терпіли й мучились нарівні Ваші й наші борці за свободу»⁷⁶.

Далі у відозві відзначалася спільна з російськими робітниками участь поляків у революційній боротьбі. «Пам'ятайте, що не було жодної революції, — говорилося у відозві, — у Європі, де не лилася б наша кров за свободу, не раз поляк і росіянин разом гинули на чужих барикадах з вигуком: «Хай живе свобода!» Товариші! На старих наших прапорах видніється напис: «За вашу і нашу свободу!» Під тими прапорами боролись наші діди і батьки за свободу й справедливість. З цим лозунгом і ми увійшли до лав російської революційної демократії і будемо дружно боротися до кінця, до останньої краплини крові».

Відозва закликала російських солдатів не слухати «слуг контрреволюції, підбурювачів, що сіяли національний розбрат», і висловлювала впевненість, що поляки у своїй роботі знайдуть з боку російських солдатів «співчуття і підтримку». Вона закінчувалася лозунгами: «Хай живе свобода російського народу! Хай живе революційна російська армія! Хай живе демократична російська республіка! Хай живе демо-

⁷³ «Dziennik Piotrogradski», 20. VI (3. VII) 1917.

⁷⁴ W. Szczęśny. Op. cit., str. 191.

⁷⁵ Йдеться про звернення Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів до польського народу (див.: ДМІСПО, т. 1, док. № 5, стор. 26).

⁷⁶ «Dziennik Piotrogradski», 14(27). VI 1917.

кратична польська республіка!»⁷⁷ Відозву було надруковано російською мовою і, за даними В. Шенсного, десятками тисяч примірників розповсюджено серед солдатів російської армії⁷⁸. Відозва відіграла позитивну роль, ознайомивши російських солдатів з організацією польської військової лівиці, що полегшило її (лівиці) наступну діяльність.

Однак Головний комітет виявив очевидну непослідовність. Вже на початку своєї діяльності, прийнявши рішення, спрямоване проти формування польської армії в Росії, він намагався добитися угоди з Начполем, який був створений для здійснення саме цього завдання. Ще під час роботи з'їзду військової лівиці виник проект ліквідувати розкол серед військовослужбовців-поляків шляхом переговорів з представниками правого крила і центру Всеросійського польського військового з'їзду. Рішення, яке уповноважувало Головний комітет почати переговори з Начполем, було прийняте з'їздом військової лівиці одностайно⁷⁹.

Це свідчить про недостатню принциповість присутніх на з'їзді членів СДКПіЛ і ППС-лівиці, які, очевидно, голосували за таке рішення. Щоправда, Головний комітет запропонував свої умови об'єднання. У разі прийняття їх і об'єднання Начполю з Головним комітетом польської військової лівиці пропонувалося створити новий спільний керівний центр союзів військовослужбовців-поляків у Росії. Він займався б поліпшенням становища солдатів-поляків у Росії і підготовкою плану повернення польських солдатів на батьківщину після їх демобілізації з російської армії. Умови передбачали відмову від участі в створенні польських військових формувань у Росії до одержання на це дозволу з Польщі від тимчасової Державної ради⁸⁰.

Виконуючи рішення з'їзду, Головний комітет союзів військовослужбовців-поляків (лівиці) 27 червня направив Начполю листа такого змісту: «Ми пішли із з'їзду з принципової причини. Ми вважаємо, що нашою присутністю на з'їзді ми не могли навіть пасивним шляхом підтвердити рішення про створення польської збройної сили тут, в еміграції, всупереч очевидно висловленій думці Державної ради. Питання побуту й долі солдатів-поляків, рівно як і найбільш енергійна діяльність з метою ліквідації негативних сторін розпиленості поляків у російській армії були і є як нашим, так і вашим клопотом».

Далі у листі вказувалося: «Створення двох центрів є, на нашу думку, згубним для існуючих союзів військовослужбовців-поляків, а також для широкого союзного руху. В ім'я національного блага, в ім'я братерської взаємної любові, повністю розуміючи труднощі відродження нашої Батьківщини, а також величезну відповідальність за долю поляків, кинутих в еміграцію, ми першими простягаємо до вас руку і закликаємо до узгодженої й спільної роботи над усіма без винятку питаннями побуту і незгод солдатів-поляків на чужині. Вважаємо, що важливість цього питання переконає Вас. Зволікання хоча б одного дня буде згубним й ускладнить можливість згоди».

У зв'язку з викладеним автори листа прапорщики В. Шенсний, С. Богуславський, К. Доброхотов та унтер-офіцер С. Анджейчик просили представників Начполя прибути 28 червня «для загальної наради об 11 год. ранку у приміщення Пажеського корпусу, кімната № 4»⁸¹.

Лист до Президії Начполю було передано капітану А. Малишку⁸². Одночасно його було опубліковано в «Дзенніку Петроградським», який супроводив його прихильними коментарями. В них схвалювалась іні-

⁷⁷ «Dziennik Piotrogradski», 14/27, VI, 1917.

⁷⁸ W. Szcześny. Op. cit., str. 192.

⁷⁹ Ibidem, str. 180.

⁸⁰ Див.: ibidem.

⁸¹ AAN, zesp. 11/94, t. I, k. 58; «Dziennik Piotrogradski», 14(27). VI 1917.

⁸² AAN, zesp. 11/94, t. I, k. 58 odw.; W. Szcześny. Op. cit., str. 195.

ціатива Головного комітету військовослужбовців-поляків (лівиці)⁸³. Проте керівники Начполю не відгукнулися на зроблену пропозицію. 28 червня представники Головного комітету польської військової лівиці марно чекали представників президії Начполя або відповіді на свого листа, про що вони склали відповідний протокол⁸⁴. Начполь ухилився від переговорів з Головним комітетом союзів військовослужбовців-поляків (лівиці).

Очевидно, в результаті провалу спроби переговорів з Начполем, Головний комітет 29 червня прийняв постанову, яка визначила його офіційне ставлення до рішень I Всеросійського з'їзду військовослужбовців-поляків. У постанові зазначалось, що з'їзд військовослужбовців-поляків у Петрограді «не виправдав покладених на нього завдань» і перетворився на арену партійної боротьби. Більшість делегатів з'їзду піддалася демагогічній пропаганді керівництва партії ендеків, яке, «використавши дороги для кожного поляка почуття любові до Батьківщини, і всупереч вказівці з Польщі, провело резолюцію про створення польської армії» в Росії, тим самим привело з'їзд до розколу, за який «відповідальність цілковито падає на праве крило і центр з'їзду». Головний комітет вважав, що резолюція про створення польської армії, прийнята з'їздом, незважаючи на мотиви, якими він керувався, є «шкідливою для Польщі»⁸⁵.

Діяльність Головного комітету польської військової лівиці почалася в складних умовах. За даними його секретаря С. Анджейчика, з 15 осіб, обраних до комітету, почали працювати лише 3 чоловіка — В. Шенський, К. Доброхотов і С. Анджейчик. Решта членів комітету та їх заступники не були звільнені від служби в армії. З червня по серпень і частково у вересні в Головному комітеті працювали лише 3 згадані особи. Потім прибув К. Косинський. Пізніше були прикомандировані для роботи у Головному комітеті М. Марчевський, С. Вейхерт⁸⁶, Я. Д'юперо та С. Мілошенський. Голова комітету А. Жабокліцький взагалі не був звільнений від служби і дуже рідко брав участь у роботі комітету. Його обов'язки як голови виконували до жовтня 1917 р. віце-голова В. Шенський, а в кінці 1917 р. — віце-голова С. Мілошенський⁸⁷. Щоб полегшити становище, до комітету були кооптовані С. Крамштик, Я. Стравінський, П. Зубович, С. Міцкевич та ін., які в той час перебували у Петрограді⁸⁸. Російські вищі військові власті негативно поставились до Головного комітету, тому що вважали його лівою організацією, діяльність якої серед солдатів-поляків вважалась небажаною, адже вона ускладнювала створення польської армії в Росії.

При всіх своїх недоліках Головний комітет польської військової лівиці зумів зайняти чітку й позитивну позицію щодо солдатських комітетів у польських військових частинах. Зважаючи на цілий ряд запитів, що надходили від польських загонів і полків з питання про створення солдатських комітетів, Головний комітет підтвердив, що «польські загони як складова частина російської армії мають право створювати комітети у ротах, полках, дивізіях і ін., відповідно до форм, загалноприйнятих у російській армії»⁸⁹.

Для зміцнення свого становища і виконання резолюції з'їзду військової лівиці, Головний комітет вирішив направити делегацію до

⁸³ «Dziennik Piotrogradski», 14(27). VI 1917.

⁸⁴ AAN, zesp. 11/94, t. I, k. 58 odw.; W. Szczęsny. Op. cit., str. 195.

⁸⁵ AAN, zesp. 1/30. APR-3c, k. 35; «Dziennik Piotrogradski», 16(29). VI 1917.

⁸⁶ С. Вейхерт перейшов на роботу до Головного комітету у вересні 1917 р. (див.: S. Weychert. Wokół Lewicy Związku wojskowych polaków. — Na granicy epok, str. 112).

⁸⁷ W. Szczęsny. Op. cit., aneks Nr. 35. str. 263.

⁸⁸ Ibidem.

⁸⁹ «Sprawa Żołnierska», Nr. 1, 30. X. (12. XI). 1917, str. 5.

нового військового міністра Тимчасового уряду Керенського. Офіційним приводом була передача меморандуму, в якому розглядалося становище солдатів-поляків в російській армії. Крім того, представники Головного комітету хотіли офіційно висловити своє ставлення до рішення Всеросійського з'їзду військовослужбовців-поляків з приводу створення польської армії, а заодно добитися звільнення 17 поляків, які раніше служили у 1-й Польській бригаді легіонерів австрійської армії. Після захоплення їх у полон було з'ясовано, що вони були російськими підданими. Четверо з них були засуджені до смертної кари, пізніше смертний вирок їм було замінено довічною каторгою. Інші були засуджені до суворого тюремного ув'язнення і перебували у Київській тюрмі⁹⁰.

Головний комітет розраховував на прихильне ставлення Керенського, тому що той був колишнім членом товариства «Друзів незалежності Польщі»⁹¹, створеного під час війни російською і польською інтелігенцією. Завдяки допомозі О. Веніковського, який був особистим другом Керенського, Головний комітет 25 червня одержав у міністра аудієнцію⁹², про що Головний комітет своєчасно повідомив Начполь⁹³. У складі делегації до Керенського були А. Жабокліцький, В. Щенсний, Я. Д'юперо, С. Анджейчик, К. Косинський і А. Ревський. Після вітального слова голови Головного комітету А. Жабокліцького⁹⁴ почав говорити С. Анджейчик. Він вимагав звільнення з тюрм поляків, що боролися проти царизму за незалежність Польщі⁹⁵. Виступ С. Анджейчика доповнив В. Щенсний, який поставив питання про звільнення усіх військовополонених легіонерів-поляків, що були засуджені «за державну зраду», тобто за боротьбу з царизмом за незалежність Польщі, Керенський обіцяв негайно звільнити легіонерів, що перебували у Київській в'язниці, і доброзичливо розглянути питання про звільнення всіх в'язнів-поляків, які перебували на обліку військового міністерства. Однак, заявив він, принципово це питання може бути вирішене лише після погодження його з відповідними міністерствами. Наказ про звільнення 17 легіонерів був міністром підписаний у присутності делегації⁹⁶. Можна припустити, що у даному випадку Керенським керувало не доброзичливе ставлення до поляків, а притаманне йому позерство, любов до яскравих театральних жестів і бажання справити на делегацію Головного комітету відповідне враження.

Наприкінці аудієнції Керенському було вручено меморандум Головного комітету, в якому говорилося про тяжке моральне становище солдатів-поляків в російській армії, про те, що вони «одержують лише реакційні газети». Переходячи до характеристики з'їзду військовослужбовців-поляків, меморандум відзначав, що на ньому «на перший план було висунуто питання про організацію окремої польської армії» і що «резолуція лівиці про неприпустимість створення польської армії була відхилена більшістю голосів». Визначаючи своє ставлення до польських формувань у Росії, автори меморандуму писали: «Ми вважаємо.

⁹⁰ W. Szczęsny. Op. cit., str. 181—183.

⁹¹ W. Szczęsny. Op. cit., str. 41.

⁹² W. Szczęsny. Op. cit., aneks Nr. 29, str. 260.

⁹³ Див.: Proces Łednickiego. Fragment dziejów odbudowy Polski 1915—1924. Według stenogramów opracował, wstępem i przepisami opatrzył Zygmunt Wasilewski. Warszawa, 1924, str. 278.

⁹⁴ Див.: W. Szczęsny. Op. cit., aneks Nr. 30, str. 260—261.

⁹⁵ Йшлося про легіонерів, членів ППС-фракції, які сиділи у Київській в'язниці.

⁹⁶ W. Szczęsny. Op. cit., str. 182—183. Викликає здивування твердження К. Вжосека, що симпатія Керенського до Головного комітету нібито була обумовлена тим, що ідеологія Головного комітету була ближча Керенському, ніж плани Начполу, а також тим, що прихильники формування польської армії в Росії не приховували, що вона може виступати проти революції в Росії (див.: Polskie korpusy wojskowe..., str. 73). Таким чином, К. Вжосек ідеалізує «революційні» погляди Керенського.

що відокремлення поляків в окрему армію в даний час неприпустиме, як виходячи з національного польського становища, так і в зв'язку з інтересами російської революції, з долею якої пов'язана доля Польщі». Пояснюючи причину відходу зі з'їзду військовослужбовців-поляків і організації з'їзду військової лівиці, автори меморандуму висловлювали від імені з'їзду надію, що Керенський буде доброзичливим «до наших прав і підтримає обраний нами комітет». Меморандум, підписаний головою комітету А. Жабокліцьким і секретарем С. Анджейчиком, було опубліковано у польській пресі⁹⁷.

Незважаючи на вже згаданий неоднорідний склад Головного комітету союзів військовослужбовців-поляків (лівиці) і неоднакові причини, які спонукали його прихильників виступити проти формування в Росії окремої польської армії, непослідовність в їх діях, комітет вів боротьбу проти Начполю, проти його претензій «представляти 700 тисяч військовослужбовців-поляків»⁹⁸. Комітет вважав ці претензії «плодом фантазії»⁹⁹. В діяльності Головного комітету, спрямованій проти Начполю, було багато недоліків, причому «найбільш важливою причиною слабкості військової лівиці була відсутність ясної директивної лінії, що пояснювалась різномірністю елементів, які належали до лівиці»¹⁰⁰.

Не зупиняючись на всіх деталях діяльності Головного комітету, все ж відзначимо, що вона неодноразово завдавала багато ускладнень Начполю. Це визнавали керівники останнього. Так, голова Начполю В. Рачкевич з роздратуванням заявив у одному з своїх виступів, що Головний комітет союзів військовослужбовців-поляків (лівиці) «розвів шалену агітацію серед польських солдатів, щоб вони не вступали до нових (польських. — *Ів. Б.*) формувань». В. Рачкевич далі стверджував, що Головний комітет «мав дуже сильний вплив».¹⁰¹ У меморандумі керівників Начполю — В. Рачкевича, А. Тупальського і М. Ямонта, адресованому на ім'я Пілсудського 14 грудня 1918 р., вказувалося, що «одночасно з початком роботи Начполя над залученням військовослужбовців-поляків у власні лави, так званий «Головний комітет лівиці» почав контрдії, щоб паралізувати діяльність Начполю. Комітет лівиці намагався залишити поляків у російській армії, сподіваючись таким чином перетягти їх на бік більшовиків, щоб цей готовий матеріал в майбутньому ввести у Польщу»¹⁰². Твердження керівників Начполю, що Головний комітет польської військової лівиці нібито працював у контакті з більшовиками, є результатом їх політичної безграмотності. Проте ця заява ватажків Начполю підтверджує, що діяльність Головного комітету польської військової лівиці значно порушила плани польської буржуазії і реакційного офіцерства, розраховані на створення в Росії польської армії.

Польські реакційні кола намагались пояснити успіхи боротьби польської військової лівиці проти Начполю тим, що її нібито підтримував військовий міністр. Підставою для цього твердження був прийом її делегації Керенським¹⁰³. Однак правильніше буде сказати, що Головний комітет союзів військовослужбовців-поляків (лівиці) користувався деякою підтримкою з боку есеро-меншовицького виконкому Петроградської Ради

⁹⁷ AAN, zesp. 1/30, APR-7b, t. 24, k. 9—10; «Echo Polskie», 15(28). VI 1917; «Nowy kurjer Litewski», 17(30). VI 1917.

⁹⁸ «Dziennik Piotrogradski», 6(19). IX 1917; S. Heltnan. Robotnik Polski w Rewolucji Październikowej na Białorusi. Mińsk, 1927, str. 71.

⁹⁹ «Wyzwolenie», Nr. 20, 17(30). IX 1917, str. 6.

¹⁰⁰ S. Heltnan. Op. cit., str. 71.

¹⁰¹ KUL. Biblioteka. Papiery J. Steckiego, rkp. 566, poz. 105, k. 9.

¹⁰² Memorial członków byłej Rady Naczelnej Polskiej siły zbrojnej w Rosji. Podał Waclaw Lipiński. «Niepodległość», 1938, t. XVII, zes. 2(46), str. 303.

¹⁰³ AAN, zesp. 1/30, t. 24, k. 5.

робітничих і солдатських депутатів. Тому «агітатори антимілітаристської лівиці користувалися в польських частинах повною свободою дій»¹⁰⁴, що викликало протест з боку командира Польського корпусу генерала Довбур-Мусніцького¹⁰⁵.

Таким чином, незважаючи на непослідовність, нерішучість, слабкість і коливання, діяльність Головного комітету союзів військовослужбовців-поляків (лівиці) дала певні позитивні наслідки, особливо у боротьбі проти Начполю, проти намірів польської реакції в союзі з російською контрреволюцією створити польську армію в Росії. Комітет відіграв об'єктивно позитивну роль, полегшуючи боротьбу проти Начполю і групам СДКПіЛ, і секціям ППС-лівиці в Росії. Незважаючи на недоліки, наявність Головного комітету союзів військовослужбовців-поляків (лівиці), якого фактично визнав Тимчасовий уряд і який користувався підтримкою есеро-меншовицької Петроградської Ради, об'єктивно полегшувала легальну роботу ППС-лівиці і особливо СДКПіЛ серед польських солдатів, робила її більш результативною. Спираючись на широкі маси революційно настроєних солдатів-поляків, польські соціал-демократи, діючи разом з ППС-лівицею і використовуючи усі засоби, змогли вплинути на керівництво польської військової лівиці. Як визнав меморандум буржуазної Польської ради міжпартійного об'єднання, польські соціал-демократи змогли здійснювати «великий вплив на дії Головного комітету військовослужбовців-поляків лівої групи»¹⁰⁶ у його боротьбі з Начполем.

Незважаючи на те, що ця боротьба велася Головним комітетом союзів військовослужбовців-поляків (лівиці) порівняно недовгий час і мала певні недоліки, все ж вона допомогла ослабити Начполь — верховний орган польського реакційного офіцерства, в значній мірі паралізувати його діяльність і вирвати з-під його впливу значну масу польських солдатів. Це змушений був визнати активний діяч Начполю Х. Багінський¹⁰⁷.

И. И. БЕЛЯКЕВИЧ

СОЗДАНИЕ ГЛАВНОГО КОМИТЕТА СОЮЗОВ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ-ПОЛЯКОВ (ЛЕВИЦЫ) И ЕГО РОЛЬ В БОРЬБЕ С НАЧПОЛЕМ

Резюме

Используя разнообразный круг источников, в том числе документы, хранящиеся в архивах Москвы, Харькова, Варшавы и Люблина, публикации документов и материалов, а также польскую прессу, издававшуюся в России в 1917 г., автор освещает историю создания Главного комитета союзов военнослужащих-поляков (левицы) в июне 1917 г. и прослеживает начальный период его деятельности. В статье показана работа съезда польской военной левицы, проходившего в Петрограде с 19 по 22 июня 1917 г., состав избранного на нем руководящего органа и его деятельность. Несмотря на некоторые недостатки в работе Главного комитета польской военной левицы, он внес определенный вклад в борьбу против Начполя за польские солдатские массы и объективно облегчил деятельность группы СДКПіЛ и ППС-левицы, направленную против создания в России отдельной польской армии, которая могла быть использована как слепое оружие в руках польской реакции и русской контрреволюции.

¹⁰⁴ ААН, зesp. 1/30, т. 24, к. 5.

¹⁰⁵ J. D o w b ó r - M u ś n i c k i. Op. cit., cz. 1, str. 52 k.

¹⁰⁶ ААН, зesp. 11/6, т. 14, к. 6.

¹⁰⁷ H. B o g i Ń s k i. Op. cit., str. 145.

О. С. БЕЙЛІС

З ІСТОРІЇ РАНЬОГО ПРОНИКНЕННЯ США НА БАЛКАНИ (підривна діяльність американських місіонерів в Болгарії в 50—70-х роках ХІХ ст.)

Питання про підривну діяльність американських місіонерів в Болгарії в 50—70-х роках ХІХ ст. ще майже зовсім не досліджене в радянській і болгарській історичній літературі¹. Його ґрунтовше вивчення має виняткове значення, оскільки однією з головних форм ідеологічної агресії США завжди було місіонерство.

Місіонери йшли в авангарді ідеологічно-політичного проникнення США на Балкани. Поширенням «християнства» вони приховували розвідувальну або шпигунську діяльність. Американських місіонерів не зупиняла та обставина, що переважна більшість народів Балканського півострова була православними християнами і, отже, не потребувала ще одного повернення її в «лоно христове». Тому місіонерам доводилось твердити, нібито вони поширюють ідею «найчистішої форми християнства»².

Захисту цієї «місії» присвячена досить значна література з історії Балканських країн, що з'явилася в США на початку ХХ ст. Особливо багато такої літератури було видано в роки першої світової війни і одразу після її закінчення, коли американський імперіалізм вже відкрито проголосив свої претензії на світове панування. Американські буржуазні історики, поряд з політичними діячами, реакційними журналістами і місіонерами, були покликані підготувати ґрунт для широкої і всебічної експансії США на Балканах. Для цього необхідно було прикрасити і замаскувати справжній характер взаємовідносин США з балканськими народами, приховати загарбницькі наміри американських імперіалістів. Виконання цього завдання було покладено, головним чином, на колишніх місіонерів.

Фальсифікація історії американо-болгарських відносин стала засобом дезорієнтації громадської думки з метою створення найбільш сприятливих умов для здійснення експансіоністських планів американських монополій.

Всі буржуазні історики, які займались питаннями американо-болгарських відносин, намагались довести, що США абсолютно безкорисливо допомагали болгарському народу здобути незалежність, в той

¹ В останні роки в Болгарії видані роботи, в яких висвітлюються лише окремі питання теми, яка розглядається в нашій статті. Див.: Д. Шишманов. Американски империализъм зъл враг на българския народ. София, 1952; Його ж. Документи от 1878 г. за противобългарската и шпионска дейност на американските мисионери в България. — «Работническо дело», 28 січня 1953; М. Стоянов. Начало на протестантската пропаганда в България. — «Известия на института за българската история», т. 14—15, София, 1964; И. Николов. В. Чолаков и протестантската пропаганда през Възраждането. — «Исторически преглед», кн. 4, 1969). Окремі згадки з цього питання можна знайти також у радянського дослідника Н. Халфіна в його брошури «Начало американской экспансии», М., 1958.

² Див.: Центральний державний історичний архів (далі — ЦДІА), ф. 797, оп. 27, спр. 426, ч. IV, арк. 195.

час як інші країни, і в першу чергу Росія, намагались лише нав'язати йому своє панування.

Вчені апологети американського імперіалізму прагнули за всяку ціну довести, що США ніколи не вели колоніальної політики, а їх відносини з балканськими народами начебто завжди будувалися на взаємній повазі й любові. Зображуючи діяльність американських місіонерів, журналісти й політики США доходять у своїй фальсифікації історії до геркулесових стовпів. Так, американський історик Монро твердить, що «Болгарія є одною країною в Європі, в якій Сполучені Штати відіграли визначну роль у розвитку її державності»³.

Особливу активність у цьому виявили самі колишні місіонери в Болгарії, які відігравали визначну роль у формуванні буржуазної громадської думки в США в питаннях про становище й політику щодо Болгарії.

Американські місіонери тривалий час були політичними представниками США на Балканах, зокрема в Болгарії. Визначаючи цей факт, колишній директор американського коледжа в Константинополі Г. Уошберн у своїх спогадах твердить, що саме завдяки зусиллям американських місіонерів Болгарія була врятована від варварського управління турок і що Америка виконала у вищій мірі благородну місію щодо Болгарії⁴.

Звідси випливала вимога, щоб Болгарія повністю «віддячила» американським благодійникам. Так, Хаскель, що 21 рік прожив на Балканах, заявив, що «Болгарія покликана поширювати американський вплив серед балканських народів»⁵. Англійський журналіст Едвін Пірс, зв'язаний з американськими місіонерами у Константинополі, заявив, що Америка дивилася на Болгарію, як на «значну частину свого творіння»⁶, а директор американської гімназії у м. Самокові Р. Маркхам твердив, що «історія Болгарії — це повторення американської історії»⁷. Т. Рузвельт заявляв, що американці відіграли «особливу роль у створенні болгарської нації» (!!!)⁸ Цей провідник та ідеолог імперіалізму під час першої Балканської війни у великій статті «Історія Балкан» закликав монополістів США більш пильно придивитись до Болгарії. Націлюючи американських імперіалістів на більш активну експансіоністську політику щодо Болгарії, Рузвельт дуже старанно маскує її фразами про симпатії до болгарського народу з боку американців.

До цього хору американських фальсифікаторів включились також деякі буржуазні болгарські історики, тісно зв'язані з американцями. Так, Д. Мішев в роботі, спеціально присвяченій американо-болгарським відносинам, писав: «Американські й англійські піонери, одні про мовами, інші — своїм пером, треті — свої впливом і авторитетом підготували болгарську визвольну війну 1877 р. і проклали шлях для наступу армій Олександра II через Дунай»⁹. Без тіні сорому він твердив, що національне відродження Болгарії відбулося «завдяки впливу американських факторів на Балканах»¹⁰, а своєю незалежністю

³ W. S., Monroe. Bulgaria and her People. Boston, 1914; такі ж ідеї проводять й інші автори: W. Sloane. The Balkans. N. Y., 1914; L. Sears. A history of American relation. N. Y., 1938 та ін.

⁴ Див.: G. B. Washburn. Fifty Years in Constantinople. Boston, 1913, стор. 108.

⁵ Див.: The Missionary Review of the World. N. Y., 1919.

⁶ Цит. за: C. Stephano. The Bulgarians and Anglo-Saxondom, Berne, 1919, стор. 117.

⁷ Ibidem.

⁸ The Outlook. Nov. 23, 1912.

⁹ D. Misheff. America and Bulgaria and their moral bonds. Berne, 1918, стор. 9.

¹⁰ Ibidem.

болгарський народ повинен завдячувати «Америці не менше, ніж Росії»¹¹.

К. Стефанов виступив з суцільною апологією «видатної» ролі США в історії Болгарії. «...В жодній іншій країні, — пише він, — Америка не зробила більш сильного і корисного впливу, як у Болгарії... Сполучені Штати були у тісному і більш близькому контакті з цією балканською країною, ніж з будь-якою іншою країною на не американському континенті. В жодній країні світу американські ідеї і принципи не були засвоєні і підтримані з більшим захопленням, ніж у Болгарії»¹².

Визнаючи ганебну діяльність великих західноєвропейських держав на Балканах, Стефанов протиставив їм США. «Навіть найбільш темні селяни, — пише він, — знали, що за спиною цих організацій (релігійних. — О. Б.) стояла політика, а за спиною політичної дипломатії були вистроєні в бойовий порядок армії і військовий флот, які були на сторожі, щоб захистити привілеї і прерогативи відмінної європейської пропаганди» (курсив наш. — О. Б.)¹³. Головною метою США, що направили на Балкани своїх місіонерів, було, на думку Стефанова, «збереження гуманності і відстоювання правди»¹⁴.

Все це, звичайно, було розраховано на обман народних мас. Народи Балкан, і зокрема Болгарії, дійсно зрозуміли, в чому справжній зміст американських буржуазних «ідей» і «принципів». На власному досвіді вони переконалися в тому, що, як говорив В. І. Ленін, «англійська культура, французька культура і американська цивілізація... значить: грабувати, хто скільки зможе»¹⁵.

* * *

Вже з початку ХІХ ст. молода американська буржуазія виявила значну зацікавленість в розвитку торгівлі з Османською імперією. Проте США виробляли ще надто мало промислових товарів, щоб задовольнити попит на них на турецьких ринках. Крім того, велика потреба в грошах, яку постійно відчувала американська буржуазія, змушувала її шукати таких шляхів у торгівлі, при яких вона могла б без вкладення своїх капіталів одержувати гроші готівкою.

Для свого збагачення американські буржуа обрали один з наймерзніших засобів — торгівлю опіумом, який вони вивозили з Туреччини в Китай, дістаючи від цього величезні прибутки і одночасно проникаючи до Китаю. Ще в 1833 р. офіціальний представник США цинічно заявив, що така торгівля «цінна і у найвищому ступені вигідна»¹⁶. Розпочавши торгівлю турецьким опіумом десь близько 1805 р., американці незабаром стали монополістами в цій торгівлі¹⁷. Вже в 1817—1818 рр. американський ввіз в Китай становив понад 10% ввозу опіуму в цю країну¹⁸. Але для розширення цієї дохідної торгівлі їм було необхідно в більшій мірі використати турецький опіум¹⁹. Хоч США охоче користувалися відкритим військово-політичним тиском, вони в першій половині ХІХ ст. в економічному і військовому відношеннях не могли покладатися тільки на свою силу. Не мали вони змоги і конкурувати з великими європейськими державами. Потрібна

¹¹ D. Misheff. Вказ. праця, стор. 12—13.

¹² С. Стефанове. Вказ. праця, стор. 267.

¹³ Ibidem, стор. 268.

¹⁴ Ibidem, стор. 269.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 354.

¹⁶ Див.: «Правда», 19 лютого 1950.

¹⁷ T. Dennet. Americans in Eastern Asia. N. Y. стор. 115.

¹⁸ Н. В. Морсе. The Chronicles of the East India Company trading to China 1635—1834. Oxford, 1926, v. IV, стор. 384.

¹⁹ Н. А. Халфин. Вказ. праця, стор. 58.

була якась особлива форма для посилення американського проникнення в інші країни, в якій США почували б себе більш впевнено, ніж великі європейські країни. Такою формою стало місіонерство, першочерговими об'єктами якого стали Китай і Туреччина. Тут розгорнули свою діяльність «Американська пресвітеріанська місія», «Американське баптистське місіонерське товариство» та ін.

Перший місіонерський пункт в Азіатській Туреччині США створили ще в 1812 р. Центром місіонерської діяльності американських пропагандистів на Сході стає створене у 1810 р. у Бостоні «Американське бюро посланців у закордонні місії» («The American Boards of Commissions for foreign missions») ²⁰, що з часом почало користуватися підтримкою держдепартаменту та впливових фінансово-промислових кіл. Надзвичайно показовим щодо цього є зростання місіонерського фонду США. Якщо у 1819—1829 рр. Бостонське бюро мало в своєму розпорядженні понад 63 тис. доларів, то вже в 1849—1858 рр. — 2 365 070 доларів. Але ще більш швидким було зростання фонду в наступне десятиріччя (1859—1868 рр.) — 4 515 650 доларів ²¹. Зрозуміло, що такі великі суми до місіонерського фонду надходили в цей час з сейфів американських капіталістів, зацікавлених у поширенні місіонерства як засобу поневолення народів. Так ще раз підтвердилась відома істина, що хрест і капітал крокують поруч.

Створивши в Малій Азії широку сітку місіонерських пунктів, американці вже в 30-х роках XIX ст. звертають свої погляди на Болгарію, направивши туди для знайомства з країною своїх розвідників ²². До початку 40-х років відносяться перші спроби місіонерів створити в Болгарії свої місії і громади. Але зустрівшись з незадоволенням царської Росії, яка мала в цей час вирішальний вплив в Константинополі, США змушені були на деякий час відкласти здійснення своїх намірів ²³. Проте американські протестанти відібрали й відправили до США 36 болгарських юнаків, які після здобуття богословської освіти повинні були повернутися до Болгарії як місіонери ²⁴.

Намагання американських місіонерів проникнути до Болгарії знайшло підтримку англійського уряду, який сподівався за допомогою їх зберегти в Туреччині здобуті привілеї і завдати удару по російському впливу на Балканах, не поступившись нічим із своїх володінь на користь США. Така політика не залишилася непоміченою в Росії. Російський віце-консул у Варні з тривогою повідомляв у Петербург, що Англія «разом з рейками Кюстендільської залізниці вводить темними шляхами до Болгарії американських методистів» ²⁵.

Діяльність американських місіонерів була полегшена після того, як спільними зусиллями Англії і США у 1846 р права протестантів в Османській імперії були визнані султанським урядом ²⁶. Британський буржуа, писав Ф. Енгельс, «не задовольняючись власним релігійним апаратом... звернувся до «брата Джонатана», великого майстра щодо

²⁰ Див.: А. М. Колюбякин. Деятельность протестантских миссий в северо-восточной части Азиатской Турции. Тифлис, 1888, стор. 3. Колюбякін вважає, що Бостонське бюро «є ніщо інше, як банкірська установа, прибутки від якої йдуть на користь прозелітизму» (там же, стор. 24).

²¹ Див.: А. Булгаков. Очерки истории методизма. Период второй. К., 1887, стор. 149.

²² С. Степанове. Вказ. праця, стор. 269.

²³ Див. ЦДА, ф. 797, оп. 87, спр. 33, арк. 1—8, 15—19.

²⁴ История на България, том първи, София, 1954, стор. 381.

²⁵ ЦДА, ф. 832, оп. 1, спр. 121, арк. 41. Записка віце-консула в Варне Рачинського по церковному вопросу, вересень 1861 р.

²⁶ Н. И. Петров. Исторический очерк греко-болгарской распри. — У зб.: Начало греко-болгарской распри и возрождение болгарской народности, К., 1886, стор. 205—206.

релігійних спекуляцій»²⁷. В листах до Зорге Енгельс неодноразово повертається до цього питання. «США, — пише він у 1895 р., — наймолодша і найстаріша (по ідеології. — О. Б.) країна в світі»²⁸. В іншому листі Енгельс знову пише, що Сполучені Штати без розбору перейняли від Англії дуже багато успадкованих від феодальної епохи ідеологічних пережитків — релігію, сектантство, спиритизм і т. п.²⁹ Весь цей арсенал засобів США використали у своїй місіонерській діяльності. Протестантизм, який, за словами Маркса, являв собою особливо витончену форму релігійного закабалення, був надзвичайно придатним для ідеологічного проникнення. «Він, — писав К. Маркс, — емансипував плоть від кайданів, надівши кайдани на серце людини»³⁰. В іншому місці К. Маркс підкреслює, що «релігія набуває у них полемічної, пройнятої політичною тенденційністю ущипливості і стає, більш-менш свідомо, покровом святості для дуже світських, але разом з тим і дуже фантастичних жадань»³¹.

Широкому проникненню США в Туреччину і на Балкани сприяла Кримська війна. Ще в 1853 р. Маркс відмічав, що «великою подією дня є поява американської політики на європейському горизонті»³². У черговому огляді міжнародних подій, написаному для американської газети, він наводить висловлювання віденської «Presse», яка попереджала австрійський уряд: «Ми повинні уникнути зустрічі з янкi, цим наполовину піратом, наполовину лісною людиною, і вже у всякому разі ніяк не джентльменом»³³.

Стефанов підкреслює, що Кримська війна звернула увагу Сполучених Штатів на Близький Схід і що разом з англійцями американці стали в Туреччині «persona grata»³⁴. Саме з цього часу було покладено початок балканському відділенню американських місіонерських місій, яке Стефанов характеризує, як «найбільш важливе у світі»³⁵.

Першим у 1856 р. прибув до Болгарії американський місіонер А. Лонг. За ним приїхали найбільш здібні американські проповідники і розвідники, такі, як Г. Мерріам, Дж. Ф. Кларк, Дж. Берд, Дж. Хаус та ін. Протестантські місії були створені в Софії, Пловдиві, Варні, Ловечі, Самокові, Старій Загорі та багатьох інших містах Болгарії.

Сполучені Штати обрали сприятливий момент для розгортання своєї діяльності в Болгарії. Кримська війна привела до послаблення позицій царської Росії в Туреччині і до відповідного посилення Англії, а головне — після війни в Болгарії з повою силою розгорнувся рух за незалежність болгарської церкви. Загострення церковного питання і незадоволення болгар Константинопільською патріархією було використано не тільки уніатами, але й американськими місіонерами. Перші американські місії були створені саме в тих містах, де боротьба проти грецького духовенства набрала особливо гострого характеру.

Протестантські місіонери, як висловився один болгарський автор, намагалися ловити рибу в каламутній воді³⁶. «Тепер, — писав навесні 1858 р. Г. Раковський, — по Болгарії блукають різні місіонери, щоб спокусити простий народ у свою віру, і особливо папісти та евангелісти.

²⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 298.

²⁸ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 39, стор. 305.

²⁹ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 36, стор. 426—427.

³⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 36, стор. 392.

³¹ Там же, стор. 49.

³² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 9, стор. 249.

³³ Там же.

³⁴ С. Стефанов. Вказ. праця, стор. 269.

³⁵ Ibidem, стор. 271.

³⁶ Див.: П. Мусневич, Домогваннята на протестанскита миссионери. София, 1883, стор. 7.

Ніхто не перешкоджає їм»³⁷. Раковський висловлює жаль з приводу того, що Росія не звертає жодної уваги на це. «Навіть Синод Російський, — пише він далі, — який може багато зробити сьогодні і врятувати своїх єдиновірних братів... від хижаків, кровопивців-вовків байдуже ставиться до нас!!!»³⁸.

Раковський не міг знати, що діяльність західної агентури, зокрема американських місіонерів, викликала тривогу не лише в Синоді, але й у російському міністерстві закордонних справ. І це було цілком природним. «Російський Синод, — пише Стефанов, — так само, як і російський уряд, дивилися на це (на діяльність американських місій. — О. Б.), як на посилення англійського впливу на Сході, тому ставилися до цього як до ворожої агентури»³⁹. Проте і в інших країнах американських місіонерів розглядали як агентуру Англії. В урядових колах Австрії, наприклад, добре знали, що А. Лонг був агентом-спостерігачем англійського уряду в Болгарії, одержуючи за це необхідну дотацію для розгортання місіонерської діяльності⁴⁰.

Стефанов іронізує з приводу того, що «навіть керівники болгарського духовенства були попереджені, щоб береглися принади американських протестантських агентів»⁴¹. Про це ж попереджав болгарський народ і Раковський. Західні держави, пише він у 1861 р., намагатимуться будь-якими засобами ліквідувати вплив Росії на Сході і для цього «знищити релігійний зв'язок, який так сильно з'єднував православних християн з Росією. Але з ліквідацією цих зв'язків рівночасно знищується і відроджене в нас національне почуття»⁴². В іншому документі — в листі до Горчакова — Раковський знову пише, що західні держави «обрали якнайкращий засіб сіяти між нами чвари»⁴³.

Найбільшою активністю відзначалися в цьому американці, які відкрито займалися не стільки релігійною пропагандою, скільки політичною агітацією. Так, А. Лонг розгорнув активну діяльність в містах Тирново, Сістово, Шумла та ін. Зібравши в м. Сістово групу болгар, він переконував їх «подивитися на справу своєї батьківщини з політичного боку»⁴⁴ (курсив наш. — О. Б.). Це означало, як він твердив, не чекати допомоги від Росії. Лонг закликав болгар створити з «освічених» громадян «окрему протестантську громаду і прокласти своїм прикладом шлях для майбутніх поколінь»⁴⁵.

Діяльність американських місіонерів, особливо в перші роки їх перебування в Болгарії, наштовхувалась на опір народних мас. Н. Геров в одному з своїх донесень писав, що «на протестантських місіонерів спочатку дивились як на заразу, цуралися їх до того, що не бажали приймати їх в містах і закидували їх кімнати болотом»⁴⁶. Навіть Стефанов змушений був визнати, що «американські релігійні піонери на Балканах спочатку не знайшли гарячого прийому на своїх нових полях праці»⁴⁷.

³⁷ Архив на Г. С. Раковски, т. I. Писма и ръкописи на Раковски. София, 1952, стор. 155.

³⁸ Там же.

³⁹ С. Стефанов. Вказ. праця, стор. 270.

⁴⁰ Див.: Н. Станев. Борба на Българите за духовна свобода. София, 1920, стор. 135.

⁴¹ С. Стефанов. Вказ. праця, стор. 270.

⁴² Архив на Г. С. Раковски, стор. 251.

⁴³ Там же, стор. 381.

⁴⁴ ЦДІА, ф. 832, оп. 1, спр. 78, арк. 29. Донесення керуючого консульством у Тирнові повіреному у справах при Оттоманській Порті від 26 березня 1863 р.

⁴⁵ Там же, арк. 30.

⁴⁶ ЦДІА, ф. 794, спр. 426, ч. IV, арк. 137, Записка віце-консула Герова в Філіпполі «О действиях западных пропаганд в Болгарии и об успехах их».

⁴⁷ С. Стефанов. Вказ. праця, стор. 271.

Нелегко було американцям подолати опір болгар, проте уперта наполегливість, великі кошти, що вони витрачали на пропаганду і постійна підтримка англійських і американських дипломатів у Константинополі дали відповідні наслідки. До протестантських місіонерів почали ставитись більш терпимо. Однак і пізніше виникали інциденти, викликані зухвалою поведінкою американських місіонерів. В 1873 р. Н. Геров доповідає з Пловдива російському послу в Туреччині Ігнат'єву, що жителі с. Маріци Чирпанської округи Філіппольського санджака скаржилися на утиски й кривду, що їх завдавали болгарам протестанти при підтримці англійського й американського консулів⁴⁸.

Виведені з терпіння утисками протестантів, жителі знищили їх приміщення, про що самі й заявили властям. Місцеві власті зігнали все населення (разом з жінками і дітьми) в конак. Сюди прибули й протестанти-місіонери разом з двома англійцями. 20 чоловік болгар на чолі з учителем і священником були заарештовані⁴⁹.

У 60-х роках ХІХ ст., коли, за висловом Горчакова, церковне питання «дійшло до крайніх своїх меж»⁵⁰, політична діяльність американських місіонерів набуває все більш загрозливих розмірів. Російські дипломати б'ють на сполох. В 60-х роках Синоду була подана записка з оглядом церковних справ на православному Сході, яку після її вивчення, з зауваженнями голови Синоду А. Толстого надіслали до митрополита Філарета. Автор записки Жемчужников приходять до висновку, що католицька і протестантська пропаганда загрожують інтересам Росії⁵¹.

Варта також уваги записка радника посольства у Константинополі Новикова на ім'я директора Азіатського департаменту Ковалевського, в якій підведені підсумки стану церковного питання в Болгарії за 10 років (1857—1867 рр.). Новиков пише, що західна пропаганда в Болгарії набирає загрозливого розмаху. «Загрозливого для нас тому, що вона ще більше спрямована проти політичного впливу Росії в цій країні, ніж на інтереси чисто релігійні»⁵². Новиков приходять до висновку, що західні держави мають перед Росією ту перевагу, що «під їх прикриттям, але без гласної їх участі, діють цілком самостійно єдинорічне ім духівництво і місіонери, які служать одночасно і дружно як релігійній ідеї своїй, так і політичному впливу своїх покровителів»⁵³.

Діяльність західних місіонерів, а особливо енергійне втручання в церковні справи Болгарії американських методистів, про що регулярно повідомляли Петербург консули зі Сходу, викликали в правлячих колах Росії побоювання за майбутнє російського впливу серед слов'янських народів Османської імперії. Російські дипломатичні представники навіть розгубилися перед натиском енергійних і нічим не гребуючих американських агентів. Справді, як було не розгубитися російському

⁴⁸ Документи на българската история, т. II (Архив на Найдено Герова) 1871—1876 гг., София, 1932, стор. 76.

⁴⁹ Там же, додаток. Прохання селян с. Маріца від 29 квітня 1873 р. стор. 77. Геров відмічає, що такі випадки були і раніше. «Так, у 1867 р. за вимогою англійського віце-консула в Адріанополі було заарештовано тридцять чоловік жителів Старої Загори тільки тому, що на крик зібралися подивитися, як одна жінка билася з протестантськими місіонерами, щоб відняти в них свою дочку, яку намагалися обернути у протестантство. Двоє з них померли в тюрмі».

⁵⁰ ЦДІА, ф. 832, оп. I, спр. 120, арк. 36, лист Горчакова митрополиту Філарету від 25 січня 1861 р.

⁵¹ Там же, спр. 102, арк. 11. На полях записки є примітка Толстого, яка показує, що в правлячих колах Росії мало що розуміли: «Успіхи західних пропаганд на Сході взагалі дуже перебільшені. Але як бувало в попередні часи, так і тепер немає причин втрачати надію у можливості вистояти проти їх натиску».

⁵² ЦДІА, ф. 832, оп. I, спр. 109, арк. 6; Новиков—Ковалевському, 23 січня 1867 р.

⁵³ Там же, спр. 110, арк. 147.

консулу у Варні Рачинському, коли в розпалі церковної боротьби з Тирнова був вигнаний митрополит Григорій, а ведення церковних справ перейшло до громади старшин, на чолі якої опинився... А. Лонг⁵⁴, який підтримував зв'язки з місіонерами в Константинополі і з своїми агентами, що були в кожному селі «добалканської Болгарії»⁵⁵.

Рачинський повідомляє, що аналогічний випадок був також у Шумлі, де після вигнання єпископа керівником і радником у громаді став місіонер Преттімен⁵⁶. Подібні повідомлення надходили в Міністерство закордонних справ майже з усіх міст Болгарії. І хоч іноді посланник у Константинополі Лобанов надсилав заспокійливі листи, змальовуючи справу так, що ніщо не може загрожувати православної церкві у Болгарії⁵⁷, Азіатський департамент був занепокоєний і задумувався над тим, як би перешкодити поширенню ворожої агентури. З цією метою він надіслав всім консулам на Сході секретне циркулярне розпорядження, в якому пропонував «слідкувати з пильною увагою за діями іновірних пропаганд і всіма заходами намагатися підтримувати в слов'янах почуття вікової відданості їх до православної церкви»⁵⁸.

Одним із засобів, що їх пропонував департамент для досягнення цієї мети, повинні були стати бесіди з священиками і впливовими болгарами, яким треба було дати зрозуміти, що, залишаючи православ'я, вони завдають удару по своїй народності, яка може не встояти перед ворожим чужоземним впливом Заходу⁵⁹. Але поради, що їх давав Азіатський департамент, мало що могли змінити в тому становищі, яке склалося в Болгарії.

У своїй підіривній антиболгарській діяльності американські місіонери використали також створені ними в різних місцевостях Болгарії школи. І хоч їх апологет Стефанов і прославляє цю освітню діяльність місіонерів в Болгарії як одну з їх «найбільш дорогоцінних якостей»⁶⁰, близько знайомий з американською місіонерською діяльністю А. М. Колубякин писав, що «пропаганда є не тільки головною, але майже виключною метою місіонерів, а вся шкільна справа є лише засобом для досягнення цієї мети»⁶¹. Таку ж думку висловив російський консул у Пловдиві Н. Геров: «Створення училищ, — писав він у донесенні послу в Константинополі, — найвірніший засіб для досягнення їх (американців. — О. Б.) цілей»⁶². Геров попереджав, що в цих школах американці виховують своїх вірних послідовників і пропагандистів⁶³.

Справді, місіонери докладали неабияких зусиль для підготовки американської агентури з болгарської молоді. В. Монро підкреслював, що «майже всі священики і проповідники, зв'язані з протестантською місіонерською працею в Болгарії, навчалися в цих школах... Значна

⁵⁴ ЦДІА, ф. 832, оп. 1, спр. 121, арк. 43.

⁵⁵ Там же, арк. 44.

⁵⁶ Там же, спр. 121, арк. 42—43.

⁵⁷ Там же, ф. 797, оп. 27, спр. 414, арк. 32; Лист Лобанова Ковалевському від 3 травня 1860 р. На листі глибокодушна резолюція Олександра II: «Слава богу!».

⁵⁸ Там же, ф. 832, оп. 1, спр. 119, арк. 266. Циркулярне розпорядження Азіатського департаменту консулам на Сході. Січень 1861 р. Секретно.

⁵⁹ Там же, арк. 266—267.

⁶⁰ Див.: С. Stephaпове. Вказ. праця, стор. 297.

⁶¹ А. М. Колубякин. Вказ. праця, стор. 17—18.

⁶² ЦДІА, ф. 832, оп. 1, спр. 78, арк. 32. Донесення віце-консула у Філіпполі від 26 березня 1863 р.

⁶³ Там же. Американські місіонери приваблювали учнів у школу тим, що обіцяли їм після закінчення її поїздку до США для завершення освіти в американських університетах. (Там же, арк. 127—128. Витяги з таємного донесення віце-консула в Тульче директору Азіатського департаменту від 13 грудня 1864 р.). Справді, частина учнів в 60-х роках була відправлена до США, а після повернення до Болгарії більшість з них стали вчителями в американських школах (див.: К. Иречек. Княжество Болгария, ч. I, Пловдив, 1899, стор. 287).

частина студентів зайняла визначне становище в громадському житті Болгарії»⁶⁴.

З розширенням діяльності американських місіонерів уже не тільки російські дипломати, а й самі болгари починають бити на сполох. Так, Х. Арнаудов пише до Н. Палаузова в листі з Константинополя: «...протестанти наклали на нас свої руки. З часом же породиться те зло, що протестанти розчленують наших співвітчизників»⁶⁵. Цей протест повторювався неодноразово.

З другої половини 60-х років (після закінчення громадянської війни в США) посилюється економічне й політичне проникнення американського капіталізму на Балкани. Щоб забезпечити його, а також для посилення протидії російському впливу серед південних слов'ян, США у 1866 р. обмінюються з Туреччиною дипломатичними представниками у рангу посланників. Слідом за Англією і Францією президент США Джонсон в одному з своїх послань Конгресу в 1866 р. висловив тверду рішучість «заступитися» за християн на Сході⁶⁶. Однак це була облудна заява. Сполучені Штати зовсім не турбувала доля болгарського народу. Їх мета полягала в тому, щоб завдати удару по російському впливу.

В таких умовах діяльність протестантських місіонерів набувала ще більшого значення. Американський історик Л. Сіерс визнавав, що «з християнськими місіями були зв'язані важливі інтереси Америки в Османській імперії»⁶⁷.

Важливими засобами насадження американізму серед болгар стали щомісячний журнал і щотижнева газета під однойменною назвою «Зорниця», які видавалися місіонерами в Константинополі⁶⁸, а також американський Роберт-коледж.

Засновником і першим редактором газети «Зорниця» був все той же А. Лонг. Турецький уряд спочатку з недовірям поставився до газети та її розповсюдження серед болгар. Після виходу п'яти номерів вона була закрита. Стефанов наводить цікаву розмову між секретарем американського дипломатичного представництва в Константинополі Брауном і великим візирем Алі Пашею з приводу газети. Останній заявив, що газета була закрита «тому, що вона є політичний орган»⁶⁹, а ніяк не релігійний. І сам Стефанов змушений визнати, що «місіонери, видаючи свою газету, ніколи не дотримували її суто релігійного характеру»⁷⁰.

Разом з газетою в Болгарію завозилася велика кількість американської літератури («Недільні шкільні лекції», «Біблійний словник», «Ознаки християнства» тощо) як на англійській мові, так і в перекладі. Вона лише для маскування мала релігійне забарвлення, а насправді була покликана переконувати болгар в перевазі американізму. «Завдання американських місіонерів, — соромливо визнавав і тут Стефанов, — це було звужене до того, щоб проповідувати тільки євангеліє»⁷¹.

З найбільшою очевидністю це виявилось при створенні у Константинополі американського коледжу. Хоч коледж дістав назву Роберт-коледж (за ім'ям свого засновника нью-йоркського торговця Христофора Р. Роберта, який активно діяв на Балканах), думка про створення

⁶⁴ W. Монрое. Вказ. праця, стор. 339.

⁶⁵ ЦДІА, ф. 832, оп. 1, спр. 120, арк. 79. Витяг з листа болгарина Х. Арнаудова Н. Палаузову.

⁶⁶ «Голос», 1866, № 381.

⁶⁷ L. Sears. A history of American foreign relations, стор. 390.

⁶⁸ Див. С. Стефанов. Вказ. праця, стор. 302—307; Н. Начов. Новобългарската книга и печатно дело у нас от 1806 до 1877 год. — В сб. на БАН, кн. XV, клон историко-филологичен и философско-обществен. София, 1921, стор. 75.

⁶⁹ С. Стефанов. Вказ. праця, стор. 304.

⁷⁰ Ibidem, стор. 304.

⁷¹ Ibidem, стор. 297.

його належала Джесімею і Уільяму Дуайтам, синам американського місіонера в Туреччині⁷². Спроба заснувати училище в Константинополі була зроблена у 1859 р., але турецький уряд не дозволив тоді відкрити коледж. Крім того, громадянська війна в США на деякий час відвернула увагу американського уряду від підтримки домагань місіонерів.

У вересні 1863 р., коли султанський уряд переконався, що свою діяльність американські місіонери проводять, головним чином, серед християн, Роберт-коледж розпочав свою роботу. Після розширення дипломатичних зв'язків між Туреччиною і США американське посольство добилося дозволу на будівництво спеціального приміщення для коледжу⁷³. Між училищем і американським посольством підтримувалися тісні зв'язки. Коледж мав завдання готувати майбутню американську агентуру в Болгарії для боротьби з російським впливом. Уошберн, який протягом 40 років був незмінним директором Роберт-коледжа, згадує, що останній «був важливим фактором в Болгарії проти інтриг Росії»⁷⁴.

Насправді саме американські місіонери були підступними майстрами інтриги. Вони тишили себе думкою, що після визволення Болгарії вихованці Роберт-коледжа займуть посади державних керівників і тим забезпечать переважаючий вплив США в країні. Ці плани підтверджує Стефанов. Самовдоволено, хоч і з явним перебільшенням він пише, що «протягом багатьох років коледж забезпечував молоду націю її кращими людьми і заслужив репутацію «дитячої болгарських державних діячів», так само як і американський коледж для дівчат був установою, яка виховувала «матерів майбутніх вождів і державних діячів»⁷⁵.

Вся система підготовки учнів в американських школах у Болгарії і Роберт-коледжі була спрямована на виконання цих планів. Так, один з вихованців Роберт-коледжа М. Маджаров у своїх спогадах вказує, що у коледжі насаджувався дух лояльності до турецького уряду, переслідування патріотичної молоді⁷⁶. «Революційний дух, — пише він, — був ворожим виховній системі того училища»⁷⁷. Це змушений визнати і Стефанов, який писав, що «багато гарячої молоді було виключено з місіонерських шкіл з огляду на їх надзвичайні патріотичні настрої, що не узгоджувалося з суворою релігійністю»⁷⁸.

Цікавим є свідчення видатного революційного демократа Г. Бенковського, який восени 1875 р. разом з Воловим та іншими болгарськими революціонерами прибув до Константинополя, де відвідав Маджарова. Коли мова зайшла про Роберт-коледж, Бенковський сказав, що американські наставники переслідують лише свої корисливі інтереси⁷⁹.

Викладачі й місіонери у своїх проповідях, книжках та на уроках відкрито виступали проти болгарського революційного національно-визвольного руху, проти його діячів та учасників. На щорічних вечорах, присвячених закінченню навчального року, на яких обов'язково були присутні американські дипломати, учні виступали з промовами, ворожими революційній боротьбі народу. Так, у 1871 р. на вечорі у присутності свого батька П. Р. Славейкова виступив його син І. П. Славейков з промовою на тему: «Про вплив аморальності на революцію»⁸⁰.

⁷² Див.: Н. Начов. Цариград като культурен център на българите до 1877. — Сб. на БАН, кн. XIX, клон историко-филологичен и философско-обществен. София, 1925, стор. 153.

⁷³ Там же, стор. 155.

⁷⁴ G. Washburn. Вказ. праця, стор. 184.

⁷⁵ С. Стефанов. Вказ. праця, стор. 318.

⁷⁶ Див.: Спомена на М. Ив. Маджаров около епохата 1854—1878. София, 1942. стор. 145—162.

⁷⁷ Маджаров. Спомена, стор. 152.

⁷⁸ С. Стефанов. Вказ. праця, стор. 274.

⁷⁹ Ibidem, стор. 152—153, 156.

⁸⁰ Н. Начов. Цариград като культурен център., стор. 156.

З осудом і гнівом говорив про всі чужоземні школи і училища, що їх було відкрито місіонерами, Хр. Ботев. «Методистські «коледжі», — писав він, — з їх вбиваючими всяке життя правилами моралі, їх псалмами і славослов'ям Іегові, Іоану, Ісусу Навіну — для нас дивні і незрозумілі»⁸¹.

Не випадково з Роберт-коледжа вийшов один з найбільш запеклих ворогів болгарського народу, який намагався будь-якою ціною придумати демократичні прагнення в країні, — К. Стоїлов. С. Стамболов, хоч і не вчився там, але, як говорив англійський журналіст Едвін Пірс, «дуже хвалив коледж і дав високу оцінку його роботі»⁸².

Стефанов твердить, що Роберт-коледж та інші американські школи і установи в Болгарії «сильно полегшили поширення англо-саксонських ідей серед болгар»⁸³. Але болгарський народ учинив упертий опір американським місіонерам та поширенню «англо-саксонських ідей». Тому американські училища повинні були постійно міняти своє місце перебування. У 1871—1872 рр. американці змушені були перевести свої училища з Пловдіва і Старої Загори, де їх бойкотувало місцеве населення, до м. Самокова⁸⁴.

Особливо підступні дії американських місіонерів розгорнулись під час Квітневого повстання болгарського народу в 1876 р. і російсько-турецької війни 1877—1878 рр.

Звірства турків проти болгарського народу схвилювали світову громадськість. Не могли залишитися осторонь від цього й американські місіонери, викладачі та дипломати. Створена американська комісія по розслідуванню турецьких звірств в Болгарії прагнула завоювати собі довіря болгар, «прикинувшись їх друзями»⁸⁵. Це було тим більш необхідно, що до англійської комісії болгарський народ ставився досить вороже і не довіряв їй⁸⁶. Проте доповідь секретаря американського посольства в Константинополі про турецькі звірства в Болгарії була зустрінута з незадоволенням урядом США, а державний секретар висловив Ю. Скайлеру догану⁸⁷.

Після початку російсько-турецької війни американські місіонери остаточно скинули маску й заняли ворожу позицію щодо болгар. Маджаров пояснює це вигаданими звірствами росіян і болгар щодо турецького населення. Проте тут же він відмічає, що причина була в іншому. «Саме припущення, — пише Маджаров, — що Болгарія може послужити мостом для російських завойовницьких планів, лякало однаково і американців, і англійців»⁸⁸. Справжня причина ворожості Англії і США полягала в тому, що вони розглядали слабку Османську імперію як поле для своєї діяльності, намагаючись перешкодити виділенню з Туреччини сильної і життєздатної Болгарії. Російсько-турецька війна могла бути ударом по експансіоністських планах західних країн, в першу чергу Англії.

В роки російсько-турецької війни американські місіонери поставили на службу англійській експансіоністській політиці свій досвід та можливості пропагандистів і розвідників. Характерний випадок шпигунської діяльності відзначено, наприклад, в записці начальника Ям-

⁸¹ Христо Ботев. Публицистика. М., 1952, стор. 68.

⁸² Див.: С. Стефанов. Вказ. праця, стор. 320.

⁸³ Ibidem, стор. 322.

⁸⁴ Див.: Д. Шишманов. Документи от 1878 г. за противобългарската и шпионска дейност на американските мисионери в България. — «Работническо дело», 28 лютого 1953 р.

⁸⁵ М. Маджаров. Спомени., стор. 161.

⁸⁶ Там же.

⁸⁷ Див.: Положението на българския народ под турско рабство. Документи и материали. София, 1953, стор. 402.

⁸⁸ М. Маджаров. Спомени., стор. 162.

больської округи поручика Зубковського до генерал-майора Гресера: «Методисти знаходились, — доповідав він, — у постійних стосунках з англійським посольством, доставляючи йому під час останньої кампанії (1877—1878 рр.) найрізноманітніші необхідні відомості»⁸⁹. Зрозуміло, що шпигунські відомості, що їх збирали місіонери про пересування в Болгарії російських військ, передавались через англійське посольство турецькому уряду і командуванню турецької армії.

Після відтворення болгарської держави підірвана діяльність американських місіонерів значно розширилась. Їх підтримували реакційні кола Болгарії, які бачили в американських місіонерах союзників у проведенні своєї антинародної і антиросійської політики. Але реакційний та антинаціональний класовий характер діяльності місіонерів визначив і обмеженість їх впливу у країні. Так, за переписом 1889 р. у Болгарії налічувалось лише 446 протестантських родин⁹⁰.

Роль ідеологічної і політичної агентури великого капіталу США місіонери відігравали в Болгарії аж до перемоги соціалістичної революції, до якої вони поставилися надзвичайно вороже, взявши на себе роль шпигунів і провокаторів. Болгарський народ викрив цих контрреволюціонерів і поклав край підірвній діяльності американських місіонерів.

А. С. БЕЯЛИС

**ИЗ ИСТОРИИ РАННЕГО ПРОНИКНОВЕНИЯ США НА БАЛКАНЫ
(ПОДРЫВНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АМЕРИКАНСКИХ МИССИОНЕРОВ
В БОЛГАРИИ В 50—70-х годах XIX ст.)**

Резюме

Вопрос о подрывной деятельности американских миссионеров в Болгарии в 50—70-х годах XIX ст. еще недостаточно изучен. Между тем его исследование представляет исключительный интерес, поскольку одной из главных форм идеологической агрессии США всегда было миссионерство.

В США опубликована достаточно большая литература, призванная замаскировать захватнические устремления американских империалистов на Балканах. С апологией роли США на Балканах, и в частности в истории Болгарии, выступили и некоторые болгарские буржуазные авторы.

К началу 40-х годов XIX ст. относятся первые попытки США создать в Болгарии миссионерские общины, но лишь после Крымской войны начинается широкое проникновение США в Турцию и на Балканы. В 60-х годах XIX ст. политическая деятельность американских миссионеров приобретает все более угрожающие размеры. В своей подрывной деятельности американские миссионеры использовали созданные ими в разных местностях Болгарии школы, колледжи в Константинополе и еженедельную газету. В Болгарию завозилось также большое количество американской литературы, призванной убеждать в превосходстве США.

Американские миссионеры резко активизировали свои подрывные действия во время Апрельского восстания 1876 г. и русско-турецкой войны 1877—1878 гг. Эта подрывная деятельность еще больше усилилась после воссоздания болгарского государства.

⁸⁹ Д. Шишманов. Документи ют 1878 г.

⁹⁰ К. Иречек. Вказ. праця, стор. 287.

ЕКСПАНСІЯ НІМЕЦЬКОГО КАПІТАЛУ В ПІВДЕННІ ПОЛЬСЬКІ ЗЕМЛІ В КІНЦІ ХІХ—НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Про експансію німецьких монополій в економіку південних польських земель в радянській історичній літературі майже немає досліджень. В Польській Народній Республіці опубліковано кілька праць, в яких мова йде про шляхи і методи проникнення іноземного капіталу в гірничодобувну промисловість Домбровського басейну¹. Недостатньо також вивчено питання про експансію іноземного, зокрема німецького капіталу, в райони Кракова та Жешувщини.

В цій статті автор спробував показати шлях встановлення панування німецького капіталу в економіці Катовіцького району та Польської Галичини, тобто на землях Кракова й Жешувщини.

Південні польські області, тепер Опольське, Катовіцьке, Краківське та Жешувське воєводства, тривалий час знаходились під іноземним ярмом. Опольщина та Катовіцькі землі були захоплені Пруссією ще в середині XVIII ст., а Краківське та Жешувське воєводства австрійські загарбники захопили одночасно з Західною Україною після першого поділу Польщі (1772 р.).

Німецькі загарбники разом з політичною владою встановили своє панування і над економікою країни. Ще на початку ХІХ ст. в Опольщині і Катовіцях виникла гірничо-металургійна промисловість, яка належала, головним чином, німцям (гірничі підприємства Ф. Вінклера, фірми «Клеофас» і «Фердинанд», а також залізоплавильні заводи «Кунегунда», «Марта», «Ферум» тощо).

Краківську та Жешувську землі австрійські загарбники штучно об'єднали з західноукраїнськими землями в єдину провінцію «Галіцію і Лодомерію». Однак політична влада австрійської монархії Габсбургів в Галичині не мала достатньо сильної економічної бази. Після австро-пруської війни 1866 р. Наддунайська монархія все більше занепадала і сама стала залежною від західноєвропейських держав. Англійські та французькі банки все активніше проникали в економіку Австрії, ставали господарями залізниць, гірничодобувних підприємств, фінансових установ. Натомість Німеччина зміцнила свої позиції і стала великою конкурентною силою на європейському ринку². Вона все енергійніше проникала в економіку інших держав Європи, особливо Австрії та її окраїн.

У 70—80-х роках німецькі банки володіли значною кількістю активів залізниць, гірничодобувної промисловості та фінансової системи двоєдиної монархії.

¹ St. Jasiček. Kapitał francuzski w przemyśle górniczo-hutniczym Zagłębia Dąbrowskiego (1880—1914). — «Zeszyty Naukowe SGPiS» N 15, 1959, str. 77—93; S. Jasiček. Kapitał niemiecki w przemyśle górniczo-hutniczym Zagłębia Dąbrowskiego (1880—1914). «Zeszyty Naukowe SGPiS» w Warszawie, N 19, 1960, str. 91—118.

² Див.: Л. М. Шнеерсон. Австро-Прусская война 1866 г. и дипломатия великих европейских держав. Минск, 1962.

Наприкінці XIX ст. німецькі банки контролювали майже половину всіх активів у промисловості Австро-Угорщини³. Німецькі банки з великою охотою бралися за фінансування важливих галузей Австро-угорської економіки. Особливо вони були зацікавлені в фінансуванні спорудження залізниць, гірничо-промислових підприємств та провідних галузей обробної промисловості. Вони мали також великий вплив і на всю фінансову систему двоєдиної монархії. З цього банки одержували не тільки економічні, а й політичні вигоди.

Проникаючи в Австро-Угорщину, німецькі капіталісти намагались перетворити Наддунайську імперію, особливо її окраїни, у вигідний ринок збуту виробів своєї промисловості. Але для того щоб окраїни монархії, зокрема Галичина, були в стані споживати німецькі товари, необхідно було здійснити деякі інвестиції, розвинути хоча б частково інфраструктуру краю.

Проникнення німецьких капіталів в економіку Австро-Угорщини вело до політичного підкорення монархії Габсбургів, до перетворення її у молодшого партнера Німеччини в загарбницькій політиці на Сході.

Австрійська буржуазія також була зацікавлена в зміцненні німецьких позицій в економіці монархії. В останній третині XIX ст. посилювся національний рух чеської та угорської буржуазії. Налякана її швидким зростанням австрійська буржуазія кинулася в обійми монополістичних кіл Німеччини, в яких вона шукала підтримки у боротьбі з національним рухом неавстрійських народів. В Австрії все більше посилювався рух пангерманізму⁴. Його учасники на чолі з Шенерером активно допомагали зміцненню німецьких монополій в самій Австрії та її провінціях. Вони всіляко сприяли перетворенню Австро-Угорщини в міст до Південно-Східної Європи⁵.

Австрійський монарх Франц-Йосиф всіляко протегував німецькому фінансовому капіталу, угорському та польському вельможному панству. Ф. Енгельс з цього приводу писав: «Основний принцип необмежених монархій — спиратися на два класи: феодальних землевласників та крупних фінансистів, зрівнюючи вплив та силу одного класу іншим класом, щоб за урядом залишилась повна свобода дій»⁶. Зі свого боку, угорське та польське панство разом з фінансовою олігархією Австро-Угорщини всіляко підтримували політику австрійського уряду, ставши базою чорно-жовтої монархії Габсбургів⁷.

Фінансовий капітал Німеччини проникав в економіку польських провінцій Наддунайської монархії при активній допомозі польських землевласників. Разом з ними німецькі банки «Берлінер Хандельс Гезельшафт» і «Дисконто Гезельшафт» фінансували спорудження заліз-

³ Проникнення німецьких капіталів у Австрію посилювалось після Австро-Пруської війни 1866 року. У 1872 р. сума німецьких капіталів у Австро-Угорщині (прямі інвестиції та позики) становила понад 1 млрд. марок. На початку XX ст. майже половина всіх німецьких інвестицій за кордоном припадала на Австрію (див.: Ленинский сборник, т. XXVIII, стор. 391). У 1912 р. німецькі капітали за кордоном становили 8,7 млрд. З них 4,25 млрд. тобто майже 50% всіх закордонних інвестицій припадало на Австрію (див.: K. Battaglia. Ein Zoll-und Wirtschaftsbandnis Österreich-Ungarn und Deutschland. Wien—Leipzig, 1917, S. 143).

Напередодні першої світової війни економічна і політична залежність Габсбургів від Берліну ще більше посилювалась. Не було жодного банку або великого промислового підприємства, які не були б в тій чи іншій мірі залежні від німецьких банків.

⁴ Див.: Н. Д. Ратнер. Из истории пангерманизма. — В кн.: «Драг нах остен» и историческое развитие стран Центральной, Восточной и Юго-восточной Европы. М., 1967, стр. 77—78.

⁵ Див.: F. Fischer. Griff nach der Weltmacht, Die Kriegszielpolitik der Kaiserlichen Deutschland 1914—1918. Düsseldorf, 1962, str. 35.

⁶ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 6, стор. 178.

⁷ Див.: G. Halgarten. Imperialismus bis zu 1914. Berlin, 1956, str. 507.

ниць в Галичині, зокрема акціонерне товариство «Цісарсько-королівської привілейованої дороги ім. К. Людовика» та Акціонерне товариство Придністровської залізниці⁸.

Німецькі банки за великий процент фінансували також будівництво інших залізниць. В результаті цього в 1890 р. в сейфах німецьких банків було зосереджено залізничних облігацій на суму понад 135 млн. крон⁹, в тому числі облігацій галицьких залізниць на суму 6275 тис. крон¹⁰.

В останньому десятиріччі XIX та початку XX ст. Крайовий сейм Галичини одержав ще ряд позик під облігації місцевих залізниць на загальну суму 28 млн. крон. Майже всі вони були падані німецькими банками за високий процент (від 4,5 до 6% на рік)¹¹. В результаті цього всі залізничні товариства, які діяли в Галичині, контролювались німецькими та австрійськими банками. «Залізничні товариства, хоч і виступали під польськими вивісками... все тут було чужим — і знання, і керівництво, і переважна частина вкладеного капіталу» — писав польський буржуазний економіст С. Щепановський¹². «Управління збудованими залізницями, — продовжував він, — знаходилося у Відні. Численний апарат управління, що оплачувався набагато вище місцевих чиновників, був німецьким. Мова була також німецькою, підприємці були німці, постачальники — німці. Польськими були лише назви фірм і прізвища тих, хто займав посади у місцевому правлінні. Їх вплив і репутація сприяли тому, що імператор охоче роздавав вигідні концесії, їх авторитет змушував місцеву буржуазію віддати свої збереження на придбання акцій, але управляли і розпоряджались всіма залізницями в Галичині німці»¹³.

Капіталовкладення у залізничне будівництво було надзвичайно вигідною справою. К. Маркс писав, що «у всіх країнах, за винятком Англії, уряди збагачували залізничні компанії, протегували їм за рахунок державної казни»¹⁴, тобто за рахунок податків. В Австрії, і особливо на її окраїнах, спорудження залізниць давало нечувані прибутки. За даними С. Щепановського, банки, які фінансували будівництво залізниць в Галичині, одержали протягом 30 років (1858—1888) 54 115 тис. золотих ринських чистого прибутку у вигляді процентів на капітал та супердивідендів від акцій¹⁵. Одночасно держава надавала їм щорічну дотацію в сумі 2600 тис. золотих ринських. Крім того, вони одержували величезні прибутки від експлуатації діючих доріг. На 1890 р. сума всіх доходів залізничних магнатів в Галичині становила близько 62% всього інвестованого капіталу¹⁶.

В кінці XIX ст. південні польські землі мали досить розвинену сітку шляхів сполучення. Але протекціоністська політика Австро-угорського уряду і Німеччини ізолювала галицькі товари від зовнішнього світу і гальмувала розвиток економіки цих земель. Економіка Галичини перебувала ніби в обложеної фортеці. Залізничі були лише засобом викачування величезних прибутків, сума яких доходила до 5 і навіть більше млн. золотих ринських на рік¹⁷.

⁸ L. Wierzbicki. Rozwój sieci dróg żelaznych w Galicji. — «Czasopismo Techniczne», 1907, № 29, str. 310.

⁹ «Ekonomista Polski», 1891, t. IV, str. 340.

¹⁰ Stan długów krajowych. — «Ekonomista Polski», 1890, t. III, str. 47.

¹¹ Центральний державний історичний архів УРСР у Львові (далі — ЦДІА у Львові), ф. 248, оп. 1, спр. 750, арк. 53, 62.

¹² St. Szczepanowski. Nędza Galicji w cyfrach. Lwów, 1888, str. 38.

¹³ St. Szczepanowski. Kolej Karola Ludowika i nasza polityka komunikacyjna. — «Ekonomista Polski», 1890, t. I, str. 147.

¹⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 34, стор. 292.

¹⁵ St. Szczepanowski. Kolej Karola Ludowika..., str. 170—171.

¹⁶ Там же.

¹⁷ M. Szeliґa. Położenie materialne ludności w Galicji. Lwów, 1891, str. 34.

Німецькі та австрійські банкіри, будуючи залізниці в Галичині, виходили з своїх класових інтересів і майже повністю ігнорували національні потреби краю. Більшість споруджених залізниць повинні були служити стратегічними шляхами сполучення в майбутній війні з Росією. Одночасно вони з'єднували центри імперії із східними провінціями, які стали джерелом дешевої сировини і ринками збуту для промислових товарів. Таким чином, спорудження залізниць забезпечувало досягнення стратегічних цілей, полегшувало експорт сировини та проникнення іноземного капіталу в глибину країни. Разом з тим виникла можливість грабувати населення шляхом нееквівалентного обміну. В той же час важливі економічні райони країни протягом тривалого часу були роз'єднаними між собою. Це перешкоджало використанню наявних ресурсів в інтересах розвитку економіки краю, розширенню внутрішнього ринку, приводило до збереження відокремленості районів, середньовічних форм обміну, загальної відсталості країни.

В той же час необхідно підкреслити, що залізничне будівництво мало для південних польських земель велике прогресивне значення. Воно сприяло зростанню суспільного поділу праці, розвитку товарно-грошових відносин. На цій основі прискорювався розвиток капіталістичного способу виробництва. Однак в умовах панування німецьких і австрійських загарбників та польських поміщиків залізничне будівництво не тільки не супроводжувалось піднесенням промислового та сільськогосподарського виробництва, ростом зайнятості, а навпаки, привело до заповнення місцевого ринку промисловими товарами, які дешево вироблялись на фабриках Австрії, Чехії та Німеччини. Місцеві промислові підприємства нездатні були витримати конкуренцію сильних, добре організованих іноземних фабричних підприємств і занепадали.

Спорудження залізниць означало зруйнування всієї основи дрібно-товарного виробництва, повне перетворення південних польських земель в колонію австро-німецького капіталу.

Спорудження залізниць викликало зростаючу потребу в металевих конструкціях, кам'яному вугіллі та іншій продукції гірничодобувної промисловості, яка тоді, як правило, перебувала в руках землевласників.

Згідно з австрійським та пруським гірничим законодавством право власності на мінерали залишилось за власником землі, де мінерал був знайдений. Тому більшість вугільних шахт, залізрудних кар'єрів, нафтових джерел перебувала в руках магнатів-землевласників (Чехановських, Скжинських, Потоцьких, Гарновських та ін.).

Тривалий час ці підприємства, незважаючи на низький рівень їх органічної будови капіталу, давали досить значні прибутки. Після 1873 р., тобто в роки економічної кризи (1873—1875) надвиробництва, значна частина цих підприємств опинилась в надзвичайно скрутному становищі. Цим скористались німецькі капіталісти Шльонська. Їх підприємства були значно краще організовані і мали більше капіталів. Це дозволило їм викупити ряд польських підприємств, які вони реорганізували в акціонерні товариства. Інші придбали земельну площу з покладами вугілля, залізної руди, озокериту та нафти й організували нові підприємства. Таким чином, в Катовіцькому районі та Західній Галичині виник ряд німецьких гірничодобувних і металургійних підприємств, які в основному визначали дальший розвиток всієї економіки країни.

На кінець XIX ст. в гірничо-металургійній промисловості Домбровського басейну діяли 12, а Краківського — 4 великих німецьких підприємства з загальним капіталом понад 25 млн. карбованців¹⁸. Вони

¹⁸ Zb. Pustula. Początki kapitalu monopolistycznego w przemyśle hutniczo-stalowym Królestwa Polskiego (1882—1900). Warszawa, 1968, str. 166; Jahrbuch der Österreichische Industrie, herausgegeben von R. Hanel, 1908, т. II. Wien, 1908.

користувались фінансовою підтримкою банків і мали великий вплив на всю економіку південних польських земель, стали базою монополізації виробництва.

В кінці 90-х років майже всі підприємства гірничої та металургійної промисловості, в яких брали участь німецькі капітали, були перетворені в філіали великих німецьких фірм. За їх ініціативою і за допомогою німецьких банків більшість з них були реорганізовані в акціонерні товариства. Характерно, що директорами цих товариств, як правило, були люди з польськими прізвищами, але контрольні пакети акцій перекочували в сейфи німецьких монополій.

Шляхом перетворення окремих індивідуальних капіталів у групову власність німецькі монополії змогли підкорити своєму впливові ряд невеликих підприємств, які вважались чисто польськими. Прикладом такого прихованого онімечування польських підприємств може служити акціонерне товариство вугільних та металообробних підприємств «Гродзецьк». Ця фірма була заснована Ст. Чехановським¹⁹. Пізніше при створенні акціонерного товариства значний пакет акцій опинився в руках німецьких капіталістів Хенкеля фон Доннерсмарка та Фріца Фрідлендера²⁰. Згодом участь Чехановського була зведена до мінімуму. Контрольний пакет акцій був переданий німецьким капіталістам. Таким же методом був встановлений контроль німецьких капіталістів над машино- і вагонобудівним заводом Зеленецького в Саноці. Цей завод був заснований польськими підприємцями в 1868 р.²¹ Наприкінці 90-х років, у процесі перетворення заводу в акціонерну компанію, контрольний пакет акцій опинився в сейфах австро-німецьких монополістів. Завод став залежним від німецьких банків²².

Щоб заспокоїти суспільну думку, яка була обурена захопленням польської власності німецьким капіталом, в об'явах про організацію нових фірм або реорганізацію старих відмічалось, що директорами цих фірм є поляки²³. Насправді господарями цих підприємств були німецькі капіталісти. Директорами призначали польських службовців, які продавали свої прізвища для об'яви в пресі і віддано служили німецьким інтересам. Прикладом цього можуть бути залізорудні кар'єри в Кшешіві Тарновського району. Ці підприємства належали польському землевласнику Я. Бондковському з Черни²⁴. На початку ХХ ст. Бондковський опинився в важкому фінансовому становищі і змушений був поступитися своїми правами німецькому акціонерному товариству «Обершлезішен Айзенбанбедарфс». В контракті купівлі-продажу було обумовлено, що Ян Бондковський залишається повноважним представником німецького товариства при експлуатації залізорудних кар'єрів і копалень в Кшешіві²⁵. Таким чином, прізвище польського поміщика приховувало перехід польської власності в німецькі руки.

В кінці ХІХ та на початку ХХ ст. частина німецьких активів в гірничо-металургійній промисловості південно-західних польських земель перейшла до французьких капіталістів²⁶. Однак позиції німецьких монополістів, які діяли в тісному контакті з банківським капіталом, ще довго залишались досить міцними і впливовими на всю економіку Домбровського і Краківського басейнів²⁷.

¹⁹ S. Jasiczek. Kapital niemiecki..., str. 97.

²⁰ Там же.

²¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 574, оп. 1, спр. 70, арк. 17, 22.

²² Там же.

²³ Див.: «Gazeta Handlowa», 1899, № 72, 147, 149.

²⁴ Archiwum Panstwowe w Krakowie, Akta hr. Potockich, 1874—1900, sygn. 1779.

²⁵ Там же.

²⁶ S. Jasiczek. Kapital francuzki..., str. 78.

²⁷ S. Jasiczek. Kapital niemiecki..., str. 81; «Czasopismo Techniczne», 1907, № 10, str. 163.

Найширше німецький капітал був представлений в нафтодобувній та нафтопереробній промисловості. Сюди він почав проникати ще в середині XIX ст. Це було обумовлено нестачею капіталу в місцевих нафтопромисловцях, пануванням поміщиків, які охоче поступалися своїми нафтоносними землями іноземцям, відсутністю зовнішніх ринків збуту продукції і вузькістю внутрішнього ринку.

Крім того, проникнення німецьких капіталістів було обумовлене і зовнішніми причинами.

В кінці XIX ст. з загостренням імперіалістичних протиріч між головними капіталістичними державами нафта, як один з найважливіших стратегічних продуктів, набула особливого значення. В цих умовах нафтові джерела Галичини, які знаходилися майже в центрі Європи, привели до ще більшого загострення відносин між основними світовими нафтовими монополіями, які прагнули встановити над ними свій контроль. Потужні фонтови нафти, що вивергалися з галицьких надр, висунули цей басейн на початку XX ст. на одне з перших місць в Європі і на 3—4 місце в світі²⁸.

Не дивно, що галицька нафта збудила хижацькі апетити нафтових монополій Європи і США, які наприкінці XIX ст. прагнули закріпити свої позиції в нафтовому басейні Галичини. Особливу активність виявили німецькі монополісти.

На початку XX ст. поряд з економічними мотивами німецької експансії в нафтовий басейн Галичини з'явилися і військово-політичні.

В підготовці до майбутньої війни німецькі і австрійські мілітаристи стали розглядати нафтову промисловість Прикарпаття як важливу стратегічну галузь воєнної економіки.

«Нафта є кров'ю війни», — любив говорити апологет німецького мілітаризму генерал Людендорф. Цей афоризм повторювали й інші мілітаристи, які мали великий вплив на фінансові кола Німеччини.

Для встановлення свого контролю над нафтовим басейном Галичини німці широко використовували посередництво австрійського уряду і австрійських фінансових кіл. Під вивіскою австрійських торгових та фінансових організацій німецькі монополісти організували імпорту галицьких нафтопродуктів на ринки Австро-Угорщини, де вони успішно конкурували з американською нафтою.

З кожним роком зростав також експорт галицьких нафтопродуктів у Німеччину. На початку XX ст. німецький ринок споживав понад 50% продукції нафтової промисловості Прикарпаття²⁹. Він набув першорядного значення для цієї галузі промисловості. А це в свою чергу сприяло посиленню позицій німецьких капіталістів у нафтовому басейні Прикарпаття.

Скориставшись кризою надвиробництва нафти-сирцю, німецькі капіталісти при прямій підтримці «Німецького банку» та інших фінансових установ Німеччини викупили багато паїв дрібних нафтовиків (так званих брутто та нетто) на видобуту продукцію³⁰. Крім того, вони взяли в оренду або викупили багато продуктивних свердловин, що дало їм можливість контролювати майже 1/3 нафти, яка добувалася в басейні³¹.

В роки депресії (1904—1907) німецькі капіталісти виявили ще більшу активність. Вони підкорили своєму контролю ряд австрійських нафтових компаній. «Німецький банк» разом з «Дисконто Гезельшаф-

²⁸ Polski Przemysł Naftowy, Statystyka. Lwów, 1934, str. 2—3.

²⁹ «Nafta», 1903, № 5, стор. 32.

³⁰ При оренді або продажу нафтової ділянки власник залишав собі відповідний процент від сирової нафти (брутто) або від очищеної нафти (нетто). Це правило давало можливість займатися біржевою спекуляцією.

³¹ W. S z u j s k i. Przemysł naftowy galicyjski. Kraków, 1908, str. 6—7.

том» контролював діяльність найбільших нафтових підприємств Галичини: «Галицько-карпатського акціонерного нафтового товариства», капітал якого становив 16 млн. крон, «Ганноверсько-Галицького нафтового товариства» в Кросно з капіталом у 5 млн. крон, акціонерних товариств «Сходниця», «Тжебінія», «Гарклова» та ряду інших з загальним капіталом в 36 млн. крон³².

Німецький капітал приваблювала також нафтопереробна промисловість. По-перше, це було зв'язано з невеликим ризиком для інвестованих капіталів. По-друге, контролюючи нафтопереробку, німецькі капіталісти мали змогу підкорити своїм інтересам нафтодобувну та озокеритну промисловість, встановити свій контроль над засобами транспорту і зберігання нафти. Все це зробило б їх повними господарями всієї нафтової промисловості.

Слід відзначити, що німецькі капіталісти не побудували в Галичині жодного нафтопереробного заводу. Вони лише викупляли, а потім розширювали підприємства, побудовані місцевими капіталістами. Ще в 1869 р. німецькі капіталісти викупили 2 невеликі нафтопереробні заводи в районі Ясла і організували акціонерне товариство «Ректифікаціон»³³. Пізніше почалося систематичне скуповування підприємств, побудованих місцевим капіталом³⁴.

Малі підприємства Галичини не могли конкурувати з великими заводами Австрії та Німеччини, і при перших ознаках кризи вони закривались. Ось чому польські поміщики та промисловці за безцінь продавали свої підприємства, щоб одержати хоч невелику суму готівкою, яку вкладали здебільшого в торгівлю, посередництво і спекуляцію. Цим користувались більш досвідчені і забезпечені оборотним капіталом австро-німецькі та інші іноземні капіталісти. Вони скуповували підприємства, які обіцяли великий прибуток. Навіть С. Щепановський, автор багатьох публікацій, в яких він закликав зберегти польську власність в Галичині, змушений був продати австро-німецьким капіталістам нафтопереробний завод, побудований ним у Печеніжині. На базі цього заводу було засноване «Перше галицьке нафтове акціонерне товариство» з капіталом в 1 млн. крон³⁵.

На початку ХХ ст. майже всі нафтопереробні заводи Галичини стали власністю іноземних, головним чином, австро-німецьких капіталістів.

Панування німецького капіталу в нафтовій промисловості Прикарпаття посилювалося тим, що вивіз нафти і нафтопродуктів був зосереджений в руках австро-німецьких монополій. Весь експорт здійснював австрійський картель рафінерів, в якому брали участь німецькі й галицькі власники нафтопереробних заводів через синдикат «Олекс» (контра продаж нафтопродуктів в Австрії, Угорщині і Німеччині). В 1907 р. німецький нафтовий концерн «Дойче Ердойл Акціонгезельшафт» (скорочено «ДЕА») придбав 80% акцій синдикату «Олекс» і підвищив його акціонерний капітал до 20 млн. крон³⁶. Таким чином нафта Галичини і всього Прикарпаття потрапила до рук німецьких капіталістів. Їх капітали разом з австрійськими збільшились у 1910 р. до 145 млн. крон у нафтодобувній та 50 млн. — у нафтопереробній промисловості³⁷.

З часу придбання акцій синдикату «Олекс» німецьким капіталом австрійські фірми фактично втратили контроль над галицькою нафтою.

³² W. Sz u j s k i. Przemysł naftowy galicyjski. Kraków, 1908, str. 6—7.

³³ «Compass»—Finanzielles Jahrbuch für Österreich—Ungarn. Wien, 1892, str. 678.

³⁴ «Gazeta Handlowa», 1898, 12. VIII, 15. X.

³⁵ Skorowidz przemysłu naftowego. Lwów, 1920, str. 5—6.

³⁶ «Nafta», 1907, № 3, str. 68.

³⁷ H. F e l d s t e i n. Vermögen- und Zahlungsbilanz Galiziens. Wien, 1917, str. 36.

Панування над нафтовим басейном Галичини перейшло до німецьких монополістів.

Встановивши свій контроль над галицькою нафтовою промисловістю, німецькі капіталісти намагались оволодіти німецькими ринками, на яких панував американський газовий трест Рокфеллера. Однак самотійно вони були неспроможні боротися проти американського тресту, тому шукали можливості об'єднатися з англійськими нафтовими монополістами з «Роял Датч Шелл», інтереси якого були широко представлені в Галичині (акціонерні товариства «Англо-Галіціана», «Прем'єр ойл» та ін.).

Спільність імперіалістичних інтересів англійських і німецьких монополістів в галузі нафти привела до об'єднання німецьких нафтових фірм концерну «Дойче Ердойл Акціонгезельшафт» («ДЕА») і англійського концерну «Прем'єр», що був філіалом англійського тресту «Роял Датч Шелл».

Концерн «Прем'єр» контролював тоді в Галичині близько 50 нафтодобувних підприємств з капіталом близько 76 млн. крон³⁸. Німецький концерн «ДЕА», активи якого на цей час зросли до 67 млн. крон³⁹, контролював діяльність 52 різних фірм, акціонерних товариств і товариств з обмеженою відповідальністю в Австрії, Угорщині та Румунії. 18 з них працювали в Галицькому нафтовому басейні⁴⁰.

Утворений таким способом англо-німецький концерн разом з підпорядкованими йому австрійськими фірмами контролював 78% нафтодобування, 73% переробки і 86% транспортних засобів і нафтосховищ в галицькій нафтопромисловості⁴¹. Він контролював також 60% всієї нафтопромисловості Румунії⁴². Незабаром до нього приєдналися кавказькі нафтові групи Ротшільдів і братів Нобель. Об'єднавшись, англо-німецькі нафтові монополії почали боротьбу з американським газовим трестом «Стандарт ойл оф нью Джерсі»⁴³.

На початку першої світової війни німецькі капітали в нафтовому басейні Прикарпаття ще більше зросли. Вони збільшилися за рахунок реквізованих англійських і французьких активів⁴⁴ і становили понад 370 млн. крон⁴⁵. Німецький фінансовий капітал міг розпоряджатися всією нафтовою промисловістю басейну.

В кінці XIX та на початку XX ст. німецькі капітали змогли закріпитися також і в інших галузях промисловості південних польських земель, зокрема в хімічній та електроенергетичній.

На початку 90-х років німецькі капіталісти викупили невеликий хімічний завод Б. Лібана в Підгір'ї (Перемишльський район). На базі цього заводу було організовано виробництво штучних добрив, суперфосфатів, а також хімічна переробка деревини. На початку XX ст. на заводах Б. Лібана працювало понад 200 робітників. Було завезено нових машин потужністю понад 200 к. с. Фірма «Б. Лібан», незважаючи на обмежені масштаби виробництва, встановила контроль над кількома невеликими хімічними підприємствами, зокрема над фірмами «Вікторія» в Підгір'ї та «Іскра» в Кракові⁴⁶.

³⁸ Я. Хонігсман. Проникнення іноземного капіталу в нафтову промисловість Західної України. Львів, 1958, стор. 17.

³⁹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 254, оп. 1, Д-449, арк. 7, 18, Д-359, арк. 1—6; Д-449, арк. 11; Д-1170, арк. 18.

⁴⁰ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 254, оп. 1, Д-449, арк. 11, 13, 19.

⁴¹ Я. Хонігсман. Вказ. праця, стор. 17—18.

⁴² Там же.

⁴³ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 230.

⁴⁴ Центральний державний історичний архів УРСР у Києві, ф. 361, оп. 1, спр. 76, арк. 3—7.

⁴⁵ Н. Feldstein. Vermögens., str. 36.

⁴⁶ Skorowidz Przemyslowo-handlowy krolewswa Galicji. Kraków—Lwów, 1912, str. 757—794.

На початку ХХ ст. в с. Борки Фаленцьке (Тарнівський район) було засновано виробництво кальцинованої та каустичної соди. Тут виробляли також хлористий кальцій, нашатирий спирт та інші хімікати. В 1905 р. це виробництво перейшло до бельгійсько-німецького монополістичного об'єднання «Сольвей»⁴⁷. Останнє користувалося фінансовою підтримкою великих банків Німеччини та Бельгії. З їх допомогою виробництво хімікатів в Галичині було розширене. В 1905 р. тут працювало понад 350 робітників. Потужність моторів становила 600 к. с. Підприємства виробляли 2400 10-тонних вагонів соди та до 1500 вагонів інших хімікатів на рік⁴⁸. Майже вся продукція заводів «Сольвей» в Тарновському районі вивозилась до Німеччини.

Німецькі капіталісти контролювали також першу австрійську фірму по дистилюванню деревини — «П. Верхан» в с. Вигода Бохнянського району та товариство «Уніон» в Угорській горці Тарновського району. Фірма «Уніон» ще в 1898 р. була перетворена в акціонерне товариство хімічної промисловості. Вона залежала від відомих німецько-угорських компаній «Бр. Бантліни» в Угорщині та на Закарпатській Україні⁴⁹. Ці фірми фінансувались німецькими банками «Хапделс Гезельшафт» в Берліні, «Індустрі банк» у Франкфурті та австрійськими й угорськими банками⁵⁰.

Німецький капітал проникав також у виробництво світильного газу й коксу. Ще у 1856 р. за контрактом, підписаним між гмінами Кракова та німецьким акціонерним континентальним товариством у Десау (Німеччина), був заснований завод по виробництву світильного газу, коксу й амонію в Кракові. В кінці століття на цьому заводі працювало понад 200 робітників. Потужність моторів становила понад 60 к. с. Продукція заводу — 6,5 тис. м³ газу, амоніачної кислоти, смоли та інших продуктів — експортувалась до Німеччини, Росії, Польського королівства⁵¹.

Згідно з підписаною угодою 62% доходів заводу йшло на виплату заборгованості німецьким капіталістам. В результаті цього вже в 1882 р. були покриті всі суми, інвестовані на його будівництво. З того часу і до початку першої світової війни німецькі капіталісти одержали у вигляді проценту на капітал та супердивідендів від акцій понад 16 млн. крон⁵².

Значні прибутки німецькі капіталісти одержували від експлуатації газових заводів в Освенцімі, Жешуві, Щакові та Тарнові. Всі ці підприємства, крім газового заводу в Тарнові, були власністю німецьких капіталістів до кінця першої світової війни. Від їх експлуатації німецькі капіталісти одержували щороку понад 2 млн. крон чистого прибутку.

Не меншими були прибутки німецьких монополій від експлуатації електроенергетичних закладів. Електроенергетика, як і електротехнічна промисловість південно-польських земель, з самого початку її виникнення опинилась в руках іноземного капіталу, перш за все німецьких монополістів. Ще в кінці ХІХ ст. німецькі концерни «Сіменс-Шуккерт» та «Загальна електрична компанія» побудували електростанції в Ясло (у 1897 р.), Кракові (1898 р.), Новому Тарзі (1895 р.), Перемишлі (1896 р.) та інших містах загальною потужністю близько 40 000 кВт⁵³.

⁴⁷ Skorowidz Przemysłowo-handlowy krolewstwa Galicji. Kraków—Lwów, 1912, str. 757—794.

⁴⁸ A. Munk. Przemysł chemiczny w Polsce. Warszawa, 1920, str. 67.

⁴⁹ A. Bantlin. Fele Yegygyarak, Rt, 50 éves tortenete, 1893—1943. Bdp. 1943, str. 31—32

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Skorowidz przemysłowo-handlowy., str. 778.

⁵² Sprawozdanie dyrekcji gazowni miejskiej w Krakowie. Krakow, 1920, str. 16.

⁵³ «Czasopismo Techniczne», 1912, № 29, tabl. XXXVI.

Будівництво електростанцій в Західній Галичині фінансувалось місцевими та німецькими банками, зокрема «Банком торгівлі і промисловості» в Берліні⁵⁴.

На початку ХХ ст. електростанції в Кракові, Новому Тарзі, Тарнові були викуплені за велику суму міськими властями при підтримці Крайового банку і Галицького акціонерного іпотечного банку у Львові⁵⁵. В приватній власності залишились електростанції в містах Ясло, Римакові, Вадевицях та Закопаному. Експлуатація цих електростанцій давала власникам до мільйона крон чистого прибутку на рік. Левова частина цих прибутків виплачувалась німецьким капіталістам з «Сіменс-Шуккерт» та «Сіменс-Гальське», які тримали в своїх сейфах контрольні пакети акцій більшості електростанцій.

У 1906 р. електротехнічний заклад Сокольницького та Вишневського в Кракові перейшов під контроль німецького концерну «Сіменс-Гальське». Було утворено акціонерне електротехнічне товариство Сокольницького та Вишневського⁵⁶. Характерно, що незважаючи на чисто німецький характер цього акціонерного товариства, воно залишилось під вивіскою польських інженерів, які його заснували. Поряд з цим товариством існували й німецькі фірми: «Галицьке товариство з обмеженою відповідальністю Сіменс-Шуккерт» та «Уніон» — Галицьке електричне товариство АЕГ у Кракові⁵⁷.

Згадані фірми фактично були філіалами великих німецьких концернів, які контролювали майже всі підприємства по спорудженню електростанцій та промислових об'єктів в Галичині.

Економічне «завоювання» провідних галузей економіки південних польських земель німецьким капіталом здійснювалося при активній участі банків. На Шльонську та в Домбровському басейні головними фінансовими посередниками між німецьким капіталом та польськими промисловими підприємствами виступали вроцлавські філіали великих німецьких банків («Дойче Банк», «Дисконто Гезельшафт», «Банк фюр Хандель унд індустрі», «Берлінер Хандельс Гезельшафт») та філіал Варшавського торгового банку⁵⁸. При їх активній участі індивідуальні капітали польських поміщиків та промисловців були перетворені в акціонерні капітали, де головними пайовиками ставали німецькі капіталісти⁵⁹. В процесі захоплення польської власності німецьким капіталом Варшавський торговельний банк та його вроцлавський філіал, хоч і вважались польськими установами, служили німецьким інтересам з не меншою відданістю, ніж німецькі банки. Тому 7 великих німецьких банків у 1917 р. негативно поставились до плану Теймера з Сілезького банкового союзу створити німецько-польський банк, який представляв би німецькі інтереси в польській економіці⁶⁰. Німецький фінансовий капітал вважав Варшавський торговий банк своєю експозитурою, яка ретельно захищає інтереси німецьких монополій і тому не було потреби створювати нову фінансову організацію. В Західній

⁵⁴ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 302, оп. 1, спр. 32, арк. 3.

⁵⁵ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 228, оп. 2, арк. 17.

⁵⁶ Там же, ф. 350, оп. 1, спр. 1, арк. 5.

⁵⁷ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 350, оп. 1, спр. 1, арк. 5.

⁵⁸ W. S z e w c z y k. Skarb Donnersmarcków. Warszawa, 1956, str. 23.

⁵⁹ Там же.

⁶⁰ В кінці 1916 р. німецькі плани створення «Серединної Європи», в рамках якої відбувалась би інтеграція європейської економіки під протегуванням німецьких монополій, потерпіли крах. Тоді Союз сілезьких банків на чолі з Теймером звернувся до ряду німецьких банків («Берлінер Хандельс Гезельшафт», «Дрезднер банк», «Дисконто Гезельшафт», «Банк фюр Хандель унд індустрі», «Блайхрєдер», «Дойче Банк» і «Мендельсон і К°») з пропозицією створити спільними силами Німецько-польський банк, який обслуговував би німецькі інтереси в Польщі. Після тривалого обговорення цього плану німецькі банки відмовились брати участь у створенні такого банку. (див.: J a s i c z e k. Kapitał niemiecki., str. 96).

Галичині німецькі та австрійські інтереси обслуговували філіали австрійських банків «Уніон», «Кредитанштальт» та «Меркур»⁶¹.

Краківський та інші філіали «Кредитанштальту» брали активну участь у перетворенні окремих нафтодобувних та нафтопереробних фірм в акціонерні товариства, в яких головна роль належала австро-німецьким капіталам⁶². Цей же банк сприяв перетворенню машино- і вагонобудівного заводу Зеленецького в Саноці в акціонерне товариство та передачі контрольного пакету акцій австро-німецьким капіталістам⁶³.

У згаданих банках зосереджувалась більшість позичкових операцій промислових підприємств краю. Шляхом фінансування і організації збуту їх продукції ці банки сприяли зміцненню позицій австро-німецьких капіталів.

Напередодні першої світової війни грошові ресурси кредитних закладів, які перебували під контролем австро-німецького фінансового капіталу значно збільшилися. Це посилило їх вплив на промисловість, дозволило їм ще активніше втручатися у господарську діяльність підприємств, в яких був зацікавлений німецький капітал.

Напередодні першої світової війни німецький фінансовий капітал, спираючись на свої позиції в економіці Австро-Угорщини, Румунії та Польського Королівства, став ще більше форсувати плани створення середньоевропейського господарського об'єднання, економіка якого повинна була ще більше служити інтересам німецького імперіалізму⁶⁴.

Я. С. ХОНИГСМАН

ЭКСПАНСИЯ НЕМЕЦКОГО КАПИТАЛА В ЮЖНЫЕ ПОЛЬСКИЕ ЗЕМЛИ В КОНЦЕ XIX—НАЧАЛЕ XX ст.

Резюме

На основе обширного фактического материала об инвестиционной деятельности немецких монополий в экономике южнопольских земель в конце XIX—начале XX ст. автор пришел к выводу, что экспансия немецкого финансового капитала при активном содействии господствующих классов привела к «завоеванию» всей экономики края немецким монополистическим капиталом. Накануне первой мировой войны немецкий финансовый капитал, опираясь на свои позиции в экономике Австро-Венгрии, Румынии и Польского Королевства (в том числе южно-польских земель), стал более интенсивно форсировать планы создания «Среднеевропейского союза», в котором немецкий монополистический капитал занял бы господствующее положение.

⁶¹ ЦДА УРСР у Львові, ф. 574, оп. 1, спр. 154, арк. 1, 4, 10; спр. 105, арк. 35, 42; ф. 293, оп. 1, спр. 15, арк. 3, 7; ф. 570, оп. 1, спр. 32, арк. 23—25.

⁶² Там же, ф. 146, оп. 4, спр. 3415, арк. 98.

⁶³ Там же, ф. 574, оп. 1, спр. 92, арк. 3, 7.

⁶⁴ Srodkowo-Europejski Związek gospodarczy i Polska. Kraków, 1916, str. 116.

ЕКОНОМІЧНЕ Й ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ БОЛГАРІЇ НАПЕРЕДОДНІ КВІТНЕВОГО ПОВ- СТАННЯ (1876 р.)

Після придушення Старозагорського повстання становище трудящих Болгарії продовжувало катастрофічно погіршуватись. Переслідуючи учасників повстання, турецькі власті розпочали репресії проти всього болгарського населення¹, насамперед проти молоді. Однак, як доносив радник російського посольства в Константинополі, «численні арешти, проведені в Болгарії, не заспокоїли хвилювання, а лише збільшили обурення жителів цієї провінції»². Рятуючись від арештів, велика кількість болгарської молоді почала емігрувати за кордон, головним чином в Румунію³. Представники влади і мусульманське духовенство роздували релігійний фанатизм турецького населення, озброювали його і нацьковували на болгар. Внаслідок цього кількість грабежів, вбивств та інших злочинів продовжувала зростати. Тільки за три місяці (вересень, жовтень, листопад) 1875 р. у Пловдивському окрузі масові злочини були вчинені в 24 болгарських населених пунктах⁴. «Грабежі і вбивства болгар невинно продовжують зростати»⁵, — доносив 12 грудня 1875 р. співробітник російського генерального консульства в Русуку Крилов. Найбільше від цих злочинів терпіли селяни, які навіть не могли вийти в поле, щоб посіяти озимину⁶.

Турецькі власті не звертали уваги на скарги болгарського населення. «Поблажливе ставлення влади до злочинів, які творяться в Болгарії, — писав Н. Геров, — приводить болгарське населення до відчаю»⁷. «Подібний спосіб дій (турецьких властей. — В. Ч.), — доносив австро-угорський посол в Константинополі Зічі, — скрізь серед болгар викликав загальний страх і можна з певністю стверджувати, що тепер настрої болгар змінився в дуже певигідному (для турецького уряду. — В. Ч.) напрямку»⁸. Один з англійських дипломатичних агентів вважав, що все це «може мати дуже погані наслідки для турецьких властей»⁹.

Становище трудящих мас продовжувало невинно погіршуватись також у зв'язку з посиленням податкового гніту. Наприкінці 1875 р.

¹ Документи на българската история (далі — ДБИ), т. II. София, 1932, док. № 128, стор. 122; док. № 133, стор. 126; т. V, ч. II, док. № 185, стор. 183; Положеніє на българския народ под турского рабство. Документи и материали. София, 1953, стор. 291.

² Освобождение Болгарии от турецкого ига. Сб. документов в 3-х томах. Т. 1. Россия и освободительное движение южных славян в 1875—1876 годах. М., 1961, док. № 56, стор. 134.

³ Архив внешней политики России МИД СССР (далі — Архив ВПР), ф. «Посольство в Константинополе», спр. № 2191, 1875 р., арк. 278.

⁴ ДБИ, т. II, док. № 135, стор. 128—129; док. № 136, стор. 129—131.

⁵ Архив ВПР, ф. «Посольство в Константинополе», спр. № 2191, 1875 р., арк. 281.

⁶ З. Стоянов. Записки о болгарских восстаниях. М., 1953, стор. 169—170.

⁷ ДБИ, т. II, док. № 137, стор. 132.

⁸ Там же, т. V, ч. I, док. № 185, стор. 183.

⁹ Положеніє на българския народ., стор. 287—288.

фінанси Турецької імперії перебували в катастрофічному стані. 6 жовтня Порта змушена була заявити про часткове фінансове банкрутство¹⁰. Щоб виправити таке становище, турецький уряд намагався будь-якими засобами збільшити податки. Він, як про це доносив 19 листопада 1875 р. російський консул в Адріанополі Іванов, не переставав розсилати місцевим властям розпорядження, щоб вони вжили «всіляких зусиль для збирання різних податків, щоб вислати в Константинополь як можна більше грошей»¹¹. Місцеві власті намагалися за всяку ціну виконати розпорядження уряду. Вони послали в села велику кількість збирачів податку¹².

Внаслідок цього серед болгарського населення продовжувало зростати незадоволення існуючими феодально-деспотичними порядками. Старозагорське повстання сколихнуло нагодні маси, розбудило їх політичну активність¹³. Немалу роль в цій справі відіграло також повстання в Герцеговіні і Боснії, яке тривало. Загострення Східної кризи та втручання європейської дипломатії в турецькі справи розцінювалося болгарським населенням як ознака слабкості турецького уряду і породжувало в народі надію на шкоре визволення¹⁴.

У зв'язку з цим трудящі маси Болгарії восени 1875 р. продовжують революціонізуватись. Серед широких верств болгарського населення значно зріс вплив революційних комітетів. Це змушений був визнати навіть болгарський екзарх Антім¹⁵.

Незважаючи на удар, якого зазнала революційна організація в результаті поразки Старозагорського повстання, деякі місцеві революційні комітети вже наприкінці 1875 р. знову почали активізувати свою діяльність. Це стосується, зокрема, Рушукського, Врачанського, Тирновського Троянського та інших комітетів.

В деяких районах, головним чином, у Південній Болгарії, з ініціативи місцевих революціонерів населення почало готуватися до повстання. Так, в околицях Копривштиці, Панагюришта, Сопота і Карлово проводив активну революційну роботу Т. Каблешков. Він роз'їжджав по навколишніх селах і містечках, закликав населення озброюватись і готуватись до повстання¹⁶. В м. Перуштиці та його околицях населення теж почало озброюватись і таємно готуватись до повстання. На чолі революційного руху в цій місцевості стояв вчитель П. Бонев¹⁷. Деяка підготовча робота велася в м. Брацігово та навколишніх селах. Агітаційну роботу тут проводив дрібний торговець В. Петлешков¹⁸. Є відомості, що до повстання готувалось населення Батака¹⁹, а також деяких сіл біля Севлієво²⁰. Проте вся ця підготовка мала локальний характер і через

¹⁰ Ю. А. Петросян. «Новые османы» и борьба за конституцию 1876 г. в Турции. Изд-во восточной литературы, М., 1958, стор. 76.

¹¹ Архив ВПР, ф. «Посольство в Константинополе», спр. № 1021, 1875 р. арк. 109.

¹² Там же, арк. 114.

¹³ Д. Кукумявков. Спомен от Сливенското въстание в 1876 г., ч. I. Сливен, 1885, стор. 13; Хр. Попов. Град Клисуря в Априлското въстание. София, 1926, стор. 37.

¹⁴ Априлското въстание, 1876 г. Сборник от документи. Т. I, София, 1954, док. № 435, стор. 493; док. № 474, стор. 585.

¹⁵ ДБИ, т. V, ч. I, док. № 187, стор. 185.

¹⁶ Г. Димитров. Княжество България, ч. II. Пловдив, 1896, стор. 399; Н. Беловеджов. Първата пушка. София, 1918, стор. 16—18.

¹⁷ К. Гълъбов. История на въстанието в Перушица. — Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факультет. Кн. XXXVI, 2. София, 1940, стор. 57.

¹⁸ Г. Димитров. Княжество България, ч. II, стор. 454.

¹⁹ Бойчо (П. Горанов). Въстанието и клането в Батак. Пловдив, 1892, стор. 20.

²⁰ И. Г. Бакалов. Спомени и разкази за въстанието в с. Батошево и дейността на Габровската чета там в 1876 г. София, 1926, стор. 29—37.

відсутність єдиного плану дій і зв'язків між окремими революційними осередками не могла бути успішною. В силу існуючих традицій підготовки повстання могла набрати організованого і цілеспрямованого характеру лише при наявності підтримки з боку еміграції.

Тому деякі революційні комітети, як наприклад, Тирновський, Русуцький, Врачанський та інші, намагались зміцнити свої зв'язки з болгарською революційною еміграцією в Румунії²¹. Ще в кінці вересня 1875 р. для встановлення тісного контакту з еміграцією з м. Варни в Румунію відправився М. Міцов. В середині жовтня він повернувся у Вратцу разом з емігрантами Ст. Заїмовим та І. Данчевим, які мали завдання ближче познайомитись з настроями болгарського населення²². Вони заснували у Вратці новий революційний комітет, відвідали декілька сіл і містечок²³. Переконавшись, що народ готовий до повстання, Заїмов і Данчев повернулись в Румунію, щоб повідомити про це болгарську еміграцію.

Активізував свою діяльність також і Троянський комітет. На початку грудня він теж відправив свого представника в Румунію для встановлення зв'язків з болгарською еміграцією²⁴. Через деякий час (на початку лютого 1876 р.) з м. Троян було послано в Румунію ще двох посланців. Вони запевнили болгарських емігрантів, що населення готується до повстання, озброюється²⁵. В середині лютого патріоти м. Габрово послали в Румунію свого представника²⁶. Мали намір послати (а можливо й послали) в Румунію свою людину і слівенські бідняки — колишні гайдуки — з завданням привести досвідченого воеводу, який міг би очолити чету²⁷.

Яскравим доказом посилення незадоволення народних мас є те, що зимою 1875—1876 рр. з Пловдива, Тирново, Софії, Русука, Севлієво та інших міст, а також з багатьох сіл в болгарську константинопольську пресу почало надходити багато кореспонденцій, записок і листів²⁸. За свідченням сучасників, деякі з них були написані в загрозовому для турецького уряду тоні. У багатьох кореспонденціях говорилося про те, що коли становище не поліпшиться, то селяни навесні вийдуть у гори²⁹. Серед болгар ходили чутки, що навесні повинно спалахнути нове повстання³⁰.

Все це свідчить, що невдача Старозагорського повстання не зламала волі болгарського народу до боротьби за національне і соціальне визволення. Народні маси все більше виявляли своє небажання жити так, як раніше, їх активність зростала.

Старозагорське повстання і дальше зростання активності народних мас Болгарії показали турецькому уряду і турецьким феодалам, що уп-

²¹ Архив ВПР, ф. «Посольство в Константинополе», спр. № 2192, 1876 р., арк. 22; Априлското въстание, т. I, док. № 15, стор. 37—38; № 19, стор. 39.

²² М. Анков. Спомені за размириште години (1872—1878 рр.). София, 1936, стор. 20—21.

²³ Там же, стор. 23; А. Бояджиев. Иваница Данчев. Черти от живота и поборническата му дейност. Еарна, 1903, стор. 45.

²⁴ Априлското въстание, т. I, док. № 31, стор. 49; М. Ив. Марковски. Спомені и очерки из българските революционни движения. Ловеч, 1925, стор. 36.

²⁵ Априлското въстание, т. I, док. № 74, стор. 93. Той факт, що посланка представників з Болгарії в Румунію тривала і на початку 1876 р., коли в Болгарію вже почали прибувати апостоли Гюргівського комітету, можна пояснити тим, що населення деяких місцевостей могло ще нічого не знати в той час про підготовку повстання.

²⁶ Априлското въстание, т. I, док. № 85, стор. 103; Д. Страшимиров. История на Априлското въстание, т. II. София, 1907, стор. 14—15.

²⁷ Д. Страшимиров. История., т. II, стор. 36—38.

²⁸ М. Балабанов. Страница от политическото ни възраждане. София, 1904, стор. 24.

²⁹ З. Стоянов. Зависки., стор. 169.

³⁰ Априлското въстание, т. I, док. № 26, стор. 45.

равляти по-старому неможливо. Щоб заспокоїти народні маси і відвернути їхню увагу від революційної боротьби, вони змушені були провести деякі реформи. Проголошуючи реформи, Порта мала на меті не допустити втручання європейських держав у турецькі справи³¹.

Зразу ж після Старозагорського повстання 27 вересня 1875 р. було офіційно повідомлено, що турецький уряд обіцяє провести такі заходи: зменшити на $\frac{1}{4}$ десятину, подарувати недоїмки всіх податків за 1872—1873 рр., провести реформу податкової системи, реорганізувати жандармерію, внести зміни в адміністрацію з метою деякого розширення прав болгарського населення і т. д.³² Можливо, що турецький уряд обмежився б лише обіцянками. Але розслідування Старозагорського повстання привело його до висновку, як це видно з турецького офіційного документа від 10 жовтня 1875 р., про необхідність проведення в Адріанопольському вілаєті «швидких і ефективних реформ адміністрації»³³.

З метою заспокоєння болгарського населення Порта вирішила звільнити з посад деяких високих чиновників, які скомпрометували себе під час придушення Старозагорського повстання. 30 жовтня 1875 р. російський посол в Константинополі Ігнат'єв доносив, що в Болгарії «більша частина губернаторів і віце-губернаторів знята і замінена новими людьми»³⁴. В тому числі були зняті з посад адріанопольський валі Хурдіш-паша і пловдивський мутесаріф Тосун-паша. На їх місця були поставлені Омер Февзі-паша і Азіз-паша³⁵.

Однак цього було явно недостатньо для заспокоєння населення. Тому 30 листопада (11 грудня за н. с.) 1875 р. султан видав фірман, в якому було проголошено рівність всіх підданих імперії і право немусульманського населення володіти землею нарівні з мусульманами. Фірман обіцяв проведення реформи судів і поліції, відокремлення судової влади від адміністративної, усунення поліції від збирання податків, введення нової податкової системи, зменшення державної відробітної повинності, звільнення від військового податку чоловіків віком до 20 і понад 40 років, вжиття заходів проти зловживань відкупників податку. Нарешті, фірман обіцяв, що в майбутньому на державні посади прийматимуться також і немусульмани, буде вжито заходів для поживлення торгівлі і т. д.

Для здійснення реформ був створений державний комітет³⁶. Фірман надзвичайно урочисто проголошували по всій Болгарії³⁷. Одночасно з цим в місцевих газетах почали друкуватися різні розпорядження великого візиря, спрямовані пібито на проведення реформ у житті³⁸.

В дійсності «реформи» і «укази» були лише пустими обіцянками, розрахованими на обдурення болгарського населення. Але обдурити трудящі маси було вже неможливо. Тим більше, що фірман практично не привів до зменшення податків та державної відробітної повинності, в чому особливо були зацікавлені широкі народні маси³⁹. Незадоволення болгарського населення фірманом було викликано також і тим, що він

³¹ Ю. А. Петросян. Вказ. праця, стор. 75.

³² А. Бурмов. Нарастане на революционния подем в сред българския народ през 1875—1876 гг. — «Исторически преглед», год. VII, 1950, № 1, стор. 82.

³³ В. Тодоров-Хиндалов. Народни движения и въстания от предосвободителна епоха според новооткрити турски официални документи. София, 1929, стор. 166.

³⁴ Освобождение Болгарии от турецкого ига. Сб. документов в 3-х томах. Т. 1, док. № 65, стор. 148.

³⁵ Там же, док. № 60, стор. 139.

³⁶ А. Бурмов. Нарастане на революционния подем., стор. 82.

³⁷ Архив ВПР, ф. «Посольство в Константинополе», спр. № 1021, 1875 р., арк. 116; ДБИ, т. II, док. № 139, стор. 136.

³⁸ Архив ВПР, ф. «Посольство в Константинополе», спр. № 1021, 1875 р., арк. 104.

³⁹ ДБИ, т. II, док. № 139, стор. 137.

фактично не поліпшив судочинства і не розширював юридичних прав болгарського населення⁴⁰. Деякі болгари вважали, що навіть «під сумнівною умовою повного застосування нові реформи значно вужчі і дрібніші від проголошених хатті-шеріфом і хатті-хумаюном»⁴¹. Необхідно відзначити, що народні маси не вірили у впровадження навіть таких вузьких реформ. Як свідчать сучасники, фірман ніяк не вплинув на болгарське населення⁴². Воно зустрічало заходи турецького уряду з недовір'ям⁴³.

«Взагалі можна сказати, що султанський іраде не справив на населення ніякого впливу, і якщо Порта розраховувала на який-небудь хоч тимчасовий ефект, то цей ефект зовсім не вдався»⁴⁴, — писав у своєму донесенні від 16 грудня 1875 р. російський консул в Адріанополі Іванов. Болгарське населення розцінювало реформи лише як вираз слабкості турецького уряду⁴⁵.

Одночасно з оголошенням фірману турецький уряд розпорядився збирати серед населення подяки султану⁴⁶. Але болгарські трудящі відмовлялись добровільно підписувати такі адреси, тому місцеві власті змушували їх до цього, застосовуючи силу⁴⁷.

Необхідно відзначити, що, проголошуючи реформи, турецький уряд розраховував не тільки на те, що йому вдасться заспокоїти народні маси, але й сподівався шляхом обіцянок і деяких поступок зробити своїм союзником в боротьбі з революційним рухом болгарську буржуазію. Дальший хід подій показав, що турецький уряд не помилився у своїх розрахунках.

Болгарські буржуазно-консервативні, а до певної міри також і буржуазно-ліберальні кола покладали великі надії на урядові реформи. В одному із своїх донесень Крилов писав, що в турецькі реформи вірять тільки «офіційні і неофіційні тюркофіли»⁴⁸.

Але покладаючи великі надії на реформи, болгарська консервативна і особливо ліберальна буржуазія не задовольнялась проголошенням фірману. Вона чекала значно ширших реформ. Це знайшло свій вияв у позиції болгарської константинопольської преси, яка все відвертіше почала виступати з критикою зловживань турецьких властей, виявляла своє незадоволення проголошеними реформами, вважаючи їх недостатніми, і вимагала від турецького уряду проведення більш широких реформ і перетворень⁴⁹. Необхідно відзначити, що, виступаючи з критикою зловживань турецького уряду, болгарська константинопольська преса у значній мірі підбадьорювала болгарське населення⁵⁰.

Виходячи з цього, З. Стоянов намагався показати тодішню болгарську константинопольську пресу як «правдивого виразника народної волі»⁵¹. Насправді ж вона була виразником інтересів болгарської буржуазії. Не можна погодитись також з точкою зору А. Бурмова і Д. Косева, що нібито болгарська буржуазія, за винятком чорбаджійства, з осені

⁴⁰ Там же, т. V, ч. I, док. № 188, стор. 186.

⁴¹ Архив ВПР, ф. «Посольство в Константинополе», спр. № 2192, 1876 р., арк. 54.

⁴² ДБИ, т. I, ч. I, док. № 188, стор. 186.

⁴³ Архив ВПР, ф. «Посольство в Константинополе», спр. № 1021, 1875 р., арк. 105; Апрельското възстание, т. I, док. № 93, стор. 113; Юбилеен сборник по миналото на Копривщица. София, 1926, стор. 678.

⁴⁴ Архив ВПР, ф. «Посольство в Константинополе», спр. № 1021, 1875 р., арк. 116.

⁴⁵ Апрельското възстание, т. I, док. № 90, стор. 107.

⁴⁶ ДБИ, т. II, док. № 140, стор. 138.

⁴⁷ Там же, док. № 145, стор. 143—144.

⁴⁸ Архив ВПР, ф. «Посольство в Константинополе», док. № 2192, 1876 р., арк. 54.

⁴⁹ С. Б о б ч е в. Заслуги на Цариградския печат... — «Руско-български сборник», София, 1929, стор. 104.

⁵⁰ Див.: Апрельското възстание, т. I, док. № 15, стор. 37.

⁵¹ З. С т о я н о в. Записки..., стор. 166.

1875 р. революціонізується⁵², а болгарська константинопольська преса стає на «революційні позиції»⁵³.

В дійсності переважна більшість болгарської буржуазії та її преса засуджували революційну боротьбу народних мас, а учасників Старозагорського повстання називали «людьми, які заблудились»⁵⁴. Так, болгарська газета «Напредък» («Прогрес»), що виходила в Константинополі, дорікала турецьким властям тільки за те, що вони змушують болгарський народ шукати «кривих шляхів, щоб заявити своє незадоволення» і не дають йому можливості виразити свої вимоги «законними засобами»⁵⁵. Болгарська буржуазія намагалась мирним шляхом домовитися з турецьким урядом і випросити для себе деякі поступки. У той же час вона сподівалась, що проведення реформ могло б відвернути народні маси Болгарії від революційної боротьби. Редактор консервативної газети «Век» М. Балабанов писав, що «багато лиха можна було б з часом виправити, не допустити загального зла (тобто повстання. — В. Ч.), як-що б голос нашої щирості взяли до уваги»⁵⁶.

Але турецький уряд особливо не прислухався до прохань і вимог болгарської буржуазії. Така поведінка з боку турецьких правлячих кіл обурювала болгарських консервативно настроєних лідерів, в тому числі й екзарха⁵⁷. (Болгарська екзархія в умовах Турецької імперії при відсутності болгарських буржуазних політичних партій була виразником інтересів не тільки вищого духовенства, але й буржуазно-консервативних і до деякої міри навіть буржуазно-ліберальних кіл). Не сподіваючись на успіх прямих переговорів з турецьким урядом, екзархія намагалась вступити в контакт з послами великих держав в Константинополі і при їх допомозі робити тиск на Порту. Так, болгарський екзарх Антім I восени 1875 р. установив тісний контакт з австро-угорським послом графом Зічі. Екзарх запевняв Зічі, що болгарське духовенство, нотаблі й старшини не бажають нічого іншого, як зберегти мир і спокій серед болгар⁵⁸. Але опублікований фірман не задовольняє болгарське населення⁵⁹. На думку екзарха, зберегти в Болгарії «спокій і порядок» можна лише шляхом визнання болгарської мови офіційною і введенням у Болгарії органічного статуту на зразок болгарських епархій⁶⁰, що означало вимогу надзвичайно обмеженої автономії для Болгарії.

Отже, болгарські буржуазні кола, намагаючись відвернути трудящих від революційної боротьби і дістати доступ до влади, зраджували національні інтереси болгарського народу і готові були йти на співробітництво з турецьким урядом.

Австро-Угорщина не стільки була зацікавлена у збереженні цілості Турецької імперії, скільки боялась поширення революційного руху серед слов'янських народів. Тому граф Зічі при зустрічі з міністром закордонних справ Туреччини Рашід-пашею вказав на важке становище болгар і на ті наслідки, які можуть виникнути з цього для Турецької імперії. Рашід-паша запевнив графа Зічі, що турецький уряд розуміє всю серйозність ситуації в Болгарії і пообіцяв, що як тільки складуться відповідні

⁵² А. Бурмов. Нарастане на революционния подем., стор. 85; Д. Косев. Положението на български народ преди Априлското въстание. — «Исторически преглед», год. IV, 1947, № 2, стор. 154.

⁵³ А. Бурмов. Нарастане на революционния подем., стор. 86.

⁵⁴ Див.: З. Стоянов. Записки., стор. 168.

⁵⁵ С. Бобчев. Заслуги на Цариградкия печат., стор. 104.

⁵⁶ Цит. за роб.: И. Блъсков. Жален спомен за лютите рани на България през 1876 г. Букурещ. 1878, стор. 10.

⁵⁷ М. Балабанов. Вказ. праця, стор. 46.

⁵⁸ ДБИ, т. V, ч. I, док. № 187, стор. 185.

⁵⁹ Там же, док. № 188, стор. 186.

⁶⁰ Там же, стор. 187.

умови, там буде запроваджений органічний статут⁶¹. Очевидно, австро-угорський посол поспішив передати зміст цієї розмови болгарському екзарху.

Підбадьорені заявою Рашід-паші, болгарські буржуазні кола, мабуть, з ініціативи екзархії в кінці 1875—на початку 1876 рр. організують по всій Болгарії кампанію подачі турецькому урядові петицій. 30 грудня 1876 р. у місті Габрово відбулися збори представників міської верхівки. У протоколі зборів було зазначено, що громадяни м. Габрово у зв'язку з проголошеною султаном рівністю вирішили написати великому візиру петицію від імені всіх жителів міста та його околиць. Для складення петиції збори обрали комісію у складі 8 чоловік, які користувались довір'ям турецьких властей⁶². У петиції, складеній комісією 30 грудня 1875 р., говорилось, що населення Габровської околиці просить турецький уряд: 1) відмінити військовий податок і дозволити болгарам служити у війську нарівні з мусульманами; 2) визнати болгарську мову офіційною поряд з турецькою. На думку авторів петиції, ці заходи можуть послужити засобом «для виконання його (султанаського. — В. Ч.) постійного бажання — рівності, яка, без сумніву, доведе нас до справжнього благополуччя»⁶³. Автори петиції називали болгарський народ «найвірнішими і покірними підданими султана», а Турецьку імперію — «милою вітчизною»⁶⁴.

Габровська петиція прибула в Константинополь першою і була надрукована в газеті «Напредък» 10 січня 1876 р.⁶⁵. Слідом за нею була одержана петиція з м. Слівен, написана 1 січня 1876 р. Вимоги Слівенської петиції тотожні вимогам Габровської. Але в Слівенській петиції була включена також вимога — дозволити болгарам займати адміністративні посади⁶⁶. Подібні петиції були надіслані великому візиру і в болгарську константинопольську пресу з Севлієво, Ловеч, Софії, Пловдіва⁶⁷ та багатьох інших болгарських міст. Петиції продовжували надходити в Константинополь навіть тоді, коли у Болгарії вже велася підготовка до повстання.

Складанням петицій займалась верхівка болгарського населення, головним чином, старшини і деяка частина буржуазної інтелігенції⁶⁸.

Відомо, що в містах Габрово і Татар-Пазарджик петиції були підтримані навіть тими буржуазними діячами, які брали участь у революційних комітетах⁶⁹.

Однак широкі маси болгарського населення не підтримали цієї кампанії, бо не вірили в її успіх. «Народ дивився на всі оштянки турецького уряду з презирством»⁷⁰, — писав сучасник цих подій Д. Кукумявков. Не випадково Пловдівські багатії (первенці), готуючись послати петицію, довго вагались, бо не знали, як на це подивиться сільське населення⁷¹.

Але турецький уряд не збирався виконувати вимог петицій, хоч продовжував загравати з болгарською буржуазією. Так, на початку

⁶¹ ДБИ, т. V, ч. I, док. № 188, стор. 187—188.

⁶² П. Цончев. Из общественото и културно минало на Габрово. София, 1934, стор. 359—360.

⁶³ Там же, стор. 361.

⁶⁴ Там же, стор. 362.

⁶⁵ М. Балабанов. Вказ. праця, стор. 25.

⁶⁶ Д. Кукумявков. Вказ. праця, стор. 15.

⁶⁷ ДБИ, т. II, док. № 142, стор. 141—142; док. № 144, стор. 143; М. Балабанов. Вказ. праця, стор. 30—31.

⁶⁸ Априлското въстание, т. I, док. № 97, стор. 118.

⁶⁹ П. Цончев. Из общественото и културно минало на Габрово, стор. 698; К. Велічков. В темница и други спомени. София, 1931, стор. 138—140.

⁷⁰ Д. Кукумявков. Вказ. праця, стор. 16—17.

⁷¹ ДБИ, т. II, док. № 144, стор. 143.

1876 р. він призначив каймакаком у м. Габрово і мюдюрами в містечках Елена і Троян болгар⁷². Проте ніяких нових реформ Порта не провадила.

Більше того, місцеві власті не вживали абсолютно ніяких заходів для проведення в життя реформ, проголошених фірманом⁷³. Вони «скоріше були стурбовані настроями болгарського населення і складенням списків військових сил вілаєта, ніж вивченням і приведенням в систему нових законодавчих основ»⁷⁴, — доносив 27 січня 1876 р. російський консул в Адріанополі Іванов. Побоюючись нових заворушень в Болгарії, турецький уряд у кінці 1875 р. почав зосереджувати свої війська у Старій Загорі, Новій Загорі і Слівені⁷⁵.

Хоч султанський фірман заборонив поліції збирати податки, «з часу видання фірману поліція зайнята збиранням податків більше, ніж коли-небудь»⁷⁶, — доносив Геров 1 березня 1876 р. У зв'язку з фінансовими труднощами турецький уряд безперервно вимагав від місцевих властей присилати гроші. Щоб виконати ці вимоги, місцеві власті вживали всіх заходів і тому «більша частина поліції зайнята тепер виключно тим, щоб змусити населення до сплати податків»⁷⁷. З початку 1876 р. аж до самого повстання турецькі власті і поліція продовжували посилено збирати податки⁷⁸ не лише за поточний фінансовий 1875 р., який закінчився в лютому 1876 р., але й недоїмки за попередні роки і навіть податки за майбутній 1876 фінансовий рік⁷⁹.

Добре інформована в болгарських справах газета «Одесский вестник» писала на початку 1876 р., що в Болгарії «подажки збирають з такою несправедливістю, якої раніше не бувало». Щоб сплатити податки й недоїмки, населення змушене було продавати худобу, інвентар, будинки та інше майно⁸⁰. Дещо пізніше та ж газета повідомляла, що в Болгарії податки зібрано майже на два роки вперед⁸¹.

У зв'язку з цим становище трудящих мас на початку 1876 р. стало катастрофічним⁸². Характеризуючи становище, яке склалося напередодні Квітневого повстання, один з болгарських емігрантів писав, що «бідність в Болгарії дійшла в останній час до крайності»⁸³. Через нестачу продовольства особливо важким було становище бідніших верств населення. Покидаючи голодних жінок і дітей, чоловіки змушені були йти на заробітки⁸⁴.

Отже, проголошення турецьким урядом реформ не поліпшило життя трудящих Болгарії, навпаки, воно (життя) продовжувало погіршуватись. У той же час видання фірману викликало незадоволення серед турецьких феодалів і духовенства, які розцінювали його як велику погіршення християнському населенню. Вони роздували серед мусульманського

⁷² Архив ВПР, ф. «Посольство в Константинополе», спр. 2192, 1876 р., арк. 70; Ю. Теодоров. Въспоминания по възстанията в Търновския санджак и съденето на българските възстания. Руссе, 1897, стор. 21.

⁷³ Архив ВПР, ф. «Посольство в Константинополе», спр. № 2192, 1876 р., арк. 54; спр. № 1022, 1876, арк. 9.

⁷⁴ Там же, спр. № 1022, 1876, арк. 10.

⁷⁵ Там же, спр. № 1021, 1875 р., арк. 108.

⁷⁶ Там же, ф. «Главный архив V-A₂», спр. № 989, 1876 р., арк. 9.

⁷⁷ Архив ВПР, ф. «Главный архив V-A₂», спр. № 989, 1876 р., арк. 10.

⁷⁸ Апрельското възстание, т. III, док. № 285, стор. 172; Автобиография панаягурской учительницы Райны Георгиевой. М., 1877 г., стор. 20; Ю. Теодоров. Вказ. праця, стор. 91—92.

⁷⁹ А. Шопов. Десетдневно царуване, София, 1881, стор. 193.

⁸⁰ «Одесский вестник», 18 січня 1876 р.

⁸¹ «Одесский вестник», 25 березня 1876 р.

⁸² Апрельското възстание, т. I, док. № 78, стор. 97; док. № 108, стор. 220; А. Шопов. Вказ. праця, стор. 145; Юбилеен сборник., Копрившица, стор. 630.

⁸³ Див.: «Одесский вестник», 5 вересня 1876 р.

⁸⁴ А. Шопов. Вказ. праця, стор. 102.

населення релігійний фанатизм, намагалися загострити відносини між мусульманами і християнами. Добитись цього було неважко, бо турецьке населення теж жило погано⁸⁵.

Як повідомляла болгарська константинопольська преса, видання фірману привело до посилення вбивств, грабежів та інших злочинів, які чинило над болгарами фанатично настроєне мусульманське населення⁸⁶. Тому в Болгарії ще більше загострилися національні та релігійні суперечності, зростало незадоволення народних мас. На початку лютого 1876 р. Н. Геров доносив, що серед болгарського населення спостерігається загальне незадоволення⁸⁷. Приблизно в той же час газета «Одесский вестник» писала, що болгарський народ «не в силі більше терпіти свавілля, які чинять над ним» турецькі власті⁸⁸. Деяко пізніше ця ж газета писала, що «болгари доведені до жахливого стану поборами і грабежами з боку турецьких властей і що, крім повстання, населенню Болгарії не залишається ніякого іншого шляху, щоб позбутися турецьких «порядків»⁸⁹.

Чутки про підготовку Сербії і Чорногорії до війни з Туреччиною, дипломатичне втручання європейських держав у турецькі справи, слабкість турецького уряду — все це породжувало в народних масах надію на визволення. «Настрій болгарського народу, — доносив Крилов, — полягає в глибокому преникненні в усі верстви населення усвідомлення тягарів податків, зловживань адміністрації, судової неправди і в загальній впевненості... в тому, що трагічне становище віласта, не зважаючи на султанський фірман..., ніколи не може бути поліпшено, якщо турки не змусять до цього... силою»⁹⁰. Під впливом герцеговінського повстання все ширші верстви болгарського населення переконуються в тому, що поліпшити своє становище можна тільки шляхом революційної боротьби.

З приходом весни ситуація в Болгарії ставала все більш напруженою. Н. Геров у донесенні від 4 березня 1876 р. писав, що «з наближенням весни хвилювання серед населення посилюється все більше і більше»⁹¹. А. Шопов теж свідчив, що навесні 1876 р. трудящі були надзвичайно збуджені⁹². По всій Болгарії чулись розмови, що скоро розпочнеться повстання. Надзвичайно великого поширення набуло «пророцтво», згідно з яким у 1876 р. повинна впасти Турецька імперія⁹³. «Знову з весною починають поширюватися тривожні і непевні чутки в тутешній країні»⁹⁴, — писав Крилов у своєму донесенні від 23 лютого 1876 р.

Все це неминуче відбилося на господарському житті країни. Сучасники свідчать, що навесні 1876 р. населення зовсім не цікавилось господарськими справами⁹⁵. 12 березня Крилов доносив з Рушука, що «країна, очевидно, напередодні чогось нового. Торгівля майже припинилась; на великі операції мало бажаючих; золота монета майже зникла з обігу і піднеслась в ціні»⁹⁶. Іванов у своєму донесенні з Адріано-

⁸⁵ Юбилеен сборник., Копривщица, стор. 680.

⁸⁶ А. Бурмов. Вказ. праця, стор. 84; див. також: «Одесский вестник», 25 лютого 1876 р.

⁸⁷ ДБИ, т. II, док. № 145, стор. 144.

⁸⁸ «Одесский вестник», 25 лютого 1876 р.

⁸⁹ «Одесский вестник», 11 березня 1876 р.

⁹⁰ Архив ВПР, ф. «Посольство в Константинополе», спр. № 2192, 1876 р., арк. 64.

⁹¹ Апрельското възстание, т. I, док. № 109, стор. 128.

⁹² А. Шопов. Вказ. праця, стор. 171.

⁹³ З. Стоянов. Записки., стор. 245.

⁹⁴ Архив ВПР, ф. «Посольство в Константинополе», спр. № 2192, 1876 р., арк. 46.

⁹⁵ Г. Н. [атев]. Защита на Перушица., стор. 22; Апрельското възстание, т. I, док. № 102, стор. 122; док. № 284, стор. 286.

⁹⁶ Архив ВПР, ф. «Посольство в Константинополе», спр. № 2192, 1876 р., арк. 24.

поля від 24 березня теж відмічав, що в Адріанопольському вілаєті панує «повна відсутність торгового руху»⁹⁷.

Характеризуючи становище, яке склалося в Болгарії весною 1876 р., Крилов писав: «Взагалі теперішнє становище країни дуже схоже на те, в якому вона знаходилась у кінці минулого серпня»⁹⁸, тобто напередодні Старозагорського повстання.

Ще на початку 1876 р. представники турецької влади почали підозрівати, що в Болгарії готується повстання.

Дізнавшись, що емігранти поодинокі і невеличкими групами переправляються через Дунай в Болгарію, 26 лютого рушукський генерал-губернатор дав розпорядження представникам влади в прикордонних районах, а також поліцейським постам «проявити більше пильності ніж будь-коли» і не допустити переходу кордону болгарськими емігрантами⁹⁹. 19 березня І. Крилов доносив, що перед Рушуком на Дунаї стоять дві військові шхуни. Тому «зносини тутешніх патріотів з бухарестськими дуже утруднилися»¹⁰⁰. В середині березня Порта надіслала румунському уряду ноту, в якій звертала увагу на діяльність герцеговінців, які пібито втекли на румунську територію і сприяють організації непорядків у Болгарії¹⁰¹.

Про те, що в Болгарії появились агенти революційних комітетів, які підбурюють народ на повстання, почала писати константинопольська преса, в тому числі і болгарські буржуазні газети¹⁰². Повідомлення про підготовку повстання в Болгарії все частіше потрапляли також і в закордонну пресу. Так, в кінці березня газета «Русский мир» писала, що «загони болгарських емігрантів перейшли з Румунії в Болгарію, де вони тепер організують повстання»¹⁰³. Підозріння турецьких властей особливо посилювались після того, коли їм вдалося наприкінці лютого арештувати одного з апостолів Врачанського округу Н. Славкова¹⁰⁴.

На початку березня Порта посилає в Південну Болгарію міністра юстиції Джевдет-пашу, який з метою заспокоєння болгарського населення пібито повинен був вжити заходів до проведення в життя нових реформ¹⁰⁵. Приблизно десь в середині березня, як свідчать деякі дані, представникам місцевої влади стало дещо відомо про діяльність апостолів Панагюрського округу¹⁰⁶. Отже, під час перебування в Болгарії Джевдет-паша одержав деякі відомості про існування «змови» серед болгар¹⁰⁷.

У своєму донесенні від 24 березня російський консул в Адріанополі Іванов повідомляв, що після поїздки по Болгарії Джевдет-паша і новий адріанопольський генерал-губернатор Акіф-паша «почали більш напружено і з більшою стурбованістю придивлятися до стану справ тутешнього краю»¹⁰⁸.

⁹⁷ Архив ВПР, ф. «Посольство в Константинополе», спр. № 1022, 1876, арк. 35.

⁹⁸ Архив ВПР, ф. «Посольство в Константинополе», спр. 2192, 1876 р., арк. 66.

⁹⁹ Апрельското въстание, т. III, док. № 549, стор. 366.

¹⁰⁰ Архив ВПР, ф. «Посольство в Константинополе», спр. 2192, 1876 р., арк. 60, 65, 66.

¹⁰¹ М. М. Залышкин. Политика нейтралитета правящих кругов Румынии в 1875—1876 гг. — Вестник Московского университета, серия историко-филологическая, № 3, 1957, стор. 71.

¹⁰² З. Стоянов. Записки..., стор. 207.

¹⁰³ «Русский мир», 31 березня 1876 р.

¹⁰⁴ Архив ВПР, ф. «Посольство в Константинополе», спр. № 2192, 1876 р., арк. 60.

¹⁰⁵ Там же, спр. № 1022, 1876 р., арк. 34; ДБИ, т. II, док. № 152, стор. 147.

¹⁰⁶ П. Беловеждов. Вказ. праця, стор. 41—42.

¹⁰⁷ ДБИ, т. II, док. № 152, стор. 147.

¹⁰⁸ Архив ВПР, ф. «Посольство в Константинополе», спр. № 1022, 1876 р., арк. 35.

Але якщо одержані в березні відомості про підготовку повстання в Болгарії були ще мало переконливими, то на початку квітня, коли підготовка в Панагюрському окрузі почала набирати все більш широкі розміри, а в окремих місцевостях велася зовсім відкрито¹⁰⁹, ніяких сумнівів щодо організації повстання уже не могло бути. Окремі, найбільш рішучі представники влади намагались перешкодити підготовці повстання. Так, наприклад, жандармський офіцер м. Пловдіва Неджіб-ага 4 квітня зробив спробу заарештувати членів революційного комітету в с. Перуштиця, однак це йому не вдалося¹¹⁰. Інші представники влади, наприклад, панагюрський, кліруський та інші мюдюри, боячись гніву народних мас, брали відпустки і виїжджали в Константинополь або Апатолію¹¹¹.

На початку квітня пловдівський губернатор Азіз-паша прибув до Адріанополя і поспричинив генерал-губернатора Акіф-пашу про підготовку болгарського населення до повстання, вимагаючи негайно прислати війська. Акіф-паша повідомив про це турецький уряд в Константинополі. Але військовий міністр Дервіш-паша, чи то не довіряючи донесенню, чи то не надаючи йому належного значення, не поспішав посилати підкріплення в Південну Болгарію¹¹². Справа в тому, що турецький уряд, занепокоєний підготовкою Сербії до війни, продовжував в цей час стягувати війська до сербського кордону¹¹³.

Представників турецької влади, очевидно, більше турбувало становище в Північній Болгарії, яка межує з Румунією. В кінці березня—на початку квітня в район Тирново і Габрово було перекинуто кілька батальйонів солдат з Шумена і Адріанополя¹¹⁴. На початку квітня рущуцький генерал-губернатор вирушив у поїздку по Дунайському вілаєту (райони Відіна, Ловеча, Тирново і Плевни), щоб познайомитись зі станом справ на місцях і заспокоїти населення обіцянками реформ¹¹⁵. Повернувшись з цієї поїздки, він, як повідомляла російська преса, просив Порту прислати підкріплення¹¹⁶.

Побоюючись повстання в Болгарії, турецьке командування у другій половині квітня почало зосереджувати між Ішем і Софією військовий корпус, завданням якого було забезпечити тил військам, що стояли на сербському кордоні¹¹⁷.

Щоб паралізувати підготовку повстання, турецький уряд вжив ряд інших заходів. Представники місцевої влади зверталися до болгарських багатіїв (первенців) з проханням видавати революціонерів, впливати на населення, щоб воно залишалось спокійним, тощо¹¹⁸. Активізували свою діяльність турецькі шпигуни. Дізнавшись, що Горна Оряховіца — центр Тирновського революційного округу, турецькі власті послали туди шпигуна Ахмет-агу¹¹⁹.

Користуючись з того, що деяка частина мусульман була незадоволена проголошенням «реформ» і через це озлоблена на християн, ту-

¹⁰⁹ Н. Беловеждов. Вказ. праця, стор. 46—48; А. Шопов. Вказ. праця, стор. 88.

¹¹⁰ И. Кепов. Възстанието в Перушица през 1876 година. Пловдив, 1931, стор. 103—105.

¹¹¹ Черновежд. Кратко описание на Панагюрското възстание. Средец, 1893, стор. 28 (прим. 11), 71.

¹¹² Апрельското възстание, т. I, док. № 283, стор. 283.

¹¹³ «Московские ведомости», 15 квітня 1876 р.

¹¹⁴ Архив ВПР, ф. «Посольство в Константинополе», спр. № 2192, 1876 р., арк. 66; Апрельското възстание, т. I, док. № 199, стор. 208; т. III, док. № 35, стор. 40.

¹¹⁵ Архив ВПР, ф. «Посольство в Константинополе», спр. № 2192, 1876 р., арк. 66.

¹¹⁶ «Одесский вестник», 13 квітня 1876 р.

¹¹⁷ «Русские ведомости», 23 квітня 1876 р.

¹¹⁸ Апрельското възстание, т. I, док. № 160, стор. 173; И. Груев. Монте спомени. Пловдив, 1906, стор. 32—33.

¹¹⁹ Архив ВПР, ф. «Посольство в Константинополе», спр. № 2192, 1876 р., арк. 65.

рецькі чиновники і феодали закликали турецьке населення озброюватися, а фанатичне мусульманське духовенство почало проповідувати «священну війну» проти «невірних»¹²⁰. У відповідь на це болгарські селяни повсюдно, навіть в тих місцевостях, де підготовка до повстання не велася, готувалися до самозахисту перед можливим нападом турків¹²¹. «Настрій з обох сторін такий, — доносив 4 березня Н. Геров, — що на випадок вибуху (повстання) може бути велике кровопролиття»¹²².

У своєму донесенні від 7 квітня англійський віце-консул в Адріанополі Х. Дюпуї теж визнавав, що становище в Болгарії надзвичайно напружене і в «будь-який момент може дійти до конфлікту між мусульманським і болгарським населенням». Але, на думку Дюпуї, головним винуватцем цього є не турецькі правлячі кола, а самі болгары¹²³.

В середині квітня напруження в деяких районах країни, насамперед у Південній Болгарії, досягло найвищої точки. «...Населення як християнське, так і мусульманське перебуває у надзвичайно тривожному стані і з дня на день чекає якогось вибуху», — доносив Н. Геров¹²⁴.

Заходи, що їх вживав турецький уряд, не змогли перешкодити підготовці повстання. Навпаки, вони тільки загострювали ситуацію в Болгарії. В країні назрівав революційний вибух, який і привів до масового народного повстання у квітні—травні 1876 р.

В. П. ЧОРНИЙ

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ И ПОЛИТИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ БОЛГАРИИ НАКАНУНЕ АПРЕЛЬСКОГО ВОССТАНИЯ (1876 г.)

Резюме

В статье на основании многочисленных, в том числе и неопубликованных, материалов показано дальнейшее ухудшение положения трудящихся Болгарии на рубеже 1875—1876 гг. и резкое усиление их революционной активности. Одновременно с этим активизируют свою деятельность и болгарские буржуазно-либеральные круги, надеясь добиться некоторых уступок со стороны турецкого правительства. В этих условиях Порты, наряду с жестокими репрессиями против участников революционного движения, обещает проведение реформ. Однако все эти мероприятия турецкого правительства не смогли успокоить население. В стране назревал революционный взрыв, который и привел к массовому народному восстанию в апреле—мае 1876 г.

¹²⁰ Архив ВПР, ф. «Посольство в Константинополе», спр. № 1022, 1876 р., арк. 38; Апрельското възстание, т. I, док. № 109, стор. 123; док. № 208, стор. 220; К. Г ъ л љ б о в. Възстанието в героична Перущица. София, 1956, стор. 257.

¹²¹ Архив ВПР, ф. «Посольство в Константинополе», спр. № 2192, 1876 р., арк. 55.

¹²² Апрельското възстание, т. I, док. № 109, стор. 128.

¹²³ Апрельското възстание, т. I, док. № 191, стор. 201.

¹²⁴ ДБИ, т. II, док. № 159, стор. 155; Див. також: Апрельското възстание, т. I, док. № 243, стор. 245—246.

**РЕВОЛЮЦІЙНА ЛІТЕРАТУРА «ЗАГАЛЬНОЇ КОНФЕДЕРАЦІЇ ПОЛЬСЬКОГО НАРОДУ»
(1837—1838 рр.)**

«Загальна конфедерація польського народу»¹ або «Мазурський союз»² була створена 10 червня 1837 р. в с. Павліковіце Божанського округу в Західній Галичині³. Засновником і головним теоретиком цієї організації був Станіслав Малиновський-Бем. Його помічниками та дорадниками були Леон Залеський, Стефан Мулковський, Станіслав Мариновський та ін.

«Конфедерація» оформилася ідеологічно протягом літа—осені 1837 р. В той час були розроблені її головні програмні документи: маніфест, статут та карний кодекс, зміст яких вперше подав варшавський дослідник Олександр Кравсгар⁴, хоч на саму організацію та її ідеї ще раніше звернув увагу австрійський історик Моріц фон Заля⁵.

Зі згаданих вище основних документів «Конфедерації» вдалося поки що знайти виклад основного змісту маніфесту, з якого можна в загальній формі дізнатися про ідеологію «Конфедерації». На значення цих документів вказують окремі історики сучасної народної Польщі⁶. У цій знайденій частині викладу мова йде про те, що польський народ повинен виступити як проти зовнішніх, так і проти внутрішніх ворогів і, подавши руку народам Європи, допомогти перебудувати її на нових, прогресивних підставах. В ім'я своїх інтересів народ повинен об'єднати під лозунгом «свобода, рівність, братерство і демократія» всіх, і лише тоді він ліквідує свою неволю, вийде з єгипетського дому неволі царів, панів і попів, тобто польських ксьондзів, до обітвованої землі свободи і щастя. Здійснивши соціальні реформи й перетворення, народ здійснить святий принцип гуманності⁷.

Не маючи змоги ширше займатися питанням прогресивної ідеології «Конфедерації», наведу лише кілька фактів, які допоможуть її зрозуміти.

Так, влаштовуючи свої знамениті свята врожаю, так звані обжинки, конфедерати співали під мелодії народних пісень-краков'яків складені

¹ Далі скорочено «ЗКПН» або «Конфедерація».

² Під цією назвою треба розуміти «Селянський союз», тому що в той час слово «мазур» означало також і селянин, а слово «поляк» означало в селянській інтерпретації — пан.

³ Тепер в Польський Народній Республіці.

⁴ Aleksander Kraushar. Świętokrzyżcy Pierwsze tajne towarzystwo demokratyczne w Warszawie. Warszawa, 1916, (Miscellanea historyczne, t. 62).

⁵ Moritz von Sala. Geschichte des polnischen Aufstandes vom Jahre 1846. Wien, 1867.

⁶ М. Туговіч. Wizerunki sprzed stulecia. Kraków, 1968, wydanie II.

⁷ Ширше це питання висвітлено в праці автора «Nieznany Manifest «Konfederacji Powszechnej Narodu Polskiego» (r. 1837). — «Małopolskie studia historyczne», Kraków, 1962, zes. 1/2, а також: Ювілейна наукова сесія Львівського університету, Львів, 1961. Про «Конфедерацію» мова йде в моїй статті «Powszechna Konfederacja Narodu Polskiego» на terenie Galicji Zachodniej i Krakowa (1837—38) в «Mał. Studia historyczne», Kraków, 1965, zes. 3/4.

ними пісні з яскравим революційним змістом, які найлегше доходили до свідомості селянина. Наприклад, співали пісню: «Ой дана, дана, немає хлопа, немає пана» або «Вішайте панів — цих великих тиранів, тоді кожному легше буде на його полі». Революційно звучить такий куплет: «Коли б я був селянином, мав би кусок поля, засіяв би його королівськими головами»⁸.

Один з учасників селянського свята урожаю Ян Махович співав таку пісню: «Мені все одно сьогодні, чи бути руським, пруссаком чи австрійцем, всюди треба робити на пана, і ще при тому орють палкою (кнутом) по спині»⁹.

Вірші ці характеризують важкі соціально-економічні умови, в яких жив кріпак-селянин і через які він був байдужим до національного питання. Боротьбу за незалежну Польщу селянин вважав панською справою, і саме тому конфедерати своїм своєрідним «ходінням в народ», обіцянками ліквідувати панщину і поліпшити селянську долю, намагалися залучити селян до боротьби за незалежну демократичну Польщу.

Зважаючи на прогресивний характер «ЗКПН», цікаво встановити, що читали конфедерати, яка література поширювалась між ними, як вони підвищували свій ідейний рівень, керуючись основними, обов'язковими для кожного члена програмними документами.

Поза окремими випадковими відомостями, ця тема майже не згадується в історичній літературі. Це спонукало автора до розшуків відповідних матеріалів і докладнішого вивчення теми. Ми встановили ось що.

В зв'язку із справою «Конфедерації» була утворена слідча судова комісія, яку очолив радник Гнат Зайончковський¹⁰. Крім того, проведено слідство в Кракові¹¹ і в Варшаві¹². Продовженням цієї справи був суд над демократом Ш. Конарським¹³, арештованим у Вільнюсі в 1838 р. і розстріляним там же в 1839 р.

25 травня 1838 р. окружний староста Нового Сонча Бернд подав до слідчої комісії, очолюваної Г. Зайончковським, витяг зізнань члена ЗКПН Олександра Гошовського, з яких видно, що парох с. Лососіна-Гурна Ново-Сондецького округу в Західній Галичині Антон Мареш належав до «Конфедерації». Староста вказував на те, що А. Мареш намагався покінчити життя самогубством, але безуспішно. Його було врятовано, і коли він прийшов до себе, то признався Бернду, що належав до демократичного товариства¹⁴, до якого завербував його парох з с. Пшишави — Кароль Шлегель. Шлегель завів його в 1837 р. до с. Тарнави Бохнянського округу до Станіслава Мариновського¹⁵, де Мареш склав присягу. Також признався Мареш, що в нього часто бував інший керівник цієї ж організації — Фортунат Стадницький. Заходили до А. Мареша і інші незнайомі люди, називали себе емігрантами¹⁶, вимагали від нього грошей, і він їм їх давав.

⁸ Rok 1846 w Galicji. Warszawa, 1958, str. 387. Materiały źródłowe. Zebrali i opracowali Józef Sieradzki i Czesław Wycech.

⁹ Центральний державний історичний архів у Львові (далі — ЛЦДІА), ф. 152, оп. 2, спр. 2627, арк. 29 і спр. 2631, арк. 1. В оригіналі цей вірш звучить так: «Wszystko jest dziś mnie być jedno, Być Moskalem, czy Prusakiem, Austriakiem, Wszędy pańskie robić każą i po grzbiecie kijem prażą».

¹⁰ ЛЦДІА, ф. 152, оп. 2, спр. 2627, арк. 10.

¹¹ Там же, оп. 1, спр. 237—246 та ін. Процес у Кракові проходив від імені трьох опкунських держав: Австрії, Пруссії і Росії.

¹² Там же, ф. 152, оп. 2, спр. 2627, арк. 55.

¹³ Там же, спр. 1569, 2823; ф. 146, оп. 5, спр. 3448 та ін.

¹⁴ Під «демократичним товариством» треба, очевидно, розуміти «ЗКПН».

¹⁵ Один з лідерів конфедерації. Відзначався республіканськими поглядами, виступав за рівноправність єврейського населення відкидав офіційне вчення католицької церкви.

¹⁶ Можна вважати, що під цією назвою ховалися керівні діячі конфедерації.

Завдяки тайному агенту Берид довідався, що Мареш переховувався у шляхетському дворі П'еньонжків скриньку з забороненою літературою. Мареш не зміг цього заперечити і тільки виправдовувався тим, що одержав її з с. Стружа¹⁷ Сандецького округу від незнайомої людини для зберігання, а потім передав скриньку покоївці П'еньонжків з такою ж метою.

З цього приводу був зроблений обшук у с. Лососіна-Гурна, під час якого покоївця Юзефа Тележницька передала комісії скриньку і призналася, що одержала її від пароха А. Мареша. В зв'язку з проведеним раніше обшуком в Мареша він сказав покоївці, що в скриньці є польські книжки¹⁸ і тому він боїться, що в разі нового обшуку в нього поліція могла б її знайти, а це було би для нього небезпечно.

В цій скриньці було знайдено, між іншим, біблію з примітками Станіслава Малиновського, які можна було прочитати за допомогою збільшувального скла¹⁹.

Знайдені письмові та деякі друковані матеріали були зібрані в трьох пакетах. Австрійські судово-слідчі органи описують їх за латинським алфавітом.

Разом з біблією Малиновського²⁰ та іншими книжками (наприклад, Й. Лелевеля), картами Польщі, всього тут було 49 назв брошур²¹. Повністю пронумерований за латинським алфавітом лише другий пакет. Він налічує 24 назви. У першому пакеті є 15 брошур, біблія, карта Польщі і 3 інші матеріали, тобто всього 20 назв, а третій пакетик — найменший, всього 5 назв.

Цінним у цій знахідці є те, що австрійські судові органи дали характеристику й навели найістотніші уривки з брошур, багатьох з яких сьогодні вже, напевно, немає. Таким чином, замітки австрійських урядовців заміщують першоджерела і дають нам змогу скласти про них певне уявлення і в якійсь мірі оцінити їх.

Розглянемо детальніше архів А. Мареша.

Австрійські слідчі почали з С. Малиновського, якого їм не вдалося схопити, і він утік до Франції. Вони обурювалися тим, що С. Малиновський намагався пов'язати соціальні вимоги народів з принципами католицької церкви, а також тим, що він пояснював релігійні принципи, виходячи з політичних міркувань і згідно з лозунгом «свобода, рівність, братерство, демократія», домагаючись, щоб людина приносила себе в жертву за правду.

Для австрійських захисників існуючого режиму було нелегко примиритися з такими еретичними думками. Так, на стор. 5 біблії Малиновського слідчий знайшов коментар, в якому перші польські королі були названі узурпаторами, гнобителями та грабіжниками²². Пояснюючи в

¹⁷ Село Стружа часто згадується в архівних матеріалах. Там жила віддана конфедератам поміщиця Стружкєвичова, знайома Леона Залеського (див.: ЛЦДІА, ф. 146, оп. 5, спр. 2286, арк. 27).

¹⁸ В скриньці переважали рукописні брошури, які поширювалися нелегально. Було там і кілька книжок.

¹⁹ ЛЦДІА, ф. 152, оп. 2, спр. 2631, арк. 26.

²⁰ Про так звану біблію С. Малиновського було відомо ще раніше в Кракові. Мова йде про примірник біблії, яким користувався С. Малиновський. У цій біблії С. Малиновський дописував на полях свої пояснення та коментарі в революційному дусі, що, очевидно, налякало представників австрійської абсолютницької держави.

²¹ Книжки й брошури революційного змісту, знайдені в с. Лососіна-Гурна, за свідченням Варвари Волянської і згідно з інформаціями краківської поліції, були одержані від Станіслава Малиновського (див.: ЛЦДІА, ф. 152, оп. 2, спр. 2628, арк. 9).

²² Така оцінка королів дуже нагадує оцінку їх Е. Дембовським в його «Відозві до селян з 1845 р.» Можливо, що Е. Дембовський користувався джерелами, які походили з революційної спадщини давно вже розгромленої «Конфедерації». У відозвах К. Ценглевича також є подібна термінологія.

іншому місці початок книги Генезис про створення світу, С. Малиновський назвав старозавітних пророків Ісаю, Єремію та Захарія демагогами²³.

Потім чиновник звернув увагу на стор. 592 біблії, де С. Малиновський виступав за ліквідацію поділу суспільства на стани та проголошував ідею братства всіх людей і народів, підкреслюючи, що першим обов'язком людини є жити для всього людства²⁴.

Після біблії Малиновського слід згадати карту Польщі, на якій були зазначені всі три поділи країни²⁵. Карта не викликала жодних зауважень впорядника-слідчого. Натомість дуже небезпечною в його очах була брошура під назвою «Про свободу друку». В ній неназваний автор виступав за необмежену свободу преси, відкидаючи цензуру обмеження в Австрії, Пруссії і Росії, тобто в державах, які поділили шляхетську Польщу.

В брошурі під назвою «Про культуру людства» автор висловився проти спадкових монархій, доводячи, що вони виникали шляхом насильства і підступів. На його думку, ті, що прагнули корони, були катами, які піддавали жорстокому гнобленню найблагородніших людей. Автор вважав, що тільки боягузи є рабами, а людина, яка не може жити без пана, це низька тварина. Продовжуючи свою думку, автор виступав за законність і уряд, який був би утворений внаслідок участі у виборах всіх громадян, отже, мав би санкцію народу. Йому не подобалися монархи, що називали себе «з ласки божої», бо це є спосіб одурити свої народи²⁶. Таким чином, автор виступав за демократичну форму правління. Очевидно, в тодішніх історичних умовах це могла бути тільки буржуазна демократія.

В брошурі, озаглавленій «Погляд на моральний стан суспільства» автор вимагав замінити монархії народними урядами, які, переконавшись у згубності монархічного режиму, проводили б політику згідно з лозунгом свободи, рівності, братства націй. Народ повинен захопити втрачений ним суверенітет²⁷.

В цій брошурі слово монарх замінялося словом народ. Автор робив висновок, що нарешті поволі почали зникати так звані спадкові або династичні війни, тому що народи усвідомили необхідність самоуправління і що монархія є згубна для їхнього всебічного розвитку.

В конфіскованій збірці знаходимо також зошит, в якому говориться про братство всіх людей, про ліквідацію католицько-феодалної системи шляхом виступу королівської влади проти папства, чому, на думку автора, сприяла реформація М. Лютера, розширення значення філософії, французька революція кінця XVIII ст. Внаслідок цього врешті-решт наступить демократизація людського суспільства. Автор вважав, що введення конституційних форм правління приведе до піднесення ролі селянства і жінок, а це стане основою і для появи нових релігійно-політичних та соціальних принципів²⁸.

В цій же скриньці знайдено також брошуру відомого польського історика-демократа Йоахіма Лелевеля під заголовком «Польська корона і королівство»²⁹. В ній автор подав історію польського королівства, висвітлюючи в негативному світлі роль трьох держав, які поділили поміж себе Польщу, і особливо гостро засуджував він політику Австрії.

²³ ЛЦДІА, ф. 152, оп. 2, спр. 2631, арк. 29.

²⁴ Там же.

²⁵ Там же, арк. 30.

²⁶ Там же, арк. 31. У цій, як і в інших брошурах, не подаються прізвища авторів з мотивів безпеки.

²⁷ Там же, арк. 32.

²⁸ Там же, арк. 33.

²⁹ Брошура Й. Лелевеля була написана французькою мовою і називалася так: «La couronne de Pologne et la royauté».

В брошурі «Про систему партизанської війни»³⁰ розглядалося питання про партизанську війну на основі вивчення історії Польщі та інших народів. В ній висловлювалася надія на те, що польська нація, яка вже кілька разів намагалася збройним шляхом добитись незалежності, повстане у всій своїй масі і завоює собі свободу, врахувавши минулий досвід.

Під номером 17 був уривок, мабуть, більшого твору без заголовку, в якому змальовувалася картина майбутньої демократії. Автор наголошував у ній на вирішальній ролі демократичних принципів.

Брошура за номером 18, літера «а», мала назву «Чим ми є, а чим повинні бути». В ній висвітлювалося становище польського селянства, яке експлуатували корчмар і пан, змушуючи відробляти панщину та платити різні податки. Автор вважав, що для поліпшення становища пригноблених селян треба поширювати на селі освіту та поліпшити справу виховання. Таким чином, автор цієї брошури правильно показав фактичне становище селянства, однак він не зумів піднятися понад звичайне просвітительство в питанні поліпшення селянської долі. Саме тому слідчий не визнав цю брошуру небезпечною³¹.

Брошура, позначена літерою «б», називалася «Міста — мета ярмарків». Вона показувала панщину як прояв соціальної несправедливості і засіб руйнування сільського господарства, ремесла і вищої соціальної форми життя. Автор закликав жити перш за все для люду, позбувшись егоїзму. Вважаючи панщину гальмом в розвитку продуктивних сил в сільському господарстві, автор виступав за її ліквідацію. Брошура була оцінена урядом як демократична, а отже як небезпечна.

Далі йшла брошура, позначена літерою «ц». Вона називалася «Роялізм». В ній з демократичних позицій були висвітлені причини падіння Польщі. На думку автора, Польща розвивалася згідно з принципами свободи і цивілізації європейських народів, але як тільки вона почала застосовувати монархічні і аристократичні принципи управління, впала в анархію. З того автор робить висновок, що не можна очікувати відбудови Польщі від монархічної влади³².

Літерою «д» була позначена брошура під назвою «Слов'яни». В ній подано історичний нарис духовного життя Польщі в давні часи. Воно, на думку авторів брошури, було демократичним³³.

Дві наступні брошури, означені літерою «е» («Чи є якась Литва?») і під літерою «ф» без заголовка слідчий не визнав політично небезпечними, вказуючи на їх науково-історичний характер.

В брошурі з шифром «г»³⁴ — «Шляхта, селяни і весь народ» — йшла мова про гніт, на який був приречений польський селянин шляхтою, а брошура з «г»³⁵ пояснювала конституцію від 3 травня 1791.

Красномовно була озаглавлена брошура за літерою «і» — «Селянин і шляхтич». Вона, як твердив слідчий, була написана в яскраво демократичному дусі. У ній говорилося, що держави, які поділили Польщу між собою, прагнули збільшити свої володіння. Вони намагалися також ліквідувати республіканські настрої, вольності та всяку революційну пропаганду. Для досягнення цієї мети три держави застосовували всі

³⁰ Мова йде про брошуру генерала В. Хшановського «O wojnie partyzantskiej».

³¹ ЛЦДІА, ф. 152, ол. 2, спр. 2631, арк. 35.

³² Вважаючи розвиток Польщі напередодні її краху нормальним, автор випереджував погляди позитивістської історичної школи, яку очолював у другій половині XIX ст. видатний історик Т. Корзон. З другого боку, явно пробивається вплив Й. Лелівеля.

³³ ЛЦДІА, ф. 152, ол. 2, спр. 2631, арк. 35.

³⁴ Мається на увазі польське «g».

³⁵ Мається на увазі польське «h».

свої сили, і Польща змушена була впасти³⁶. Після цього автор висловлює найгостріші нападки на шляхту в Польському Королівстві, яка жорстоко пригноблює народ, присвоїла собі всі права в судах і адміністрації, сама встановила закони, а з підданими поводить як з рабами.

Щодо останнього питання про всевладдя шляхти в Польському Королівстві, то, мабуть, мова йшла про період найбільшої його автономії в 1815—1830 рр. Польська шляхта на землях, що відійшли до Австрії та Пруссії не мала таких прав, і тому вона заздрила шляхті в Королівстві Польському, що входило до складу Російської імперії і якому, згідно з рішеннями Віденського конгресу 1815 р., Олександром I було надано автономію.

Брошура, означена літерою «к» — «Ізраїльтяни» — була присвячена єврейському питанню. Автор виступав у ній прихильником визнання за євреями прав національної та релігійної рівноправності.

Проблема польської еміграції в 30-х роках ХІХ ст. розглядалася в брошурі за літерою «ль» — «Комітет польської еміграції». Однак вона, а також брошура про причини невдачі польського повстання 1830—1831 рр. (літера «м») — «Богослужіння до Мохнацького»³⁷ не привернули до себе уваги з боку слідчого.

В суто демократичному дусі була написана брошура за літерою «п» — «Як треба розуміти слово аристократія?» В ній говориться, що свобода і рівність є перемогою принципу революції. Польський народ, щоб бути вільним і рівним, мусить мати право народного представництва³⁸.

Не менше революційною за своїм змістом була брошура під назвою «Польська аристократія є проти незалежності нашої країни» (літера «о»). В ній піддано критиці керівництво повстання 1830—1831 рр. Автор дорікає керівникам за те, що вони не використали того ентузіазму народу, який був у початковій стадії повстання, обвинувачує польську верхівку у тому, що вона шукала порятунку в Австрії і т. п. Є там і гострі нападки на Австрію, яка, нібито, недавно заплямувала свої багнети кров'ю поляків³⁹.

Дуже революційний зміст має брошура «Суд» (під літерою «п»). В ній автор закликав народ рішуче виступити проти будь-яких спроб поневоловачів обґрунтувати своє панування. Щоб скинути кайдани неволі, автор проголошував право поневоленого оголосити війну поневоловачам. Характеризуючи конституцію 1815 р., автор брошури назвав її витвором узурпатора, вважаючи, що народ має право не додержуватися її. Саме тому, оцінюючи повстання 1830—1831 рр., автор вважав, що польський народ скинув з королівського престолу не короля, а узурпатора та гнобителя⁴⁰.

Такі брошури містилися в першому пакеті.

У другому пакеті, позначена літерою «а», містилася брошура з революційним змістом — «Віра». В ній автор порівнював польську шляхту

³⁶ ЛЦДІА, ф. 152, оп. 2, спр. 2631, арк. 37. Автор брошури не може простити Пруссії і Росії, які обґрунтовували другий поділ Польщі поширенням тут «згубного духу яacobінства».

³⁷ Такий чисто культсво-релігійний заголовок, мабуть, був результатом популярності в демократичних колах історика і демократа М. Мохнацького.

³⁸ ЛЦДІА, ф. 152, оп. 2, спр. 2631, арк. 38.

³⁹ Невідомо, що має на увазі автор брошури. Можливо, інтервенцію 1836 р. в Кракові, в якій зрештою, крім Австрії, взяли участь Пруссія і Росія, тобто держави, покликані рішеннями Віденського конгресу «опікуватися» утвореною тоді ж Краківською республікою.

⁴⁰ ЛЦДІА, ф. 152, оп. 2, спр. 2631, арк. 39. Автор мав на увазі царя Миколи I, який був і польським королем, та його скинення з польського престолу 25 січня 1831 р.

і царя Миколу I. Він радів з того, що відкрилася можливість загальної війни поневолених проти поневолювачів і доводив необхідність спільної та одночасної боротьби народів Франції, Англії, Німеччини та Росії проти реакційного ладу⁴¹. Далі автор гостро засуджував царський режим Олександра I та Миколи I. Він приходив до такого висновку: «Спираючись на вчинки своїх співучасників у вбивстві (мабуть, Польщі. — В. Б.), Микола намагається тепер довести діями, що він не визнає Віденського конгресу. Повне підкорення Польщі, винищення всього польського, мучеництво Сибіру, страти змовників⁴² — все це необхідні наслідки основних принципів політики Миколи I і його пекельної системи»⁴³.

Говорячи про французьку буржуазну революцію 1789 р. і польську революцію 1830—1831 рр., автор посилався на найважливіші місця з твору французького історика Лапоннере, називаючи його твір «дорогим для людства»⁴⁴.

Варто відмітити, що книга Лапоннере дуже часто згадується в австрійських слідчих матеріалах як доказ демократичних і антидержавних переконань людини, в якій її знайдено. Правда, ще частіше в джерелах можна зустріти «Слова віруючого» абата Ламене і тому дивно, що саме цього твору не знайдено в ксьондза А. Мареша⁴⁵.

Брошуру «Твори і громадська думка» (літера «б»)⁴⁶ слідчий вважав нешкідливою. В брошурі під назвою «Євангеліє» («ц») увагу слідчого привернуло таке, на його думку, небезпечне місце: «Проголошуємо вічне, безсмертне слово свободи і рівності, слово спасіння людства».

Літерою «д» була позначена брошура «Покута», написана в демократичному дусі про загальне щастя людства. Автор вважав, що «вбивці Польщі намагаються всіма засобами вигнати з Європи польських емігрантів лише тому, що останні своїми революційними діями можуть зруйнувати існуючий у Європі лад». Він обстоював право емігрантів боротися проти цього всіма засобами⁴⁷.

Подібні думки характерні і для брошури («е») «Твори на часі»⁴⁸. Увага слідчого тут була привернута таким твердженням: «Майбутнє належить нам... Ми твердо виступаємо за віднову і відродження людства і Польщі».

Літерою «ф» був позначений уривок якоїсь брошури під заголовком «Переконання». Це була порада для тих, хто готувався очолити народний рух, для керівних політичних діячів взагалі. Автор вважав, що політичні діячі мусять враховувати соціальні питання. Керувати — це справа нелегка. Тут мало відзначатися звичайною порядністю і любов'ю до загального добра. Одна порядність, чеснота і чиста совість та найкращі бажання, пожертва та відвага ще не гарантують, що той, хто цими прикметами відзначається, буде добре і з користю служити своїй батьківщині й людству. Можна вважати, що автор був переконаний у необхідності таланту для політичної діяльності.

⁴¹ Очевидно, ця боротьба європейських народів була б скерована проти реакції, в якій головне місце належало «жандармові Європи» — Миколі I.

⁴² Очевидно, треба розуміти польських патріотів, причетних до антицарської діяльності.

⁴³ ЛЦДІА, ф. 152, оп. 2, спр. 2631, арк. 40.

⁴⁴ Там же, арк. 41.

⁴⁵ Можливо, так вийшло тому, що в церковних колах творці абата Ламене вважалися єретичними і Мареш як правовірний служитель культу не хотів їх у себе тримати.

⁴⁶ В оригіналі «Pisma i opinia».

⁴⁷ ЛЦДІА, ф. 152, оп. 2, спр. 2631, арк. 41.

⁴⁸ В оригіналі ця брошура називається «Pisma czasowe». Можливо, що можна її також перекласти «Актуальні твори».

В розвідці «г»⁴⁹ — «Людина» — проголошувалися, на думку слідчого, найнебезпечніші ідеї і принципи, між іншим, такі: «Що стосується внутрішнього життя народів, то немає Польщі, немає Франції, а є тільки один народ — Європа, народ братів, які живуть і керуються одним духом»⁵⁰.

Далі слідчий характеризував як пройняту демократичними ідеями, проте менше небезпечну, брошуру, що називалася «29-е листопада» (літера «г»), присвячену повстанню 1830—1831 рр.⁵¹

Продовженням брошури, позначеної літерою «ф», було «Загальне ополчення». Слідчий оцінював його як витяг з одного твору Й. К. Одиця, датованого 1835 р.⁵² Там, між іншим, говорилося: «Збудіться з отупіння в ім'я свободи батьківщини! Вільним не можна бути без національної незалежності, вільним не можна бути, не піднявши всіх громадян до рівня соціальної рівності».

Брошура, зазначена літерою «к» (назви її не подано), характеризувалася слідчим як така, що була присвячена поясненню демократичних ідей і принципів революції⁵³.

Далі йшла розвідка під назвою «Царство боже»⁵⁴ («л»), у вступі до якої було багато біблійних текстів. Автор так виступав за справедливість для Польщі: «Ми не хочемо дипломатії Віденських трактатів! Визволення Польщі є також обов'язком інших народів! Тільки незалежна Польща забезпечить перевагу революційним принципам!»

Брошуру «Єдність» («м») слідчий відніс до таких, які ніби є повторенням інших революційних брошур.

Літерою «н» була зашифрована розвідка «Свобода громад і свобода друку», в якій розроблялися революційні погляди. В ній було висунуто лозунг, що нові покоління мають обов'язок жити, працювати, боротися!

Революційні погляди розроблені в брошурі, що мала назву «Рівність» (літера «о»). Рівність, на думку автора, повинна стосуватися станів і майна та відродження людей, в інтересах яких не слід обмежуватися півзасобами, а треба виступати з усією рішучістю. В цій брошурі гідне уваги те, що автор вимагав ломки всіх старих порядків і приречення за всяку ціну на свій бік селянства⁵⁵.

Автор правильно вважав, що селян не можна залучити до боротьби за незалежну Польщу гарними обіцянками та красивими фразами. Ця справа вимагала не слів, а дій.

Революційний зміст мала також брошура за літерою «п», назви якої не подано. Слідчий виділяє в ній те місце, де говориться, що свободи не можна здобути введенням самодержавства. Ініціатором і захисником свого самовизволення мусить бути сам народ. Лише народна революція закладе основи нового соціального порядку⁵⁶.

Літерою «кву»⁵⁷ була зашифрована брошура під назвою «Майбутнє світу». В ній автор займався питанням майбутнього Європи, вважаючи, що Європа швидкими темпами йде до демократичної перебудови і вона мусить прийняти єдину політичну систему. Однак перш ніж це здійсниться, доведеться пережити перехідний період анархії. Автор розрізняв при цьому дві форми анархії: фізичну і моральну.

⁴⁹ Польська літера «g».

⁵⁰ В оригіналі вжито слово «вірою». Очевидно, автор мав на думці політичну віру (кредо).

⁵¹ Польська літера «h».

⁵² Друг Міцкевича Одинец Антон Едвард. Тут помилково подано ініціали *И. К.*

⁵³ ЛЦДІА, ф. 152, оп. 2, спр. 2631, арк. 43.

⁵⁴ В оригіналі вжито: «Niebieskie królestwo boże».

⁵⁵ ЛЦДІА, ф. 152, оп. 2, спр. 2631, арк. 43 «а».

⁵⁶ Там же.

⁵⁷ Польське (лат.) — «q».

Про брошуру з літерою «с» сказано лише, що «там є розробка демократичних наук». Назва її не згадується. Слідчий дає докладну характеристику брошурі «Права людини і громадянина». В ній знайшли відбиток найбільш революційні принципи, що стосуються розвитку загальної перебудови існуючого порядку, природи, суті і мети та самого проведення революції. Ідеї свободи, рівності і братерства автор виводив з вроджених від природи прав людини. Одночасно він відкидав монархічну систему правління, вважаючи її рабською і даючи перевагу демократичній формі правління⁵⁸.

Наступна брошура без назви, позначена літерою «у», показувала труднощі періоду проведення революції, зокрема на селі. Автор радив починати революцію встановленням диктатури, яка б зосередила всю владу в своїх руках⁵⁹. Далі в брошурі говорилося про засоби революційного уряду та його заходи. Автор виступав за озброєння всього народу і призначення якогось центрального пункту для перебування там революційного уряду. Мова йшла там також про революційні заклади, про необхідність скликання законодавчого комітету громадських зборів, введення нового календаря тощо. Після того автор брошури визначав спосіб проведення революції і скликання народних зборів, введення народної диктатури. Є там також порада, як революційні партії повинні себе вести в час революції і як повинні керувати поміркованими партіями та використовувати їх для своїх цілей⁶⁰.

Цій брошурі, або, вірніше, теоретичному політичному трактатові, австрійський слідчий приділив порівняно більше уваги, ніж іншим брошурам, знайденим в Антона Мареша. І це не випадково. Адже з наведеного видно, що ця брошура відзначалася більшою оригінальністю, ніж інші твори.

Брошура «Про польську революцію» (літера «фау»⁶¹ — мала історичний характер і тому слідчий не звернув на неї уваги. Наступна брошура «Слово про конфедерацію» (літера «в») ⁶² починалася словами: «Нашим завданням є зібрати всі сили, щоб визволити батьківщину і добитися для неї незалежності». Далі в брошурі говорилося про єднання людей у конфедерації з метою віднови людства, а також про свободу і рівність людей і нарешті розвивалися думки про божественність Правди і Людини. Слідчий охарактеризував ці думки як «ляльці», тобто незгідні з офіційним вченням католицизму. В тодішніх соціально-політичних умовах вони дійсно були викликом для існуючого правопорядку.

Брошура «Про надання польським селянам права власності»⁶³ була позначена літерою «ікс». Слідчий довго нею не займався, приписавши їй лише демократичну фразеологію, і перейшов до брошури з літерою «ігрек»⁶⁴ — «Яку історичну або наукову суть повинна мати співдружність». В ній говорилося в демократичному дусі про суть і призначення товариства, яке повинно бути передвісником і знаряддям відродження. Автор, за свідченням слідчого, доводив це прикладами з історії, а також принципами демократичної пропаганди⁶⁵.

⁵⁸ ЛЦДІА, ф. 152, оп. 2, спр. 2631, арк. 44.

⁵⁹ Очевидно, автор має на увазі диктатуру, характерну для часів стародавнього Риму.

⁶⁰ ЛЦДІА, ф. 152, оп. 2, спр. 2631, арк. 45.

⁶¹ Польське (лат.) — v.

⁶² Польське (лат.) — w.

⁶³ Польське (лат.) — x.

⁶⁴ Польське (лат.) — y.

⁶⁵ Під поняттям «пропаганда» австрійські державні органи розуміли весь комплекс революційної роботи, яку розгортали польські підпільні та емігрантські організації демократичного напрямку.

Брошуру «Причини послаблення і поділів Польщі» (літера «з») слідчий характеризував як демократичну, але таку, що має переважно історичний зміст⁶⁶, що означало небажання детально нею займатися. Він перейшов до брошури, позначеної літерами «аа», «Англія, Франція, Росія і Турція». В ній «у яскравому світлі» висвітлюється політика цих держав, а також Австрії щодо Польщі.

Там говорилось: «Австрія жертвує останніх людей і гроші, щоб тільки вдержати Північний союз»⁶⁷. Чи Австрія підтримувала революцію 29 листопада 1930 р.? Вона лише стягувала військо над Віслу проти Польщі, а австрійський посол — це російський шпін, союзник і спільник злочинів⁶⁸.

В третьому пакеті, позначеному $18/3$ з літерами «а» і «б», йшли дві брошури — «Короткий нарис історії філософії і історії» та «Порядок релігійних понять». Їх слідчий вважав філософськими та релігійними і не оцінював як особливо небезпечні. Брошура під назвою «Соціальне призначення»⁶⁹ характеризувалася як уривок з французького твору, написаного в демократичному дусі про мету та ідеал досконалого суспільства⁷⁰.

Гранично революційною вважав слідчий брошуру «Монархізм і демократія» (літера «д»). В ній йшла мова про поширення ідей свободи і рівності, а також висловлювалася надія на загальне визволення людства шляхом революції, яка вважалася найвищою метою і обов'язком людства. Між іншим, там говорилося, що кожний спосіб визволення є найсвятішим обов'язком людини і людства і це найсвятіший принцип, що виправдовує всі заходи революції, якими здійснюється загальнолюдська мета. Людство необхідно визволити з ярма. Автор брошури вважав, що вже тут на землі мусить бути здійснене царство боже для людей.

Останнє твердження різко розходилося з твердженням церковників про царство небесне, яким потішали панівні класи трудящих, намагаючись вдержати їх у покорі і слухняності. Не дивно, що такі погляди звучали як справжня крамола і ересь для чиповників Меттерніха та імператора.

Під літерою «е» були поміщені ще дві брошури філософсько-релігійного характеру. Перша з них має досить незрозумілу назву: «Оголошення Градз і Гум»⁷¹. В ній міститься філософська розвідка на тему протестантизму, релігійних систем Вікліфа, Яна Гуса і Єроніма Празького, пантеїзму і матеріалізму. Автор цієї брошури розглядав також питання демократичних принципів про свободу і рівність⁷². У другій з них під назвою «Мораль», з додатками «Нове християнство»⁷³ та «Ісус Христос» також розглядалися ці питання, але, на думку слідчого, вони були значно менше небезпечні.

⁶⁶ ЛЦДІА, ф. 152, оп. 2, спр. 2631, арк. 46.

⁶⁷ Під поняттям Північного союзу автор, мабуть, розумів союз трьох держав, що поділяли Польщу, — Австрію, Пруссію, Росію.

⁶⁸ Під час повстання 1830—1831 рр. Австрія заgravала з повстанцями, але насправді підтримувала Росію, побоюючись на випадок перемоги повстання втратити свої провінції, захоплені під час першого і третього поділів Польщі, правда, сильно зменшені в 1809 р.

⁶⁹ Назва брошури французька: «Destinée social», що можна також перекласти і як «доля суспільства», і як «соціальна доля».

⁷⁰ ЛЦДІА, ф. 152, оп. 2, спр. 2631, арк. 47.

⁷¹ Можливо, що тут йшлося про брошуру, яка вийшла з середовища громад «Польського народу» — «Грудзьонж» і «Умань». Громади були найбільш прогресивними з усіх польських емігрантських угруповань.

⁷² ЛЦДІА, ф. 152, оп. 2, спр. 2631, арк. 48.

⁷³ Ця брошура мала французький заголовок: «Nouveaux christianisme», мабуть, повинно бути «Nouveau christianisme?»

Для повноти картини варто відмітити, що і в С. Малиновського були подібні брошури⁷⁴, і це також є доказом того, що А. Мареш одержав їх від С. Малиновського, про що згадувалося вище.

В такій же ідейній обстановці перебував і діяв соратник С. Малиновського — Станіслав Мариновський⁷⁵, однак тут немає змоги ширше про це говорити.

Підсумовуючи все сказане вище на тему брошур, знайдених в А. Мареша, можна зробити такі висновки:

Абсолютна більшість брошур, захоплених австрійською поліцією в А. Мареша, належала анонімним авторам, які з міркувань особистої безпеки не підписували своїх агітаційних творів і брошур. Лише деякі автори знайдених книг і брошур були відомі, наприклад, Й. Лелевель, С. Малиновський, В. Хшановський, А. Лапоннере.

Треба відмітити ідейну неоднорідність творів і брошур, зібраних в архіві А. Мареша. Переважна частина брошур пройнята антимонархічними, антифеодальними, часто також антиклерикальними ідеями, що, природно, викликало страх австрійських чиновників, захисників існуючого режиму.

Деякі з брошур промовляють до читача самою своєю назвою, наприклад, такі як: «Чим ми є, а чим ми повинні бути?», «Селянин і шляхтич», «Що треба розуміти під словом аристократія?», «Права людини і громадянина», «Свобода громад і свобода друку», «Про падання селянам права власності», «Монархізм і демократія» та ін.

Є брошури, які навіть не мають назви, але їх зміст яскраво революційний і небезпечний для панівних класів консервативно-феодальної Австрійської імперії.

Автори брошури виступали за звільнення від панщини селянства, за надання рівних прав жінкам, боролись за рівноправність націй, за ліквідацію дискримінації євреїв і т. п.

Виступаючи за визволення своєї поневоленої батьківщини, польські патріоти підкреслювали в той же час необхідність єдиного фронту і солідарності європейських народів у боротьбі за свободу проти тиранії. В зв'язку з цим в брошурах часто зустрічаємо навіть ідею єдності всієї Європи, тобто лозунг утворення єдиної європейської нації.

У багатьох брошурах відчувається безперечний ідейний вплив видатного польського історика-демократа і республіканця Йоахіма Лелевеля, і головню в тому, що стосується ідеї народоправства, тобто демократії, яка, на його думку, була вроджена і характерна для слов'янських народів і в першу чергу для поляків.

Відчувається також безсумнівний вплив ідей французької буржуазної революції 1789—1894 рр., з її знаменитим лозунгом: свобода, рівність, братерство.

Знайдені в члена «Конфедерації» А. Мареша матеріали становлять сьогодні для історика значну цінність. Вони є джерелом для пізнання ідейного змісту «Загальної конфедерації польського народу», отже тим самим її революційної діяльності і програми.

І хоч брошури, знайдені в А. Мареша, це ще далеко не вся тогочасна політично-агітаційна література, все ж таки вже на основі цієї знахідки видно, що вона (література) була дуже багата і різностороння.

Ця література була продуктом польської дійсності кінця 30-х років XIX ст., але в ній помітні політичні впливи загальноєвропейських передових ідей, спрямованих на перебудову соціально-економічних і політичних відносин шляхом революції.

⁷⁴ ЛЦДІА, ф. 152, оп. 2, спр. 2628, арк. 10, 12, 16, 46, 47 та ін.

⁷⁵ Там же, спр. 2629, арк. 30, 31, 32, 35, 48, 43—44, 46, 49, 54, 56—57, 58, 60, 65 та ін.

В. А. БОРИС

**РЕВОЛЮЦИОННАЯ ЛИТЕРАТУРА «ВСЕОБЩЕЙ КОНФЕДЕРАЦИИ
ПОЛЬСКОГО НАРОДА» (1837—1838 гг.)**

Резюме

На основе первоисточников ЛЦГИА УССР в статье впервые даны названия, выдержки и характеристика литературы прогрессивной польской организации «Всеобщей конфедерации польского народа» (1837—1838 гг.). Большинство захваченных австрийской полицией в Антона Мареша брошюр носило антимонархический, антикрепостнический и отчасти антиклерикальный характер.

Борясь за независимость своей родины, авторы брошюр выступали не только за ликвидацию крепостничества на польских землях, но и за общечеловеческие права, за свободу человека и гражданина. В своей борьбе против тирании и деспотизма, и в первую очередь их главного оплота — русского царизма, они рассчитывали на помощь революционных сил других европейских народов.

Содержание брошюр складывалось под влиянием передовых идей того времени: идей французской буржуазной революции 1789—1794 гг., революционного демократизма, утопического социализма.

ДЕЯКІ СПІРНІ ПИТАННЯ ВИНИКНЕННЯ ФІЛЬВАРКОВО-ПАНЩИННОЇ СИСТЕМИ У РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ

Питання про виникнення фільварково-панщинної системи у феодальній Польщі має численну літературу, хоч багато проблем ще залишаються дискусійними, такими, що потребують дальшого дослідження. В цій статті ми розглянемо два моменти: з яким типом феодального господарства пов'язано поняття фільварково-панщинної системи і, головне, яка роль зовнішнього ринку у формуванні фільварково-панщинної системи.

Панські оранки (фільварки) в Польщі зустрічаються задовго до XVI ст. Ряд дослідників вважає, що зародження фільварків слід шукати у XII—XIII ст. Таку думку поділяли Ф. Буяк, С. Орсіні-Розенберг, Р. Гродецький, В. Русіньський. Часто навіть вважають, що в XVI ст. нові шляхетські фільварки виникають дуже рідко (не беручи до уваги сімейних поділів). Цю точку зору по суті підтримав А. Вичанський, хоч і з застереженням, що мова іде про «фільварок у матеріальному розумінні», незалежно від його господарської функції і соціальної структури¹.

Така постановка питання здається нам принципово невірною. Наявність панської оранки в XII—XIII ст. не пояснює виникнення фільварково-панщинної системи². Між господарством, розрахованим на «шлунок феодала», і товарним панським господарством різниця і кількісна, і якісна³. Невелика панська оранка, яка до того ж не завжди мала місце, істотно не міняла відносин між феодалом і селянином-чиншевиком, оскільки панщина, якщо вона й існувала, не була надто тяжкою.

Добре зауважив Б. Барановський, що існування фільварку і навіть панщини ще не означає наявності фільварково-панщинного господарства. Коли відношення ареалу фільварка до ареалу селянської землі 1:1 — це одна справа; інша річ, коли це відношення становить 1:15, або 1:20. У дрібній шляхти скрізь були невеликі фільварки, які служили для безпосереднього задоволення потреб феодала⁴.

Товарне господарство — фільварок — має тенденцію до розширення. Межі такого розширення встановлювали можливості збуту, наявність

¹ A. Wyczański. Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500—1580. Warszawa, PWN 1960, str. 27—28.

² С. Д. Сказкин. Основные проблемы так называемого «второго издания крепостничества» в Средней и Восточной Европе. — «Вопросы истории», 1958, № 2, стор. 114.

³ В. В. Дорошенко. Мызно-барщинное хозяйство в южной (латышской) части Лифляндии в XVI веке. — У зб. «Средние века», вып. 21. М., 1962, стор. 126; Д. Л. Похилевич. Ломка аграрных отношений на Холмщине в XVI в. — Ученые записки Института славяноведения АН СССР, т. XXII, М., 1961, стор. 228.

⁴ В. Вагаповский. Gospodarstwo chłopskie i folwarcze w Wschodniej Małopolsce w XVIII w. Warszawa 1958, str. 26.

землі і робочих рук. Ринкова кон'юнктура з кінця XV ст. була сприятливою, землі — досить. За таких умов, при панівному становищі шляхти, швидко зростають як кількість, так і розміри панських фільварків. На цій основі відбувається переворот в аграрних відносинах, встановлюється фільварково-панщинна система. Багато невеликих натуральних господарств перетворились в фільварки — товарні господарства, основу фільварково-панщинної системи. В XVI ст. виникає багато нових фільварків.

Дрібні фільварки зустрічаються і в XVI—XVII ст. Але вони і панщинні господарства VII—XIII ст. — релікції, оскільки зв'язані з пізньою соціальною структурою села⁵. Навіть при наявності панської оранки панщина була незначною, селяни мали більш-менш повні наділи, основною формою експлуатації був оброк, а сам фільварок мав скоріше характер підсобного господарства. Іншим був дрібний фільварок у XVI—XVII ст. Він існував в обстановці панування товарного фільварково-панщинного господарства. Такі фільварки часто зустрічалися в дрібних маєтках, в яких селяни користувалися незначними клаптиками землі, а основною повинністю їх була панщина. Сам же фільварок, якщо і не мав товарного характеру, був безпосередньою основою матеріального забезпечення свого власника.

Серед землевласників великий процент становила дрібнопомісна шляхта. Якщо у великого землевласника на один фільварок припадало одне—три і більше сіл, то дрібна шляхта мала здебільшого невеликі господарства — фільварки на один лан (22 га) або й менше. Дрібні фільварки давали мало товарів на ринок, а іноді взагалі нічого не давали. Великі фільварки, як правило, були товарними. До твердження, що в шляхетських маєтках порівняно з королівськими було більше фільварків, та висновків про більш ранній розвиток фільварково-панщинної системи в шляхетських маєтках, на наш погляд, слід підходити з обережністю, оскільки при таких твердженнях, можливо, інколи змішують якісно різні господарства: натуральні і товарні фільварки.

Отже, існувало три категорії фільварків: 1) господарство феодала XII—XIII ст.; 2) дрібношляхетське, в основному натуральне господарство пізнього феодалізму і 3) велике товарне господарство. Останнє становило базис фільварково-панщинної системи. На це необхідно звертати при всіх спробах підрахунків і побудові висновків, хоч існують серйозні джерелознавчі труднощі виділення останньої категорії фільварків.

Ця схема, звичайно, не може охопити всього питання. У володіннях великої шляхти інколи зустрічалися дрібні фільварки, які мали товарний характер. А при монастирях та королівських замках можна знайти більш-менш значні фільварки, розраховані, в основному, на задоволення потреб монастирської братії або гарнізону. Але ні ті, ні інші не порушують схеми, оскільки перші були просто відокремленою частиною великого панського господарства, а другі — існували століттями, зберігаючи натуральний характер.

Основну масу товарного хліба в XVI ст. виробляли, головним чином, великі панські фільварки. Селянське господарство, дрібні шляхетські володіння не перетворились на виробників значної кількості товарної продукції, як це було в країнах, які стали на шлях капіталістичного розвитку. Причина розквіту фільварково-панщинної системи обумовлена не одним яким-небудь фактором. Її викликали цілий ряд обставин: сильні політичні позиції шляхетського стану, феодальні відносини, які були ще на піднесенні, панування великого землеволодіння, особливо в східних областях, де укріпилося магнатство і куди відверталась гос-

⁵ С. Д. Сказкин. Вказ. праця, стор. 103—104.

подарська ініціатива і підприємницька активність, які перероджувались тут у примітивні загарбницькі прагнення, недостатній розвиток міст і т. ін.

Але особливе місце займає питання про хлібний ринок. Який ринок — внутрішній чи зовнішній — створював основний попит на хліб?

На початку XX ст. А. Шельонговський писав, що з середини XV ст. Польща стулила на шлях нічим не обмеженого вивозу хліба і сировинних продуктів за кордон⁶. Уся її економічна політика була підпорядкована єдиній меті — стимулювати виробництво і вивіз сільськогосподарської продукції. Гданську було надано право безпосередньої торгівлі з закордоном⁷. «Гданська торгівля є ключем до розуміння історії торгівлі в Польщі в XVI і XVII століттях»⁸. Розквіт Польщі в XV—XVI і на початку XVII ст. зв'язаний із зовнішньою торгівлею, головний предмет якої — хліб — у величезній кількості почали виробляти у фільварках⁹.

С. Кутшеба причиною виникнення фільваркового господарства і закріпачення селян вважав попит на хліб, який зріс: «Великий попит на хліб виявляли міста, які успішно розвивались. Проте головною причиною був попит на хліб з боку закордону, а саме з боку країн, розташованих на заході Європи, — Фландрії, Голландії і Англії. Протягом XV ст. все частіше ці країни звертались по хліб до земель Ордену хрестоносців і до Польщі, коли там, незважаючи на сильний господарський розвиток, не вистачало місцевої продукції... Вже в останні десятиріччя XV ст. цей попит (з боку Західної Європи. — Ю. Г.) став постійним і в цілому значним. Заняття Польщею Західної Пруссії з Гданськом, який був головним портом для цієї торгівлі, не мало вирішального значення для експорту хліба з Польщі, але усунення перешкод для цього вивозу, які були створені війнами або політикою Ордену, привело до встановлення постійних зв'язків у цій торгівлі... Тільки з цього часу можна говорити про фільваркове господарство в Польщі»¹⁰.

Отже, головною причиною виникнення фільварково-панщинної системи С. Кутшеба вважав розвиток хлібного експорту. Торунський мир 1466 р. і приєднання Гданська він не вважав «вирішальним» фактором, оскільки торгівля Польщі хлібом із закордоном спорадично мала місце й до цього.

Однак саме приєднання Гданська усунуло ряд перешкод у вивозі хліба і зробило експорт його постійно діючим фактором, значення якого весь час зростало. В кінці XV ст. з Гданська вивозили щорічно 10 тис. лаштів хліба (один лашт — близько 2 т); експорт зростав і за Сігізмунда-Августа (1529—1572 рр.) іноді перевищував 27 тис. лаштів на рік¹¹. Ось чому саме з кінця XV—початку XVI ст., тобто після приєднання Гданська, встановлюється фільварково-панщинна система.

В. Грабський вважав Торунський мир найважливішою віхою в економічному житті країни. З часу його укладення почався розквіт хлібної торгівлі¹². Таку точку зору поділяв і Я. Рутковський¹³. С. Інґльот в 1938 р. писав, що в XVI ст. у зв'язку з великими географічними

⁶ A. Szelaḡowski. Pieniądz i przewrót cen w XVI i XVII w. w Polsce. Lwów, 1902, str. 80.

⁷ Там же, стор. 87—88.

⁸ Там же, стор. 101.

⁹ A. Szelaḡowski. Rozwój ekonomiczny i społeczny w Polsce do roku 1795. Lwów, 1907, str. 46, 74—76.

¹⁰ St. Kutrzeba. Historia ustroju Polski w zarysie. T. 1. Korona. Wydanie VI, na nowe opracowane. Lwów—Warszawa, 1925, str. 129—130.

¹¹ Там же, стор. 129.

¹² Wł. Grabski. Historia wsi w Polsce. Warszawa, 1929, str. 113.

¹³ Я. Рутковский. Экономическая история Польши. М., 1950, стор. 119, 123, 132.

відкриттями і розвитком промисловості на заході Європи, а разом з тим і масовим вивозом хліба з Польщі, шляхтич-рицар перетворюється в шляхтича-сільського господаря, виникають великі фільварки¹⁴. Початковий розвиток фільваркової системи зв'язаний також з успішним розвитком міст у країні¹⁵.

Пізніше, в основному в післявоєнний період, питання про ринок піднімалось неодноразово. Головну роль в утворенні фільварково-панщинної системи відводив зовнішньому ринку В. І. Пичета¹⁶. Таку ж точку зору в своїх працях послідовно відстоює С. Д. Сказкін¹⁷, її дотримуються А. Н. Чистозвонов¹⁸ і М. А. Барг¹⁹.

Для польської післявоєнної історіографії характерні висловлювання Б. Зентари, який виняткове місце в питанні про становлення фільварково-панщинної системи відводив розстановці класових сил в країні, повній перевазі шляхти, як класу феодалів, над всіма іншими класами і слабкості міського стану. Саме це дозволило шляхті використати в своїх інтересах можливості експорту хліба в Західну Європу, які відкрились, реалізувати ці можливості шляхом створення фільварково-панщинного господарства²⁰. Аналогічна думка В. Русінського, який особливо підкреслював значення експорту²¹. Хоч на першому плані у цих дослідників нібито стоїть питання про розстановку класових сил, на наш погляд, вирішальне місце в ланцюгу причин, які викликали утворення фільварково-панщинної системи, все ж таки відводиться зовнішній торгівлі.

В більш широкому, загальноєвропейському плані проблему розглядає Ф. Бродель. Посилення феодального режиму в країнах Східної Європи він прямо зв'язує з виробництвом зерна на експорт, яке зростало. Для Південно-Східної Європи головним напрямком хлібної торгівлі було Чорне море — Константинополь, для північних областей Східної Європи — Балтика. В Польщі селянин, колись вільний, стає кріпаком. Подібні процеси відбуваються в Дунайських князівствах і в Росії²².

В деяких місцях концепція Ф. Броделя досить вразлива, зокрема там, де автор торкається Дунайських князівств²³ та Росії. Але сама постановка питання про зв'язок між розвитком Східної і Західної Європи, коли Східна Європа ставала виробником хліба, заслуговує на увагу.

¹⁴ St. Inglot. Reforny rolne. — «Wies i państwo», 1938, N 1, str. 15.

¹⁵ St. Inglot. Historia społeczna i gospodarcza średniowiecza. Lwów 1938, str. 289.

¹⁶ В. И. Пичета. Исторические судьбы Западной Украины и Западной Белоруссии. М., 1940, стор. 20—21, 38—39.

¹⁷ С. Д. Сказкин. Вказ. праця, стор. 103—104, 119; його ж. Очерки по истории западноевропейского крестьянства в средние века. Изд-во Московского ун-та, 1968, стор. 286—287, 347—348.

¹⁸ А. Н. Чистозвонов. Некоторые основные теоретические вопросы проблемы генезиса капитализма в европейских странах. — Теоретические и историографические проблемы генезиса капитализма. Материалы научной сессии, состоявшейся в Москве 11—13 мая 1966 г. «Наука», М., 1969, стор. 55, 58.

¹⁹ М. А. Барг. Проблема генезиса капитализма в новейшей буржуазной историографии (Основные направления и тенденции исследований). — Там же, стор. 120.

²⁰ В. Zientara. Z zagadnień spólnych tak zwanego «włórnego poddaństwa» w Europie Środkowej. — «Przegląd historyczny», XLVII, zes. 1. Warszawa, 1956, str. 40—44.

²¹ W. Rusiński. Drogi rozwojowe folwarku pańszczyznianego. — «Przegląd historyczny», XLVII, zes. 4. Warszawa 1956, str. 642—644.

²² Fernan Braudel. La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. Paris. 1949, p. 642.

²³ Я. С. Гросул, Н. А. Мохов, П. В. Советов. Особенности перехода от феодализма к капитализму на Юго-Востоке Европы (критический обзор современной аграрной историографии). — «Вопросы истории», 1965, № 11.

Дійсно, новітні дослідження підтверджують, що з Польщі вивозилися величезні маси хліба. Показово, що левову частку експортували з Гданська, тобто з головного порту країни, в якій панувала найбільш жорстока феодальна фільварково-панщинна система. А закупували хліба більш за всіх голландці, тобто представники країни, в якій порівняно з іншими країнами капіталістичні відносини були найбільш розвинені. В період з 1562 по 1657 рр. на долю Нідерландів припадало 77% усього жита і 78% пшениці, які були перевезені з Балтійського моря через Зунд²⁴. В першій половині XVII ст. середня річна кількість зерна, що ввозилося, досягла 68 500 лаштів. Балтійська торгівля відіграла в економічному житті Нідерландів винятково велику роль. Частину зерна, що ввозилося з країни Балтійського моря, споживали в самих Нідерландах, інша частина через посередництво нідерландського купецтва (особливо з Амстердаму) йшла в країни Західної та Південної Європи²⁵.

В книзі Б. Д. Грекова «Крестьяне на Руси», яка вийшла в 1946 і перевидана в 1952 р., викладається інший погляд на події господарської історії XVI ст. Б. Д. Греков «схильний вважати, що історики Заходу не повністю враховують значення суспільного поділу праці і внутрішнього ринку»²⁶. Б. Д. Греков розвиває цю думку не лише стосовно до Русі²⁷, а й щодо Речі Посполитої і навіть до всієї Східної Європи. Він пише: «Отже, якщо звернутися поки до однієї Польщі, то не зовнішній, а саме внутрішній ринок викликав серйозні зміни в житті польської шляхти і дворянства інших країн Європи на схід від Лаби (Ельби)»²⁸. Збільшення населення, успішний розвиток міст — головних споживачів хліба — викликав посилену заінтересованість у підвищенні прибутковості своїх земель.

В країнах, розташованих на схід від Ельби, в тому числі і в Польщі, проблема, що постала перед землевласниками, розв'язувалась при пануванні феодального режиму. Створюються панські господарства — фільварки, які обслуговуються панщинною працею. Таким чином, феодальне господарство, засноване на оброці, замінюється господарством, заснованим на панщині. При відсутності вільних найманих робітників відробітна рента за тих умов стала основною формою експлуатації залежного селянства. Створення панщинних фільварків викликало новий натиск на селян²⁹.

Теза про вирішальну роль внутрішнього ринку в справі виникнення фільварково-панщинної системи найповніше розроблена Б. Д. Грековим. Проте цю думку вперше висловив, здається, С. Кутшеба³⁰ в своїй ранній праці³¹, хоч пізніше він змінив свою точку зору. В польській історіографії кінця 40-х—50-х років XX ст. думку про переважаче значення внутрішнього ринку підтримали Р. Гродецький³² і Ю. Бардах³³.

²⁴ J. A. Faber. Het probleem van de dalende graanaivoer uit de oostzeelanden in de tweede helft van de zeventiende eeuw. «A. A. G. Bijdragen», 9, Wageningen 1963, p. 5.

²⁵ Там же, стор. 22—23.

²⁶ Б. Д. Греков. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века, кн. I. Изд. 2-е, исправленное и дополненное. Изд-во АН СССР, М., 1952, стор. 364.

²⁷ Там же, стор. 6—7; кн. II, М., 1954, стор. 9.

²⁸ Там же, кн. I, стор. 366.

²⁹ Б. Д. Греков. Вказ. праця, кн. I, стор. 367—380.

³⁰ Л. В. Разумовская. Очерки по истории польских крестьян в XV—XVI вв. М., 1968, стор. 298.

³¹ St. Kutrzeba. Historia ustroju Polski w zarysie. Lwów, 1905.

³² R. Grodecki. Początki gospodarki folwarcznej w Polsce. Warszawa, 1949, str. 71—72.

³³ Odrodzenie w Polsce, T. I. Warszawa, 1955, str. 299.

Свою концепцію Б. Д. Греков розробляє, спираючись на численну, перш за все вітчизняну історіографію, в тому числі й на свої дослідження. Але, коли мова йде про Польщу, він спирається, головним чином, на висловлювання С. Кутшеби: «Цілком ясний і впевнений голос С. Кутшеби», думка «найвидатнішого спеціаліста в цій галузі повинна бути вирішальною». І далі Б. Д. Греков закінчує: С. Кутшеба «зовсім не схильний розглядати зрушення в сільському господарстві Польщі XV—XVI ст. як наслідок впливу зовнішньої торгівлі. Стан внутрішнього ринку дає йому цілком переконливе пояснення цим явищам». Торунський мир і заняття Гданська Польщею в 1466 р. не мали ніякого значення, оскільки Європа не потребувала тоді польського хліба, тому Польща не могла його й вивозити³⁴.

Як згадувалось, С. Кутшеба молодий і С. Кутшеба зрілий дотримувалися з цієї проблеми протилежних поглядів. Б. Д. Греков погоджується з молодим Кутшебою і цитує з російського перекладу³⁵, який було здійснено з першого видання книги С. Кутшеби (1905 р.)³⁶. Ця книга³⁷ була, власне кажучи, викладенням загального курсу історії державного і суспільного ладу Польщі, який читав доцент Ягелонського (Краківського) університету С. Кутшеба.

Після виходу першого видання свого курсу С. Кутшеба зайнявся дослідженням польської хлібної торгівлі в XV—XVIII ст. Спільно з Ф. Дудой він видав Влоцлавські митні книги зі своєю великою вступною статтею³⁸. Під керівництвом С. Кутшеби видається велика колективна праця з історії торгівлі Гданська і його промислового розвитку³⁹. С. Кутшеба написав роботу про хлібну торгівлю по Віслі⁴⁰. Через 20 років після виходу першого видання свого курсу С. Кутшеба в шостому, наново переробленому виданні хоч і не заперечував певного значення внутрішнього ринку для розвитку фільваркового господарства на ранній стадії, але рішуче підкреслював, що лише експортна торгівля хлібом створила в країні фільварково-панщинну систему.

Концепція Б. Д. Грекова, яка підкреслювала вирішальну роль внутрішнього ринку в становленні фільварково-панщинної системи, зробила сильний вплив. Вона привернула увагу багатьох істориків до цієї проблеми. Було знайдено і використано багато нового матеріалу. Здається, лише після виступу Б. Д. Грекова питання про те, який ринок — зовнішній чи внутрішній — відіграв вирішальну роль у формуванні фільварково-панщинної системи, було поставлено з граничною чіткістю.

³⁴ Б. Д. Греков. Вказ. праця, кн. I, стор. 364—366.

³⁵ С. Кутшеба. Очерк истории общественно-государственного строя Польши. Перевод с польского под ред. и со вступительной статьей Н. В. Ястребова. Изд. А. С. Суворина, СПб, 1907. (Дещо раніше в тому ж 1907 р. в Петербурзі в типографії Суворина вийшла ця ж книга С. Кутшеби в перекладі Ядвіги Пашкович під назвою «Очерк истории государственного и общественного строя Польши». На думку С. Кутшеби і Н. Ястребова, цей переклад був невдалим. Див. книгу С. Кутшеби в перекладі Н. Ястребова, стор. V—VI, XXI).

³⁶ St. Kutrzeba. Historia ustroju Polski w zarysie. Lwów, 1905. Щоправда, при підготовці перекладу Н. Ястребовим С. Кутшеба зробив у польському тексті деякі уточнення і доповнення, які він мав намір внести в друге польське видання, яке тоді готувалося до друку (див. книгу С. Кутшеби в перекладі Н. Ястребова, стор. XXI). Таким чином, до певної міри переклад можна вважати як би здійсненим з другого видання.

³⁷ Б. Д. Греков цитує 70—71 стор. книги С. Кутшеби в російському перекладі Н. Ястребова (в перекладі Я. Пашкович 94—95 стор.), які відповідають 77—79 стор. оригіналу.

³⁸ Regesta thelonie aquatice vladislaviensis saeculi XVI. Wydali St. Kutrzeba. i Fr. Duża. Kraków 1915.

³⁹ Gdańsk. Handel i przemysł do r. 1970. Praca zbiorowa pod red. St. Kutrzeby. Lwów 1928.

⁴⁰ St. Kutrzeba. Wisła w historii gospodarczej dawnej Rzeczypospolitej polskiej. Warszawa («Monografia Wisły», zesz. XI).

Компромісну позицію в цьому питанні займає Д. Л. Похилевич. Він пише про величезні наслідки експорту хліба з Польської держави для її внутрішнього розвитку⁴¹. В умовах, коли внутрішні причини розвитку капіталізму в Польщі були слабкими, «зв'язок із світовим ринком, який формувався..., здійснювався не безпосереднім виробником і в малій мірі рідчизняним торгівцем, а..., головним чином, феодалом»⁴². Але господарські перетворення XVI ст. зв'язані не лише з розвитком світового ринку, а й з «фактом створення внутрішнього і зовнішнього ринку»⁴³. Д. Л. Похилевич звертає увагу на «вплив експорту на внутрішній ринок», вплив, який раніше відчули області в басейнах «сплавних» рік⁴⁴.

Відповідаючи на питання, який ринок в країнах на схід від Ельби викликав розвиток фільварків — внутрішній чи зовнішній, — Д. Л. Похилевич пише: дослідження Б. Д. Грекова «незаперечно довело», що «по відношенню до Росії» таку роль відіграв внутрішній ринок. Що ж до Польщі, то посилаючись на Б. Д. Грекова, автор вважає «підірваною» традиційну думку про вирішальну роль зовнішнього ринку. Проте, спираючись на власні дослідження аграрних відносин у Великому князівстві Литовському, Д. Л. Похилевич пише: «Якщо внутрішній ринок і не зміг би лише своїми силами так довго і постійно сприяти розвитку фільварково-панщинної системи, то він цілком міг сприяти її зростанню»⁴⁵. В іншій роботі Д. Л. Похилевич пише про «дальший розвиток внутрішнього ринку, підтриманий попитом на хліб на зовнішньому ринку, особливо в XVI ст.», як про умову розвитку фільваркової системи⁴⁶.

Таким чином, за Д. Л. Похилевичем⁴⁷, процес становлення фільваркової системи відбувався так: розвиток товарно-грошових відносин, зростання міст в XV ст. стали внутрішньою основою створення фільваркового господарства. Перебудовуються господарства фесдалів, починають з'являтися фільварки, відбувається переведення селян на панщину. Експортна торгівля хлібом, що розвилась у XVI ст., надзвичайно прискорила і завершила процес створення фільварково-панщинної системи.

Дійсно, хоч у XV ст. Польща переживала час успішного економічного розвитку, експорт хліба був невеликим. У ряді районів її вже в кінці XV ст. виникають панщинні фільварки. Нарешті, подібні зміни з кінця XV ст. починають відбуватись не лише в Польщі, але і в країнах, у яких в цей час експорт хліба не міг мати суттєвого значення, наприклад у Росії, на що вказував Б. Д. Греков.

К. І. Дракохруст солідаризується з позицією Б. Д. Грекова в тому, що вирішальне значення мав внутрішній ринок, але з застереженням: «Безсумнівно, що в більш пізній час, в кінці XVI і особливо XVII ст.,

⁴¹ Д. Л. Похилевич. О реакционном характере аграрной реформы Сигизмунда-Августа в Литовском государстве. — Ученые записки Ярославского пединститута. Вып. VII. История. Ярославль, 1945, стор. 6, 7, 11.

⁴² Там же, стор. 8.

⁴³ Там же, стор. 11.

⁴⁴ Д. Л. Похилевич. Движение феодальной земельной ренты в Великом княжестве Литовском в XV—XVI вв. — «Исторические записки», т. 31, М., 1950, стор. 203.

⁴⁵ Там же, стор. 208.

⁴⁶ Д. Л. Похилевич. Из истории аграрных отношений в западных воеводствах Белого княжества Литовского в XVI и первой половине XVII вв. — «Средние века», вып. VI, М., 1955, стор. 155.

⁴⁷ Див. також: Д. Л. Похилевич. Государственные крестьяне западных воеводств Великого княжества Литовского в XVI—XVIII вв. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Львов, 1950; його ж. Капиталистические зигзаги в истории феодального поместья. — Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. М., 1961; його ж. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв. Львов, 1957; його ж. Ломка аграрных отношений на Холмщине в XVI веке. — Ученые записки Института славяноведения АН СССР, т. XXII, М., 1961.

на економіці Польщі і України сильно відбився також вплив закордонного попиту на хліб»⁴⁸.

Іїриблизно таку ж позицію заняв Б. Д. Королук у відповідному розділі «Истории южных и западных славян», зауваживши, однак, що значення зовнішнього ринку з часом зростало⁴⁹. І. С. Міллер і Л. В. Разумовська в «Истории Польши» пишуть, що обидва ринки — внутрішній і зовнішній — відігравали певну роль в Польщі. В момент свого зародження фільваркове господарство «опиралось майже виключно на ринкові можливості, які створились розвитком польського міста». До кінця XVI ст. роль зовнішнього ринку була незначною, хоч поступово зростала⁵⁰.

У своїй останній книзі Л. В. Разумовська, говорячи про причини виникнення фільварково-панщинної системи, «віддає належне всім, хто доклав своєї праці до вирішення цього спірного питання і визнає, що кожна з висунутих ними причин — і зміни у військовій організації, які відбувалися в XV ст., і зростання попиту на зерно на ринку, і переважające становище дворянства — відіграли свою роль».

Однак, на думку автора, всі ці пояснення потребують корективів⁵¹. На перший план Л. В. Разумовська висуває питання про ринок. Якщо мова йде про маєтки церкви та монастирів, які раніше від інших почали застосовувати фільварково-панщинну систему, а також великі світські володіння, то тут велике значення мало географічне положення маєтку, можливість для нього встановити зв'язок із зарубіжним ринком. Тому в Малій Польщі, яка швидше, ніж інші області, розвивалась економічно, мала багато міст, причиною перебудови сільського господарства був, головним чином, внутрішній ринок. У Великій Польщі таку роль відіграв зовнішній ринок. На господарство середньої і дрібної шляхти впливало кілька факторів. Серед них — зміни в організації військової служби в XV ст. і зміцнення політичного становища шляхти, яке вже почалося. У справі організації панщинних фільварків вона намагалась наслідувати приклад великих землевласників. «Політична і економічна слабкість міст послужила причиною і політичного піднесення шляхти, і зміцнення нею свого економічного становища шляхом перетворення фільварків на панщинні, що створило для шляхти можливість зайнятись вигідною торгівлею зерном, одночасно це прирєкло селянство на століття тяжкої кріпацької залежності»⁵².

Автори відповідних частин «Исторії Української РСР» намагаються врахувати різноманітні фактори: нове зростання панщини як наслідок втягування феодального маєтку «в торгівлю хлібом і іншими продуктами на внутрішньому і зовнішньому ринках»⁵³. Так, у Руському воеводстві однією з причин переходу до відробітної ренти було те, що воно краще від інших областей України було зв'язане річковими шляхами «з польським і зовнішнім ринками». Певне значення мали знецінення грошей, відносна густота населення⁵⁴. В іншій роботі І. Д. Бой-

⁴⁸ К. И. Дракохруст. Галицкое Прикарпатье и движение опришков в XVI—XVIII вв. — «Вопросы истории», 1948, № 1, стор. 35—36.

⁴⁹ История южных и западных славян. Отв. ред. С. А. Никитин. Изд-во Московского ун-та, М., 1957, стор. 119—120.

⁵⁰ История Польши, т. I. Изд. 2-е, дополненное. Под ред. В. Д. Королюка, И. С. Миллера, П. Н. Третьякова. М., 1956, стор. 161—162.

⁵¹ Л. В. Разумовская. Очерки по истории польских крестьян в XV—XVI вв. М., 1968, стор. 301.

⁵² Там же, стор. 304—305.

⁵³ К. Г. Гуслистий. Зростання феодально-кріпацького гніту та селянські рухи. — В кн.: История Української РСР в 2-х томах, т. I. Ред. кол.: М. П. Лещенко, Ф. Є. Лось, К. І. Стецюк. «Наукова думка», К., 1967, стор. 131, 126—127.

⁵⁴ І. Д. Бойко. Посилення кріпосництва і національного гніту на Україні в першій половині XVII ст. Селянсько-козацькі повстання 20-х—30-х років. — У кн.: История Української РСР, т. I, стор. 176.

ко пише, що «великі революції в торгівлі XVI—XVII ст. ...на Сході, особливо в Польщі, Литві, Україні та Білорусії..., посилили розвиток фільварково-панщинної системи господарства. Це впливало насамперед з того, що ці країни постачали сільськогосподарську сировину для західноєвропейських, де була вже мануфактурна промисловість»⁵⁵.

Наведені дані з історіографії питання, на нашу думку, дають право сказати, що більшість дослідників вважає зовнішній ринок головним фактором, який вплинув на оформлення фільварково-панщинної системи. В той же час намітилось більш повне врахування впливу внутрішнього ринку.

Підсумовуючи сказане, можна зробити такий висновок: в XV ст. Польща в економічному відношенні розвивалася приблизно так, як і інші країни Європи: поширюються товарно-грошові відносини, розвивається селянське господарство, зростають міста, при цьому господарську активність виявляють і землевласники — шляхта⁵⁶. Попит на продукти сільського господарства могли задовольнити селянські господарства, порівняно значні господарства шляхти, господарства вихідців з селянства — солтисів. Всі вони брали участь у хлібній торгівлі, на початку — особливо селянство; динамічно розвивалися господарства солтисів. Вигоди хлібної торгівлі приваблювали шляхту, яка для зміцнення економічного становища використовувала свою вже досить значну політичну вагу. Вона створює панщинні фільварки, витісняє солтиства. Так звана «скупка» господарств солтисів була першим кроком в економічній експансії шляхти⁵⁷. Хоч ці явища починаються вже в XV ст., до торжества шляхти в економіці було ще далеко, її повна перевага у виробництві хліба була ще проблематичною.

Вирішальний поштовх для розвитку аграрних відносин в Польщі зробили бурхливий розвиток капіталізму в ряді країн Західної Європи (Нідерланди, Англія), створення світового ринку, величезний попит на хліб та деякі інші сільськогосподарські товари (поташ тощо), який виник на Заході. Ці товари почали вивозити у все зростаючому обсязі і в такі країни, як Іспанія, Португалія. Це великі географічні відкриття покликали до життя капіталізм, вони лише в колосальній мірі сприяли його бурхливому розвитку. Швидке зростання попиту на хліб, ліс та інші товари, стрімке збільшення експорту цих товарів з Польщі якщо не покликали до життя панщинний фільварок, то стали основою, на якій створилось те, що називають фільварково-панщинною системою господарства. В боротьбі за максимальне використання можливостей, які відкрились, перемогла шляхта. Адже для обслуговування зовнішнього ринку набагато краще було пристосоване велике господарство феодалів⁵⁸. Були використані і станові привілеї шляхти. Солтиства ліквіднуються. Розширюється панська оранка, утверджується «друге закріпачення» селян⁵⁹.

⁵⁵ І. Д. Бойко. Посилення феодально-шляхетського гніту та селянсько-козацькі чини у другій половині XVI—першій половині XVII ст. — В кн.: Історія селянства Української РСР в 2-х томах. Т. I. Від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. Відповідальний редактор В. А. Дядиченко. «Наукова думка», К., 1967, стор. 104.

⁵⁶ J. Gopolski. O tak zwanym kryzysie gospodarczym XVII w. w Europie. — «Kwartalnik historyczny», R. LXIX, zes. 2, 1962, str. 364.

⁵⁷ J. Rutkowski. Skup sołectw w Polsce w XVI w. «Studia z dziejów wsi polskiej XVI—XVIII w.», Warszawa, 1956; В. Вагановський. Господарство хліпське і фільварчне..., стр. 29.

⁵⁸ С. Д. Сказкин. Основные проблемы..., стор. 114.

⁵⁹ В цьому плані висловлюється відомий польський медієвіст М. Маловист (див.: М. М. Смирин, Ю. В. Бромлей. Будапештская конференция по истории венгеро-польского Возрождения и Реформации. — «Вопросы истории», 1962, № 6, стор. 205); М. Маловист. Studia z dziejów rzemiosła w okresie kryzysu feudalizmu w zachodniej Europie w XIV i XV wieku. Warszawa, 1954, str. 436—438, 465.

Внутрішній ринок розвивається більш або менш поступово, створюється попит на різноманітні сільськогосподарські продукти. Важко уявити, що внутрішній ринок міг викликати надзвичайно швидкий і односторонній (зерновий) розвиток панщинного фільварка, не кажучи вже про те, що селянське господарство цілком пристосовано для обслуговування місцевого ринку.

Розвиток фільваркового господарства можливо раніше (в кінці XV ст.) почався в маєтках середньої шляхти; їх продукти, поряд з продуктами селянського господарства, йшли на місцевий ринок. Із зростанням зовнішнього ринку повсюдно створюються фільварки у володіннях великих землевласників. В той час як фільварки середньої шляхти і в XVI ст. в значній мірі обслуговували внутрішній ринок⁶⁰, великі маєтки, наприклад, королівські маєтки Белзького і північно-західної частини Руського воеводства орієнтувались майже виключно на сплав хліба в Гданськ⁶¹. Розвиток фільваркової системи привів до перетворення панщини на основну і найтяжчу форму ренти. Це послужило головною причиною зменшення селянських паділів протягом сторіччя (або трохи більше) у два рази: з одного лану до 1/2 і менше. А це привело до того, що селянство скоротило продаж продуктів на місцевому ринку, вивільнюючи місце для продуктів шляхетських господарств.

Таким чином, не слід забувати про існування внутрішнього ринку; селянське господарство, придалене страшним кріпацьким гнітом, тяжкою панщиною, господарство, яке переживало занепад і істотно скоротилось, все таки не було відрізане від ринку і не перестало постачати його хлібом та іншими товарами, хоч обсяг цих (індивідуальних) поставок, безсумнівно, сильно скоротився. Але коли мова йде про причини, що викликали переверот в аграрних відносинах, привели до утворення цілої системи кріпацьких, фільварково-панщинних відносин, які за своєю жорстокістю не знали собі рівних, треба рішуче сказати: основною причиною був розвиток хлібного експорту.

Закономірний наслідок розвитку внутрішнього ринку — зростання грошової ренти. Це мало місце по всій Європі, в тому числі і в Польщі до XV ст. включно. Надзвичайний розвиток зовнішньої торгівлі так само закономірно може викликати консервацію існуючих суспільних відносин і навіть в певних межах зворотний рух. Саме так і було в Польщі. Якщо шукати в цьому плані аналогії в інші історичні епохи і в інших країнах, то відразу згадуються рабовласницькі плантації на півдні США, які процвітали до 60-х років XIX ст. К. Маркс вважав, що їх існування і розквіт були зв'язані з бурхливим розвитком капіталізму і зокрема текстильної промисловості в Англії. Рабовласницьке господарство Сполучених Штатів, раніше більш або менш патріархальне, перетворилось в комерційну систему експлуатації⁶². Як південь США був рабовласницьким додатком до капіталізму в новий час, так Польща перетворилась у феодално-кріпосницький додаток західно-європейського капіталізму на грані феодалної і капіталістичної епох. За влучним висловом Фернана Броделя, має місце «колоніальний феномен»: «Говорячи про колонії, звичайно зв'язують разом цукор—рабство, бавовна—рабство, а ми можемо сказати: зерно—кріпацтво»⁶³.

⁶⁰ В кожному разі їх продукція реалізовувалась на місцевих ярмарках і ринках (A. W u s z a ń s k i. *Studia nad folwarkiem szlacheckim*, str. 217).

⁶¹ Цей матеріал нами наведено в статті «Фольварки государственных имений Русского и Белзского воеводств во второй половине XVI в. — «Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1961 г.», Рига, 1963, стор. 146.

⁶² Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 714—715; див. також: К. Маркс. Лист В. Анненкову від 28 грудня 1846 р. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 27, стор. 393.

⁶³ Fernan Braudel. *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. Paris, 1949, p. 642.

Хворобливе пристосування до потреб світового ринку відбувалося не лише в Польщі. Проте в XVI—XVII ст., здається, лише в Польщі все це проходило в найбільш грубих формах. В Росії встановився майже такий кріпосницький режим, але пізніше, тоді, коли Росія була втягнута в міжнародну торгівлю, постачаючи на ринок багато сільсько-господарських товарів.

Є. Топольський пише, що Польща, (як і Іспанія, Португалія, Італія) перетворилась на об'єкт явної експлуатації з боку економічно більш розвинутих країн. Господарська діяльність дворянства, не сприяючи економічному розвитку країни (як це було в Англії, наприклад), гальмувала розвиток міст. Селянське господарство втратило можливість розвитку⁶⁴. З такою думкою погоджується А. Вичанський, хоча з деякими застереженнями. Зокрема він пише, що в XVII ст. деякий занепад спостерігався і в Англії, і особливо в другій половині сторіччя в Голландії⁶⁵.

На відміну від Б. Д. Грекова і Ф. Броделя (хоч останні і дотримувались протилежних поглядів на суть проблеми) Є. Топольський вважає неможливим поставити поруч Польщу і Росію за темпами їх господарського розвитку. Він пише, що з початку XVII ст. економічне життя Польщі в цілому переходить у смугу стагнації і поступового регресу. Обсяг сільськогосподарського виробництва у другій половині XVIII ст., був майже на $\frac{1}{3}$ менше, ніж у другій половині XVI ст.⁶⁶.

За межами цієї статті залишаються питання про розстановку класових сил в країні і інші обставини, без яких повне і всебічне вирішення проблеми виникнення фільварково-панщинної системи неможливе⁶⁷. Але тут мова іде про головне, про те, без чого не могли б відіграти свою роль станові і класові позиції феодалів і інші фактори, — про ринок, оскільки фільваркове господарство є господарством товарним.

Створення фільварково-панщинної системи стало можливим в обставині утворення світового ринку. Всі переваги були використані виключно панівним феодальним класом, який намагався — і не без успіху — одержати якнайбільше доходів на старих шляхах феодальної експлуатації, доходів, потрібних для все зростаючого непродуктивного споживання. Це перетворювало Польщу в заповідник кріпацтва в Європі, довело до піврабського стану селянство, до занепаду міст, звело майже неперебориму внутрішніми силами перешкоду для прогресивного розвитку країни.

Ю. М. ГРОССМАН

НЕКОТОРЫЕ СПОРНЫЕ ВОПРОСЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ФОЛЬВАРОЧНО-БАРЩИННОЙ СИСТЕМЫ В РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ

Резюме

Понятие фольварочно-барщинной системы связывается с вполне определенным видом барского хозяйства — товарным фольварком, основанным на барщинном труде. Не следует происхождение фольварка выводить из барской запашки XII—XIII вв., как это делают некоторые историки (Ф. Буяк, Р. Гродецкий, В. Русинский, частично

⁶⁴ J. Topolski. Narodziny kapitalizmu w Europie XVI—XVII w. Warszawa 1965, str. 177—178, 182; tenże. O tak zwanym kryzysie gospodarczym..., str. 373—374.

⁶⁵ A. Wyczański. W sprawie oceny gospodarki europejskiej w XVI—XVII w. — «Kwartalnik Historyczny», R. LXXIII, 1966, N 3. На думку А. Вичанського, XVII ст. взагалі ще не було часом справжнього капіталізму (там же).

⁶⁶ J. Topolski. O tak zwanym kryzysie..., str. 364.

⁶⁷ Д. Л. Похилевич. О реакционном характере аграрной реформы Сигизмунда-Августа..., стор. 12; Л. В. Разумовская. Очерки по истории польских крестьян в XV—XVI вв., стор. 301; В. Ziencara. Z zagadnien spórnych tak zwanego «wtórnego poddaństwa», str. 40—44; W. Rusiński. Drogi rozwojowe folwarku pańszczyźnianego, str. 642—644.

А. Вычанский), поскольку барское предпринимательское хозяйство XVI—XVII вв. существует в иной социально-экономической обстановке и работает на рынок, иначе говоря, это качественно другое хозяйство.

Возникновение фольварочно-барщинной системы связано с огромным ростом рыночного спроса на хлеб. Изучение историографии вопроса приводит автора к убеждению, что решающим фактором в деле создания фольварочно-барщинной системы со всеми ее тяжелыми последствиями для крестьянства было втягивание Польши в мировой рынок (А. Шеленговский, С. Кутшеба, Я. Рутковский, Б. Зентара, В. Русинский, Ф. Бродель, В. И. Пичета, С. Д. Сказкин, А. Н. Чистозвонов, М. А. Барг). Концепция Б. Д. Грекова о преобладании внутреннего рынка оказала воздействие в смысле более полного учета влияния внутренней торговли и особенностей отдельных районов, однако не поколебала позиций сторонников решающего воздействия внешней торговли. Чрезмерное экспортное направление польского сельского хозяйства превратило страну в своего рода феодальный придаток капиталистически развивающейся Западной Европы.

ІСТОРІОГРАФІЯ

І. В. ГАНЕВИЧ

БОЛГАРСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПЕРШОГО ПЕРІОДУ ДИКТАТУРИ ПРОЛЕТАРІАТУ (1944—1948 рр.)

Своєрідність соціалістичної революції в Болгарії до певної міри визначила стратегію і тактику Болгарської комуністичної партії у перший період диктатури пролетаріату. Скинувши монархо-фашистську диктатуру, революція встановила владу Вітчизняного фронту, до складу якого входило декілька партій при керівній і спрямовуючій ролі Робітничої партії (комуністів). Болгарська буржуазія, втративши політичну владу, утримувала в своїх руках більшу частину економіки (понад 85,4%). Незважаючи на це, вона не була абсолютним господарем, бо був встановлений державний і робітничий контроль. Економічна політика уряду теж обмежувала експлуататорські зазіхання буржуазії. Відомо, що 80% доходу приватних підприємств надходило до державної скарбниці¹. Однак, незважаючи на це, буржуазія частково експлуатувала 70% робітничого класу.

Економічне становище країни було надзвичайно складним. Вона була розорена й пограбована фашистами, не було врегульоване її міжнародне становище.

Комуністична партія під керівництвом Г. Димитрова розробила науково-обґрунтовану програму боротьби за соціалістичну революцію, її стратегію і тактику, доведення революції до кінця, визначила методи позбавлення буржуазії економічної могутності.

З ініціативи партії були здійснені соціально-економічні перетворення, що відбивали корінні інтереси народу. До них перш за все слід віднести ломку старого і створення нового державного апарату, покарання воєнних та інших злочинців, вибори до Народних і Великих Народних Зборів, ліквідація монархії, проведення аграрної реформи, прийняття нової Конституції, яка надавала широкі права усім трудящим; націоналізація промисловості й банків. Була ізольована й розгромлена реакція, яка виступала під маскою так званої опозиції. Був укладений мирний договір з державами антигітлерівської коаліції. Усе це зміцнило економічне й політичне становище країни.

Неоціненну допомогу в справі зміцнення народної влади подали Болгарії СРСР та народно-демократичні країни. Допомога Радянського Союзу врятувала населення від голоду, а промисловість — від застою. Присутність Радянської Армії в Болгарії перешкодила імперіалістам та їхнім агентам розв'язати в країні громадянську війну.

Досвід БКП по усуненню реакції від влади, відбудові й розвитку народного господарства має велике інтернаціональне значення. БКП показала приклад боротьби за демократію і соціалізм з підкоренням першої другому, вміння залучити на бік Вітчизняного фронту всі демо-

¹ Б. Р. Божинов. Възникновение и развитие на социалистическата собственост в НРБ. С., 1959, стор. 32.

кратичні й патріотичні сили країни, ізолювати і викрити опозиційні партії, поступово, але неухильно витіснити буржуазію з економічного життя, створити економічні й політичні передумови для будівництва соціалізму.

Всі ці та інші проблеми розроблені в книгах, доповідях і статтях Г. Димитрова, В. Коларова, Т. Живкова, присвячених цьому періоду. В них, особливо в працях Г. Димитрова, висвітлено найважливіші події в житті Болгарії того часу. Разом з рішеннями Політбюро, X, XII, XVI Пленумів, V і VII з'їздів БКП вони дають методологічні основи вивчення періоду боротьби за зміцнення диктатури пролетаріату.

Г. Димитров показав, що генеральна лінія партії, незважаючи на деякі теоретичні недоліки, була правильною, марксистсько-ленінською. Партія викрила помилковість положень про пом'якшення класової боротьби, про гармонію класових інтересів, про патріотизм буржуазії². Г. Димитров уперше в марксистсько-ленінській літературі розробив і обгрунтував положення про народну демократію як одну з форм пролетарської диктатури, обгрунтував положення про роль трудових кооперативних землеробських господарств як форми перебудови дрібного-варного виробництва на соціалістичних засадах, про змагання й ударництво, про форми зв'язку міста й села, викрив соціальне коріння опозиції, накреслив перспективи соціалістичного розвитку Болгарії тощо.

Цьому важкому і складному періоду в історії Болгарії присвячені численні праці, багато з'явилося їх в останні роки. В них розкриваються найважливіші питання: про виникнення соціалістичної власності, конфіскацію незаконно нажитого майна, націоналізацію, аграрні перетворення, про суд над воєнними злочинцями, вибори до Народних і Великих Народних Зборів, про культурно-трудова бригади, укладення мирного договору та ін.

Так, у ґрунтовному дослідженні на основі архівних матеріалів П. Петков³ першим в болгарській літературі розкрив положення Г. Димитрова про те, що капіталісти не є абсолютними хазяями підприємств.

В книзі піддано критиці ряд робіт радянських і болгарських авторів з питання націоналізації промисловості в Болгарії (Стародубровська, Трендефілов, Бучаров, Генчев та ін.). Хоч роботу написано економістом, вона являє собою дуже велику цінність і для історика. В ній дано теоретичне обґрунтування форм і методів перетворення капіталістичної власності в соціалістичну на основі вчення К. Маркса і В. І. Леніна, документів Московських нарад комуністичних і робітничих партій, досвіду націоналізації в СРСР. Автор простежує також за тим, як усупільнення проходило в Болгарії. У трьох розділах докладно показано процес перетворення капіталістичної власності в соціалістичну, який почався 9 вересня 1944 р. і завершився в 1950 р.

Як відмічає автор, до цього процесу входили не лише націоналізація, а й викуп, кооперування, державний капіталізм, а також державне регулювання, державний і робітничий контроль, класова податкова політика та інші заходи. В книзі, крім того, проаналізовано численні факти незаконного збагачення не тільки і не стільки промисловців, а й спекулянтів, куркулів, чиновників, деякої частини інтелігенції. В ній також показано долю іноземного капіталу в Болгарії.

Близька за темою до цієї праці глибоко аргументована монографія Б. Р. Божинова⁴. В ній докладно показані шляхи утворення соціалістичної власності, складна боротьба проти буржуазії та її покровите-

² БКП в резолюції й рішення на конгресите, конференците, пленумите и политбюро, т. IV. С., 1955, стор. 90.

³ П. Петков. Ликвидиране на капиталистическата собственост в промишленоста на България. С., 1965.

⁴ Б. Р. Божинов. Вказ. праця.

лів; дано аналіз економічного панування буржуазії, доведено, що 80% доходу приватних підприємств надходило до державної скарбниці.

Обидва автори довели, що в Болгарії на початку соціалістичної революції були такі форми власності: дрібнотоварне виробництво, що служило основою капіталізму. Це була пануюча форма власності. Приватнокапіталістична, яка включала частину промисловців, великих землеробів-куркулів, торговців. Державний капіталізм (буржуазні кооперативи, підконтрольні підприємства). Соціалістичний сектор, який зароджувався, але якому належало майбутнє.

Крім згаданої праці, П. Петков на основі архівних та інших матеріалів показав хижацьке обличчя болгарської буржуазії міста й села, викрив методи, користуючись якими вона збагачувалась, визначив вартість майна, відібраного у паразитичних елементів (15 мільярдів левів) та ін.⁵

Автор докладно зупиняється на історії прийняття закону про конфіскацію незаконно награваних багатств, наводить численні приклади спроб буржуазії приховати ці багатства, пильності народної міліції, яка викривала ці спроби.

П. Петков викриває опозицію Мушанова і Н. Петкова, які намагалися взяти під захист розбагатілу буржуазію.

В монографії П. Попова⁶ зроблено спробу показати ломку старого і створення нового державного апарату, особливо на місцях. Автор показує не лише те загальне, що існувало в місцевих органах влади в Болгарії і в Радянській Росії, а й специфіку нового державного апарату Болгарії. На жаль, у цій праці дуже багато загальних положень, цитат без коментарів та обґрунтувань.

П. Драголюбов у своїй статті⁷ показує діяльність партії по ліквідації старого державного апарату і поліції, створенню нової армії, організації судового процесу, перебудові влади на місцях: усуненню старих комітетів і взяттю влади комітетами Вітчизняного фронту, створенню органів народної влади. Автор дає короткий аналіз праць, що вийшли на цю тему. Він показує перебудову й реорганізацію господарських органів, створення в квітні 1945 р. Верховної господарської Ради.

Ліквідація старого державного апарату та реорганізація деяких його органів відбувалася в запеклій класовій боротьбі. Автор аналізує багатогранну організаторську й культурно-виховну діяльність держави, показує вибори до Великих Народних Зборів, вироблення і прийняття нової Конституції. Проте у загальному викладі питань важко знайти основну думку автора про ліквідацію старого й створення нового державного апарату.

Цікаві й оригінальні роботи І. Пейкова⁸.

На основі численних архівних документів, надрукованих праць та газетних матеріалів автор уперше в болгарській історичній літературі ґрунтовно висвітлює корінні питання початкового етапу соціалістичної революції, показує багатогранну діяльність БРП і Вітчизняного фронту у справі зміцнення народної влади та ліквідації фашизму. В статтях висвітлено численні змови реакції та їх викриття, пильність народної влади і її органів.

⁵ «Исторически преглед», 1961, № 3.

⁶ П. Попов. Установяване, развитие и система на диктатура пролетариата у нас. С., 1956.

⁷ П. Драголюбов. Борбата на БКП за създаване народнодемократическо государство. — «Известия на Института по история на БКП», 1963, № 10.

⁸ И. Пейков. Смазване на конспиративно въоръжената съпротива на съборената буржуазия. — «Военно-исторически сборник», С., 1964, № 6; И. Пейков. Подготовка провеждане на народния съд през 1944—1945 г.г. — «Исторически преглед», 1964, № 2—3; И. Пейков. Борбата на БРП (к) за изкореняване на фашистката идеология и култура (септември 1944—лютого на 1945). — «Известия на българското историческо дружество», С., 1968, т. XXVI.

Особливої уваги заслуговує остання робота, в якій автор розкриває боротьбу БКП за ліквідацію фашистської ідеології, за перетворення в життя програми народної освіти, посилення роботи по марксистсько-ленінському вихованню кадрів, усього народу, особливо молоді.

У статті про судовий процес над головними воєнними злочинцями докладно проаналізовано не тільки сам процес, а й історію його організації, розглянуто закон про притягнення винних до судової відповідальності, викрито обличчя фашистських злочинців, підведено підсумки численних процесів, а також показано значення засудження фашистських головорізів для зміцнення народної влади.

В аргументованій статті І. Димитрова, що спирається на численні документи⁹, викриваються спроби реакції при підтримці американо-англійських імперіалістів скинути народну владу, показано крах цих спроб.

У статтях Златко Д. Златева¹⁰, Ст. Вл. Радойкова¹¹ і Б. Йорданова¹² добре висвітлено боротьбу робітничого класу і профспілок за встановлення робітничого контролю над приватним виробництвом, показано його значення в справі обмеження експлуатації трудящих, докладно висвітлено діяльність профспілок у боротьбі з буржуазією за налагодження виробництва й підвищення продуктивності праці. На численних фактах продемонстровано, як значна частина буржуазії свідомо перешкоджала нормальній роботі виробництва, хоч більшість буржуазних представників змушена була працювати лояльно.

Автори підкреслюють, що робітничий контроль є однією з форм класової боротьби пролетаріату. Вони правильно вказують на відмінність робітничого контролю в Болгарії від такого ж контролю в Радянській Росії.

В іншій праці¹³ Златев показує основні напрямки соціалістичного змагання, обґрунтовує причини його виникнення, висвітлює основні етапи, наводить численні приклади роботи ударних бригад.

У статті підкреслюється, що змагання має соціалістичний характер, хоч розмах його обмежується існуванням приватної власності. В праці добре показано роль державного капіталізму в Болгарії у справі відбудови й розвитку народного господарства.

В роботі Д. Донева¹⁴ розглядаються питання відбудови народного господарства. В ній докладно показано діяльність комітетів і Національного Комітету Вітчизняного фронту у здійсненні контролю над виробництвом і торгівлею, його форми, викрито труднощі відбудовного періоду, висвітлено допомогу СРСР Болгарії.

Проте автор не критично поставився до деяких матеріалів, в яких ішла мова про втручання комітетів Вітчизняного фронту і профспілкових комітетів у керівництво промисловістю.

В статті Дм. Трофимова про рух трудово-культурних бригад у 1945—1948 рр.¹⁵ викладено історію їх виникнення, кількість за кожний рік і значення, яке вони мали для відбудови й розвитку народного господарства, зміцнення союзу робітників і селян та ізоляції експлуаторських верств населення.

П. Петков¹⁶ висвітлює питання про «Позику свободи» та про її значення в боротьбі з інфляцією, в стабілізації лева, що сприяло зміцненню

⁹ «Известия на българското историческо дружество», т. 25, 1967.

¹⁰ «Исторически преглед», 1964, № 2—3.

¹¹ «Исторически преглед», 1955, № 5.

¹² «Исторически преглед», 1959, № 2—3.

¹³ «Известия на института за история», 1963, № 12.

¹⁴ «Исторически преглед», 1958, № 4.

¹⁵ «Исторически преглед», 1964, № 2—3.

¹⁶ Там же.

народної влади. В статті показано, яку участь брали різні класи і групи в передплаті позики.

Цікаво й аргументовано написана стаття І. Гапчева про вибори до Великих Народних Зборів¹⁷. Автор аналізує внутрішнє й міжнародне становище Болгарії, показує тяжке економічне становище країни, викриває внутрішню й міжнародну реакцію. В статті добре висвітлено поляризацію сил, показано політику БКП та Вітчизняного фронту в цих складних умовах. Докладно аналізуючи виступи опозицій, автор, проте, недостатньо показує діяльність БКП та Вітчизняного фронту, яка забезпечила їм перемогу.

Той же автор у статті, присвяченій політичній боротьбі між Вітчизняним фронтом і буржуазною опозицією¹⁸, докладно, глибоко й всебічно з'ясовує питання про вироблення проекту нової Конституції, викриває неспроможність проектів супротивників Вітчизняного фронту. Автор розглядає історію питання, докладно розповідає про роботу комісії Вітчизняного фронту по виробленню проекту Конституції, піддає критиці чотири інші проекти, висунуті опозицією, аналізує динаміку класової боротьби, показує роль ЦК БКП і Г. Димитрова у розробці основного закону держави. Обидві статті написані на багатому фактичному (в тому числі й архівному) матеріалі.

У популярній брошурі П. Костова¹⁹ зроблено спробу показати діяльність БКП по зміцненню диктатури пролетаріату, її боротьбу за виконання дворічного плану розвитку народного господарства. Написана на основі опублікованих матеріалів, вона містить стислий аналіз становища в Болгарії, розповідає про роль СРСР в укладенні мирного договору, у відбудові й розвитку народного господарства країни.

В монографії В. Георгієва²⁰ досліджено процес утворення єдиної професійної робітничої організації і показано її діяльність. На багатому, зокрема архівному матеріалі, вперше запровадженому в науковий обіг, автор всебічно дослідив діяльність БКП щодо керівництва робітничим класом, у справі зміцнення диктатури пролетаріату. Ним критично використано й узагальнено досягнення історичної науки з цієї проблеми.

У першому розділі роботи проаналізовано становище робітничого класу й інтелігенції. Показано відсталість країни (промисловість давала лише 10,6% національного доходу і мала переважно ремісничий та напівремісничий характер). Характерною особливістю промисловості було також те, що майже половина її розміщувалась на селі. Це мало важливе значення в зміцненні союзу робітничого класу й селянства.

В цьому ж розділі аналізуються причини безробіття, плинності робочої сили, показано склад робітничого класу, підкреслено, що в сільських робітників класова самосвідомість ще не була стабільною.

Автор показує зростання чисельності робітничого класу, особливо робітників ремісничих підприємств, а також сільськогосподарських робітників, у тому числі жінок. Він аналізує, за рахунок чого зростає кількість робітників. Цінним в роботі автора є те, що він визначає чисельність робітників, визволених від капіталістичної експлуатації. Вони становили 35%, в тому числі в шахтах — 58%.

Дається також аналіз складу службовців, яких налічувалось 241 480 чоловік. Автор показує економічні труднощі в країні, викликані післявоєнною розрухою та несприятливою погодою, аналізує становище

¹⁷ «Исторически преглед», 1964, № 2—3.

¹⁸ «Исторически преглед», 1962, № 5.

¹⁹ П. Костов. Борбата на БКП за утвърдяване на народно-демократичката власт и за възстановяване на народното стопанство. Начало на социалистическото строителство (9 септември 1944—декабр 1948 г.).

²⁰ В. Георгиев. Общият Работнически Професионален съюз в България 1944—1947, с., 1967.

народу, викриває махінації капіталістів в оплаті праці робітників і службовців.

У наступних розділах автор показує роль професійних спілок у зміцненні народної влади, в обмеженні капіталістичної експлуатації. Він докладно розповідає про створення Загальної робітничої професійної спілки — ЗРПС, роль ЦК БКП та її видатних діячів в утворенні єдиної пролетарської організації. Він показує, як був створений тимчасовий ЦК ЗРПС, який здійснював ідеї партії про єдність робітничого класу та ліквідацію фашистських профспілок.

Робітничий клас палко підтримував цей захід партії, бо він відповідав інтересам робітників. Щоправда, спочатку були допущені помилки — замість профспілок створювались комітети Вітчизняного фронту.

Болгарська соціал-демократична робітнича партія і Болгарська землеробська спілка підтримували політику БКП про створення ЗРПС. В результаті енергійної діяльності комуністів, підтриманих робітниками й службовцями, в кінці 1944 р. була створена єдина пролетарська організація — ЗРПС з обласними, міськими і первинними організаціями, що об'єднували 200 тис. чоловік, а на кінець 1945 р. було завершено створення ЗРПС, що об'єднувала тоді 437 563 чоловік, тобто майже всіх робітників і службовців країни.

Автор проаналізував роботу першого з'їзду ЗПРС, який своїми рішеннями закріпив створення нових профспілок, сприяв їх організаційному та ідейному зміцненню, закликав трудящих на боротьбу з опозицією в питаннях про комітети Вітчизняного фронту і профгрупи, на створення на підприємствах комісій з робітників та визначив їх роль. Він розглянув питання, зв'язані з укладенням колективних договорів, взаємовідносини між промисловцями та профспілками, викрив опір реакції, зокрема деяких міністрів та установ, де влаштувались реакціонери. Вперше в болгарській історичній літературі ґрунтовно висвітлено діяльність профспілок, спрямовану на захист інтересів робітничого класу, на налагодження виробництва, обмеження діяльності буржуазії; показано також недоліки в їх роботі. Про плідотворну діяльність профспілок свідчить той факт, що в 1945—1946 рр. були укладені колективні трудові договори, які регулювали взаємовідносини між робітниками і капіталістами в 60-ти галузях промисловості.

В роботі правильно висвітлено питання про страйки, які в ті часи ще мали місце на окремих підприємствах. Автор підкреслює, що *«жоден із страйків не був спрямований проти народно-демократичної влади»* (виділення наше. — Г. Г.).

Незважаючи на труднощі, народний уряд поступово поліпшує матеріальне й культурне становище народу, і в цьому профспілки подавали йому значну допомогу, мобілізуючи трудящих на самовіддану працю, економне використання ресурсів тощо. Профспілки брали активну участь у боротьбі з реакцією, допомагали Вітчизняному фронтові в чистці державного апарату, в контролі за виробництвом і розподілом продукції, доборі та розстановці кадрів, у виборах, в референдумі, в організації культурно-трудова бригад та в проведенні інших заходів.

В книзі В. Георгієва, а також у статтях І. Бонева²¹ та І. Генчева²² всебічно показано роль профспілок у розгортанні соціалістичного змагання й ударництва, вихованні робітничого класу в соціалістичному

²¹ И. Бонев. Участие на българските професионални съюзи в осъществяване на работнически контрол над производството на капиталистическата промишлености (1944—1947 гг.), кн. 3. С., ВИИ, 1963.

²² И. Генчев. Национализацията на промишленоста в България, кн. 2. С., ГСУ, 1961.

дусі, в плановому веденні народного господарства, підвищенні продуктивності праці, у підготовці й проведенні націоналізації промисловості як вирішальної умови зміцнення політичної влади пролетаріату.

Профспілки відіграли також першорядну роль у розгортанні творчої ініціативи мас, в зміцненні союзу робітничого класу і селянства, трудової і виробничої дисципліни, в розгортанні кампанії допомоги селу, а також у проведенні виробничих нарад. Так, у 1946 р. було проведено 1741, а в 1947 р. — 8657 виробничих нарад.

Ці автори аналізують положення про те, що встановлення контролю над виробництвом і розподілом — це одна з форм класової боротьби пролетаріату.

Монографія Георгієва написана критично. В ній спростовуються твердження деяких товаришів щодо питання про дати виникнення культурно-трудова бригад, про участь робітничого класу в цих бригадах, ініціаторів соціалістичного змагання, його характер та ін. Щоправда, ці критичні зауваження висловлені несміливо, здебільшого в примітках. В роботі є також повторення.

В колективному монографічному дослідженні²³ теж розглядаються питання про участь профспілок у відбудові і розвитку народного господарства, в боротьбі проти залишків експлуататорських класів, за поліпшення матеріального становища робітників і службовців, за налагодження трудової дисципліни. Книга наводить дані про кількість робітників у країні по роках, про остаточне визволення їх від експлуатації з боку залишків буржуазії, про кількість ремісників та безробітних (теж по роках).

У цілому роботи і статті, присвячені ролі профспілок, націоналізації промисловості, змагання, написані на основі багатого матеріалу. В них послідовно, докладно й точно викладено факти й події. Але, на жаль, ці роботи містять мало теоретичних узагальнень і висновків. В них недостатньо показано діяльність ЦК БКП, місцевих партійних організацій у справі керівництва профспілками.

Питання ролі БКП у зміцненні союзу робітничого класу і селянства присвячено ряд статей²⁴ та монографія Б. Боева²⁵. Автори зазначених праць показують, що вирішальна роль у зміцненні союзу робітничого класу з бідним і середнім селянством належала Болгарській комуністичній партії. В них викриваються підступи опозиції (доктор Гемето, Д. Гичев, Н. Петков), яка намагалася підірвати єдність робітників і селян, протиставити Болгарській комуністичній партії БЗНС. У монографії Боева показано творчий розвиток і застосування БКП марксистсько-ленінського вчення про союз робітничого класу й селянства, пояснюються причини деякого впливу опозиції на селянство, наводяться нові матеріали, які підтверджують, що Н. Петков був агентом американського імперіалізму, висвітлюється роль ЦК БКП, Г. Димитрова і місцевих партійних організацій у розгромі опозиції.

Народна Болгарія, як відомо, з 10 вересня 1944 р. брала участь в розгромі німецько-фашистських загарбників, на фронт було надіслано 450-тисячну армію.

²³ В. Хаджиниколов, Д. Младенов, М. Исусов, Вл. Топалов, Ст. Великов, Д. Мичев, В. Василев, В. Георгієв, Д. Шарланов. История на профсъюзното движение в България. С., 1968, стор. 338—373.

²⁴ П. Аврамов. Борбата на БКП против геметвщината и реставраторската спозиция, за крепък работническо-селянски съюз (1944—1947). «Известия на ВПШ», 1959, № 4, а також його ж стаття в «Известия на Института по история на БКП», 1960, № 6.

²⁵ Б. Боев. Дейността на БКП за укрепване и развитие на съюз на работническата класа и селяните в условията на строителство на социализма (1944—1956). С., 1964.

Про участь Болгарії у війні проти гітлерівської Німеччини написано дуже багато²⁶, у працях показано вклад, внесений у розгром ворога болгарською армією, яка боролася пліч-о-пліч з Радянською Армією (3-й Український фронт) під загальним командуванням генерала Ф. Толбухіна. Партія висунула лозунги: «Все для фронту, все для завоювання швидкої і остаточної перемоги над фашизмом!»

Болгарський народ підтримав армію, яка вела справедливу війну. Ворогам народної влади (Гемето, Н. Петкову, Д. Велчеву) не вдалося перешкодити активній участі Болгарії у визвольній війні.

Демагогічно використовуючи труднощі, геметовці висунули лозунг: «Хліб, мир і свобода!» Опозиція стояла за поразку Болгарії у війні, хотіла використати армію проти народу, нав'язати країні тяжкі умови миру. Будучи військовим міністром, Д. Велчев намагався взяти під захист фашистських злочинців в армії, але це йому не вдалося зробити завдяки пильності Комуністичної партії.

Партія і робітничий клас розгадали підступні плани ворога. Робітники-залізничники Софії писали, що ця вимога геметівців «означає скласти зброю і дозволити повернути страшне фашистське минуле»²⁷, що це вимога в інтересах монархії. Комуністи зуміли показати справжнє обличчя ворогів, викрити їх підступи і надихнути солдатів на ратні подвиги.

Болгарська армія брала участь у визволенні від гітлерівців Югославії і Угорщини. Вона розгромила 8 німецьких дивізій, знищила 60 тис. солдатів і офіцерів ворога. Участь у війні і ці успіхи стали можливими тому, що комуністи провели велетенську роботу по революціонізуванню армії й завоюванню її на бік народу.

Після війни партія при підтримці комсомолу і Вітчизняного фронту зуміла швидко провести роботу по демобілізації старої армії і створенню нової народної армії. БКП творчо застосувала вказівки В. І. Леніна про необхідність працювати в старій армії з тим, щоб вона стала на сторону революції, створити соціалістичну армію робітників та селян. Завданням цієї армії є захист завоювань революції, розгром контрреволюції і зміцнення диктатури пролетаріату.

Однією з особливостей будівництва нової армії в Болгарії було те, що стара армія була не розпущена, а реорганізована. Армія була перетягнута на бік Вітчизняного фронту і взяла активну участь у революції. На чолі армії стали солдатські та матроські комітети, командири з партизанів і вірні народові офіцери старої армії.

Військові комітети створювалися з комуністів, членів робітничих союзів молоді та їх прихильників. Вони мали 3—5—8 чоловік. Від керівництва армією були усунені фашистські елементи. Так, лише в 1944 р. з армії було звільнено 1100 фашистськи настроєних офіцерів та генералів. На їх місце було призначено нових командирів, 48 з яких було присвоєно звання²⁸.

За участь у війні проти фашистської Німеччини і прояв стійкості та героїзму 360 солдатів і офіцерів-болгар були нагороджені орденами СРСР, а 120 тис. — одержали медалі «За перемогу над Німеччиною»²⁹. Болгарія втратила близько 32 тис. убитими.

Після закінчення війни армія разом з народною міліцією допомагала трудящим ліквідувати залишки фашизму, будувати народ-

²⁶ Краткая история на Отечествената война. С., 1958; «Отечествената война на България 1944—1945», т. I, 1961, т. II, 1963, т. III, 1966; Приносът на българския народ за разгрома на фашистска Германия, С., 1964 та ін.

²⁷ ЦДА, ф. 28, оп. 1, спр. 170, арк. 15.

²⁸ «Военно-исторически сборник», С., 1966, № 4, стор. 50—51.

²⁹ «Комсомольская правда», 9 вересня 1966 р.

но-демократичну Болгарію. Вони охороняли свободу і незалежність країни³⁰.

Оцінюючи роль міліції та армії у зміцненні народної влади, Г. Дмитров говорив: «Народна міліція разом з народною армією, яка реорганізується з старої армії у народно-демократичні війська, є міцною основою, непохитною опорою нової, демократичної, вітчизняно-фронтної влади у нас»³¹.

Міжнародне становище Болгарії розглядається у монографії В. Божинова³². Автор на основі багатьох архівних і опублікованих матеріалів відтворює картину боротьби за укладення справедливого мирного договору, показує роль БКП, Радянського Союзу в цій справі.

В роботі правильно і ґрунтовно висвітлені питання участі Болгарії у війні проти фашистської Німеччини, боротьби БКП і Вітчизняного фронту за зміцнення народної влади. Праця Божинова глибоко аргументована. Вона є однією з кращих марксистських праць на цю тему.

В роботі Сл. Власова і Кр. Христова про участь Болгарії у мирній конференції в Парижі (1946 р.) докладно показані всі складні перипетії вироблення умов договору та його укладення³³. Як представники преси, автори брали участь у засіданнях конференції і мали змогу докладно описати всі тонкощі й подробиці проведення її. Вони справедливо відмічають, що «Паризька мирна конференція є пробним каменем міжнародного співробітництва після другої світової війни». Цінність книжки полягає в тому, що вона містить багатий матеріал: промови делегатів союзних держав, проекти договору, ноти і заяви болгарського уряду, договір і додатки до нього, матеріали преси тощо.

Цікавим і глибоким дослідженням є робота К. Кукова³⁴. В ній автор на основі нових архівних матеріалів, періодичної преси Комуністичної партії, Вітчизняного фронту та опозиційних газет уперше дає закінчену картину боротьби БКП проти буржуазно-реставраторської опозиції Гемето і Н. Петкова та її розгрому. У вступі автор стисло зупиняється на підготовці, ході й характері повстання 9 вересня 1944 р., на економічному становищі країни.

Перший розділ присвячений економічному і політичному становищу країни. В ньому викрито класову, реставраторську суть геметовщини, показано діяльність БКП та Вітчизняного фронту, спрямовану на розгром опозиції. У другому розділі розкривається ворожа діяльність Н. Петкова та його групи, які намагалися перешкодити зміцненню народної влади і реставрувати капіталістичний лад.

Цінність праці К. Кукова полягає в тому, що в ній автор показав історію післявсенної Болгарії і викрив ворожу діяльність опозиції.

Нам здається не зовсім точною теза автора про затухання класової боротьби, про ідейне та програмне переозброєння БЗНС. Слід було б також глибше простежити ворожу діяльність імперіалістів США і Англії щодо Болгарії і яскравіше показати роль СРСР у захисті свободи й незалежності НРБ. Крім того, доцільніше було б об'єднати перший і другий розділи, в яких йдеться про ворожу діяльність геметовців.

В колективній монографії³⁵ спеціальний розділ присвячений участі молоді в боротьбі за зміцнення диктатури пролетаріату. В ньому до-

³⁰ Г. Дмитров. Съчинения, т. 12, стор. 46.

³¹ Там же.

³² В. Божинов. Защита на националната независимост на България (1947—1949), С., 1962.

³³ Сл. Власов, Кр. Христов. България на мирната конференция. С., 1947.

³⁴ К. Куков. Разгром на буржуазната опозиция. С., 1966.

³⁵ Материали по история на младежкото революционно движение. С., 1964, стр. 181—217.

кладно висвітлено боротьбу Робітничого союзу молоді за єдність молодіжного руху, показано роль БКП і Вітчизняного фронту в створенні Союзу Народної Молоді — СНМ, озброєння її соціалістичною ідеологією. Автор обгрунтовано вважає, що разом із загальними подіями розвивався і молодіжний рух. Однак слід було б глибше аргументувати факти і події. У розділі добре показано роль БКП і Г. Димитрова в створенні Союзу Народної Молоді.

Більш докладно ці питання розкриті у великій статті К. Стоянова³⁶, написаній на багатому архівному матеріалі. В ній вперше в болгарській історичній літературі показано роль молоді в державному, господарському та культурному будівництві в 1944—1948 рр., розкрито всю складність процесу боротьби за єдність робітничої молоді, викрито справжнє обличчя розкольників, особливо П. Сарбицького. Добре висвітлено участь молоді у війні проти фашистської Німеччини, в організації бригадного руху та ін. На нашу думку, авторові треба було більше звернути уваги на класву боротьбу в країні в той період.

В питаннях аграрних відносин, створення ТКЗГ, машинно-тракторних станцій, держгоспів написано ряд робіт³⁷ і статей³⁸. В них розкрито особливості землеробства і проведення аграрної реформи в країні, показано діяльність БКП по перетворенню сільського господарства на соціалістичних засадах і зв'язані з цим труднощі; в усіх роботах розкрито суть кооперування як соціалістичного шляху розвитку сільського господарства, показано переваги ТКЗГ перед дрібним індивідуальним селянським господарством, їх успіхи й недоліки, підкреслено провідну роль БКП, допомогу Радянського Союзу та ін.

Отже, в роботах, присвячених першим перетворенням народної влади, розкрито соціалістичну спрямованість цих перетворень, провідну роль БКП і Вітчизняного фронту, показано розгром реакції, ломку старого і створення нового державного апарату, вибори до Народних Зборів і Великих Народних Зборів, ліквідацію монархії, прийняття нової Конституції і націоналізацію промисловості.

Поряд з цим всебічно висвітлено зовнішньополітичну діяльність уряду Вітчизняного фронту, вихід Болгарії з ізоляції. На жаль, ще немає комплексного дослідження про всеохоплюючу діяльність партії у справі зміцнення народної влади, про завоювання мас на бік Вітчизняного фронту та ізоляцію опозиції. Дуже слабо висвітлено питання класової боротьби, її форми й методи.

³⁶ «Исторически преглед», 1969, № 2, стр. 122—146.

³⁷ М. Попов, Г. Хаджиев. Правилност изграждане на ТКЗХ в България. С., 1947; Б. Илиев. Кооперирано земледелие у нас, значение и предимства. С., 1948.

³⁸ К. Лазарев. ТКЗХ — прогресивен път за развитие на селско стопанство у нас. Списание на Българската економическо дружество, 1948, 3—4; М. Исусов. Движението за кооперативно обработка на земята в България (1944—1947 гг.). — «Исторически преглед», № 2—3, 1969, та ін.

ВИСВІТЛЕННЯ БОРОТЬБИ БУРЖУАЗНИХ ПАРТІЙ В АГРАРНОМУ І НАЦІОНАЛЬНОМУ ПИТАННЯХ В ПРАЦЯХ Ф. ФІЛІПОВИЧА

В багатонаціональній економічно відсталій Югославії, де переважну більшість населення становило селянство пригнічених націй, а його революційна боротьба проти соціального гніту зливалась з боротьбою за національне визволення, кожна політична партія прагнула показати себе як визначну суспільну силу передусім в розв'язанні аграрного і національного питань. Ці питання особливо гостро стояли з часу утворення Югославії. Від вирішення їх залежало «бути чи не бути» пануванню буржуазії в країні. Тому національне й аграрне питання стали приводом для різноманітних спекулятивних дій всіх буржуазних партій.

Буржуазія намагалася всіма засобами поширити свій вплив на селянство, відвернути його від революційної боротьби.

У зв'язку з цим перед КПЮ стояло завдання звільнити з-під впливу буржуазних партій селянство і трудящих пригнічених націй. Цей період в історії Югославії Ф. Філіпович розцінює як «період боротьби за селянство». «Буржуазія прекрасно вловлює суть нинішнього періоду як періоду скаженої боротьби за вплив на селянство», — відзначав він¹. Ось чому Філіпович з такою старанністю аналізує програми, стратегію і тактику буржуазних партій на різних етапах революційного руху, характеризує внутріпартійні процеси, які відбувалися в партіях під тиском революційних народних мас.

Велика заслуга Ф. Філіповича полягає в тому, що він вперше з марксистських позицій показав справжній зміст програм буржуазних партій, суть їх стратегічних і тактичних прийомів, а також об'єктивне значення боротьби цих партій навколо аграрного і національного питань. Дослідник спростовує докази численних буржуазних істориків і політичних діячів про «опозиційність» і «революційність» буржуазних і дрібнобуржуазних партій. На багатому фактичному матеріалі Ф. Філіпович доводить, що «опозиційність» і «революційність» буржуазних партій кінчається там, де кінчаються інтереси буржуазії як класу. Він переконує, що багатопартійність, словесна тріскотня і галасливі кампанії в Скупщині, в місцевих органах управління, гра в опозицію та інші лицемірні прийоми буржуазних партій зводяться до того, щоб обдурити народні маси, недосвідчені в політичній боротьбі. «Всі ці буржуазні партії і групи, — писав Філіпович, — мають загальні класові інтереси, які об'єднують їх для боротьби з революційним робітничо-селянським рухом. Проте між ними є політичний розподіл ролей; вони різноманітними засобами і прийомами впливають на трудящі маси; вони всіляко прагнуть втримати свій вплив на селі; роблять все можливе для очолення селянського руху, щоби потім його обезглавити»².

¹ Filip Filipović. Izabrani spisi. t. I, Beograd, 1962, s. 107.

² Б. Бошкєвич. За возглавление крестьянского движения в Югославии. — «Аграрные проблемы» (далі — «АП»), 1932, № 7, стор. 31.

Визначивши таким чином роль всіх буржуазних партій, Філіпович, проте, підходить до кожної з них диференційовано, визначає ступінь їх реакційності на кожному етапі, виходячи з аналізу конкретних умов.

Оплотом класово-поміщицької великодержавної політики в аграрному і національному питаннях він вважав сербські буржуазні партії: радикальну, демократичну й незалежно-демократичну. Найбільший вплив на селянство з цих трьох партій мала радикальна партія Пашича. Ця найстаріша партія, як відзначав Філіпович, «почала свою діяльність як дрібнобуржуазна селянська партія з «народно-соціалістичним» забарвленням, але поступово перетворилася в крупну буржуазну партію»³. Її керівництво складалося з представників фінансового капіталу, а вплив поширювався як на міську буржуазію, так і на куркульство і значні прошарки середняків.

В один ряд з партіями сербської буржуазії Філіпович ставить і югославську мусульманську організацію Спахо, яку називає «партією поміщиків Боснії і Герцеговіни» і словенську селянську партію Корошица. Останню він називає «клерикально-католицькою партією словенської буржуазії, що користується великим впливом серед словенських селян»⁴.

Центральні пункти їх аграрних і національних програм були спрямовані на захист усіма засобами поміщицького й куркульського землеволодіння, збереження й зміцнення монархічної Югославії. Проте в національному питанні вони, на відміну від сербських буржуазних партій, висували вимоги поступок словенській і мусульманській буржуазії. Відповідно до цього вони будували свою стратегію і тактику в національному й аграрному питаннях. Дослідник показує, що, незважаючи на різницю формулювань і відтінків в програмах, політична основа їх залишалася реакційною, спрямованою на збереження існуючих майнових прав великих земельних власників, на жорстоке придушення революційного і національно-визвольного руху. Ці дві партії Ф. Філіпович називав «націонал-реформістськими». Вони тимчасово ставили національне питання і прагнули вирішити його в рамках існуючої конституції. Розв'язання національного питання в їх розумінні зводилось до поступок буржуазії несербських земель.

До єдиного буржуазного фронту Ф. Філіпович зараховує і дрібнобуржуазні партії: Хорватську республіканську селянську партію С. Радича (ХРСП) і Землеробський Союз, які він ставить на лівому фланзі. Як ХРСП, так і Землеробський Союз користувалися значним впливом серед селянства, а перша — серед трудящих мас пригноблених націй. Тому КПЮ, завойовуючи маси, найбільш гостру боротьбу вела саме з цими партіями, які в своїх програмах найповніше виражали дрібнобуржуазну психологію селянства, його приватновласницькі інстинкти та ідеологію дрібної буржуазії пригноблених народів. З цього дослідник виводить і причини живучості їх впливу на трудящі маси, а також уміння пристосовувати програмні положення з аграрного й національного питань до умов тодішньої Югославії, де переважна більшість населення належала до дрібнобуржуазної стихії.

Ф. Філіпович викрив наукову неспроможність аграрних і національних програм цих партій. Він показав, що ці партії, виступаючи під прапором соціалізму, нічого спільного не мають з ідеями наукового комунізму. Через їх програми червоною ниткою проходить дрібнобуржуазна ідея «селянської республіки», «рівності», в задругах ними вбачаються єдино можливі форми майбутнього суспільства.

³ Б. Бошкович. Малая Антанта. М., 1934, стор. 67.

⁴ Там же.

Теоретично обґрунтовуючи некапіталістичний шлях розвитку в сільському господарстві і виступаючи проти великої земельної власності, ці партії в той же час виявляли повне нерозуміння соціальної природи суспільного розвитку і законів класової боротьби. Селянство розглядалося в їхніх програмах як єдина маса, що протиставлялася великим капіталістам.

Аналізуючи програму ХРСП, Філіпович відзначав, що в трактуванні аграрних і національних питань вона була дуже розпливчастою, лише в загальному говорила про право народу на самовизначення, самоврядування і школи. На конкретних прикладах дослідник показує, що з самого початку свого виникнення і аж до першої світової війни ХРСП не була масовою партією. В своїй пропаганді вона дуже обережно обходила вимоги безплатної конфіскації великих поміщицьких і церковних володінь, нічого не говорила про радикальну аграрну реформу. Лозунг національного самовизначення ХРСП трактувала як об'єднання хорватів в одну державу під скіпетром Габсбургів.

«До світової війни, — відзначав Ф. Філіпович, — ХРСП ще не була партією широких народних мас. Степан Радич своїм туманним і невизначеним лозунгом селянського права за ліси, своїми вірнопідданськими промовами з монархічним відтінком в Хорватському соборі не міг привести в захоплення хорватські селянські маси, які страждали від земельного голоду і стогнали під ігом австро-угорської мілітаристської монархії»⁵.

Масовою партією ХРСП стала після світової війни. Філіпович зазначає, що «завдяки своїй національній програмі вона після війни перетворилася в партію широких селянських мас»⁶.

Аналізуючи умови, в яких зростає авторитет ХРСП, Філіпович підкреслює, що керівництво партії надзвичайно вміло використало незадоволення трудящих Хорватії зрадницькою політикою буржуазних партій, які відмовились від керівництва національно-визвольним рухом і пішли на угоду з сербською буржуазією.

Успіхові ХРСП серед трудящих інших областей Югославії сприяв пункт про право на самовизначення не тільки для Хорватії, а й для Словенії, Боснії, Далмації, Чорногорії, Македонії та інших земель. Тому, відзначав Філіпович, «хорватський національний рух виступав як революційний центр всіх пригнічених народів Югославії. Він знаходив відгук серед мусульманських, словенських і македонських селянських мас, а часто між селянством національних меншостей»⁷.

Філіпович відзначає, що ХРСП використала для поширення свого впливу на маси авторитет більшовицької партії і СРСР. Трудящі Югославії вимагали вирішити аграрне й національне питання за зразком трудящих Росії. І тому керівництво партії в своїй пропаганді дуже часто на словах обіцяло йти за прикладом СРСР. «Програма ХРСП не заважала Степану Радичу в різних місцях виступати з різними лозунгами. В місцях, де переважали імуші селяни, він говорив про національне питання, закликав на боротьбу проти Белграда, обходячи аграрне питання. Серед сільської бідноти агітував з більшовицькою програмою в руках, вихваляв СРСР і на перший план виставляв аграрне питання»⁸.

Філіпович завжди підкреслював двоїстість у політиці керівництва ХРСП. Виходячи з соціально-економічного складу партії, він встановлює причину такої політики: «Ця двоїстість Радича пояснюється тим,

⁵ Б. Бошкович. Борьба за крестьянство в Югославии. — «Коммунистический Интернационал», 1925, № 9, стор. 169.

⁶ F. Filipović. Izabrani spisi., t. I, s. 82.

⁷ Там же, t. I, s. 48.

⁸ Там же.

що в його партію, яка об'єднує майже все хорватське селянство, входять поряд з переважаючою масою бідного селянства, селяни-середняки і селяни-куркулі. Об'єднує їх всіх ненависть до гегемонії сербської буржуазії»⁹. Дослідник підкреслює, що виїзд до Москви і вступ С. Радича від імені ХРСП в Селянський Інтернаціонал — не прояв особистої волі керівника: цей крок керівництво примушене було зробити «під тиском хорватських селянських мас, які з посиленням реакції великосербського уряду все більше і більше революціонізувались»¹⁰.

Ф. Філіпович доводить, що в умовах загального революційного піднесення, коли маса селян і трудящих пригночених націй брала активну участь у революційних виступах і тягнулась до революційної боротьби, діяльність ХРСП в цей час носила об'єктивно демократичний характер.

Значна частина селян перебувала під впливом Землеробського Союзу. Ф. Філіпович детально характеризує аграрну програму Союзу, яка в основному сприяла впливу партії на трудове селянство, в той час як національна програма його, заперечуючи право пригночених національностей на самовизначення, не могла забезпечити успіху серед несербських народів.

Дослідник відзначає наукову неспроможність аграрної програми Землеробського Союзу. Згідно з програмою цієї партії осередком майбутнього суспільства повинен стати кооператив у формі задруги, праця обов'язковою, а земля має належати тому, хто її обробляє, ніде не повинні існувати поміщицькі землеволодіння і кріпосницькі відносини. Успіху програми Землеробського Союзу сприяли й такі вимоги, як: анулювання селянських боргів і звільнення від податку в посушливі роки, невідкладне вирішення аграрного питання шляхом розподілу поміщицької і церковної землі між бідним селянством. Дослідник підкреслює, що аграрна програма цієї партії, незважаючи на її наукову невідповідність і дрібнобуржуазну обмеженість, мала велике значення для революціонізації селянства й мобілізації його проти реакційних сил країни. «Хоч на чолі цього сербського Союзу, — писав Філіпович, — стоїть буржуазія і Союз стоїть на принципі централістської єдності югославської держави, він, однак, представляє рух широких мас сербського селянства, яке все більше і більше внаслідок об'єктивного процесу розвитку приходить у суперечність з великими землевласниками і капіталістами»¹¹.

Ф. Філіпович дослідив сам процес визволення селянства і трудящих пригночених націй з-під впливу буржуазних і дрібнобуржуазних партій. Він показує, що цей відхід був наслідком розчарування селянства і трудящих пригночених націй у програмах буржуазних і дрібнобуржуазних партій, які з кожним днем своєю діяльністю все більше викривали справжнє обличчя захисників, а не борців проти існуючого ладу. Це був постійний процес, але він не завжди відбувався з однаковою швидкістю. Щоб зупинити його, буржуазні й дрібнобуржуазні партії вдавались до спільних маневрів, утворюючи різні блоки, спільні платформи і т. п. Філіпович показує, що такі заходи не могли загальмувати загального процесу звільнення від впливу буржуазних і дрібнобуржуазних партій селян і трудящих пригночених націй.

Особливо великого удару по престижу буржуазних партій, удару по ілюзіях щодо них завдав, на думку Філіповича, так званий уряд «лівого блоку». Дослідник вважає, що це була спроба створити єдиний фронт сербської, хорватської і словенської буржуазії під зверхністю

⁹ Б. Бошкович. Положення крестьянства в Югославии. — «Коммунистический Интернационал», 1924, № 8, стор. 156.

¹⁰ Б. Бошкович. Борьба за крестьянство в Югославии. — «Коммунистический Интернационал», 1925, № 9, стор. 171.

¹¹ F. Filipović. Izabrani spisi., t. I, s. 48.

монархії і направити його діяльність проти революційного селянства, робітничого і національно-визвольного руху. Цей уряд, проіснувавши в 1924 р. всього три місяці, сприяв краху ілюзії трудящих щодо тих партій, які входили в уряд «лівого блоку». «Тепер трудящі маси приходять до висновку, що буржуазні партії «лівого блоку» з їх опортуністичною політикою нездатні об'єднати пригнічених і знедолених і керувати ними в боротьбі з диктатурою Пашича-Прибичевича»¹².

Філіпович відзначає падіння впливу в 1923—1925 рр. і сербського Землеробського Союзу. Проте вже з 1927 р. авторитет цієї партії серед селянства підвищується за рахунок буржуазних партій і в першу чергу великосербської радикальної партії. Пояснюючи основну причину зростання впливу цієї партії на селянство, Філіпович писав: «Останні роки, завдяки аграрній кризі в сербських селах, вплив Союзу землеробів знову поширюється, і це за рахунок великосербської радикальної партії»¹³.

Що стосується ХРСП Радича, то початок кризи її авторитету Філіпович відносить до 1925 р., коли партія капітулювала перед великосербським урядом. Діяльність партії до 1925 р. дослідник оцінює дуже високо. В деяких питаннях її позицію він вважав навіть революційною. Після 1925 р. в діяльності партії в більшій мірі відчувається опортуністична сторона. Через те, що капітуляція ХРСП викликала значні зміни політики партії і загального політичного становища в країні, Філіпович аналізує її дуже докладно.

Керівництво партії вступило у 1925 р. в парламентський блок «національної згоди і селянської демократії» і почало переговори з великосербською радикальною партією. Вони велися, як відзначає дослідник, «не тільки без відома і схвалення партійних організацій, але і навіть без відома і дозволу клубу депутатів ХРСП»¹⁴. Зробивши незначні поступки, великосербський уряд зумів втягнути верхівку партії в загальний реакційний союз з сербською буржуазією. Партія Радича відмовилась фактично від своєї аграрної і національної програми, розірвала з Селянським Інтернаціоналом. Філіпович конкретно вказує, з яких питань відбулась капітуляція: «Передусім партія Радича ознаменувала свою капітуляцію тим, що взяла активну участь у виробленні одного з найреакційніших законів друку в Європі. Потім вона підтримала, як урядова партія в парламенті, проведення в життя закону про новий додатковий податок (3,8% з заробітної плати). Далі уряд Пашича—Радича ввів нові митні податки на засоби сільськогосподарського виробництва. Крім того, Радич вніс пропозицію про перегляд аграрної реформи, яку успішно прийняла урядова більшість»¹⁵.

Як яскравий показник падіння авторитету партії серед селянства він наводить дані про кількість поданих голосів за ХРСП під час виборів у 1927 р. Порівняно з 1925 р. ця партія втратила 150 906 голосів¹⁶. Філіпович доводить, що від заснування партії до 1925 р. вплив її на селянство постійно зростав.

Ф. Філіпович показує, що втрата впливу буржуазних і дрібнобуржуазних партій на селянство і трудящих пригнічених націй супроводжувалась диференціацією і загостренням суперечностей між рядовими членами і керівництвом всередині кожної партії. Процес диференціації

¹² Б. Бошкович. Национальный вопрос и рабоче-крестьянский союз в Югославии. — «Крестьянский Интернационал», 1924, № 7—9, стор. 52.

¹³ F. Filipović. Izabrani spisi., t. I, s. 85.

¹⁴ Б. Бошкович. Борьба за крестьянство в Югославии. — «Коммунистический Интернационал», 1925, № 9, стор. 174.

¹⁵ Там же, стор. 175.

¹⁶ F. Filipović. Izabrani spisi., t. I, s. 84.

особливо швидко відбувався у дрібнобуржуазних партіях, в яких була сконцентрована маса бідного селянства. Вже в 1921 р. в рядах Землеробського Союзу відбувся розкол. Ліві елементи на чолі з М. Аврамовичем вийшли з Союзу, але нової партії їм заснувати не вдалося¹⁷. Внутріпартійна боротьба на цьому не закінчилась. На V з'їзді Союзу в 1924 р. боротьба розгорнулася з селянського і національного питань, а також з питання тактики. Характеризуючи роботу з'їзду, Філіпович писав: «Цей з'їзд Союзу Землеробів показав, що в рядах Союзу існують два різних погляди на всі питання політичного і економічного життя, дві течії, представники яких говорили на двох різних мовах. Куркульські елементи думають про одержання влади зверху, а ліві елементи знизу. Перші хочуть підкорити селянські маси капіталізму і монархії, прагнучи з них зробити міцну базу для посилення «буржуазної демократії», для конституційної монархії; останні ж хочуть справжньої влади селянських мас»¹⁸.

Гостро проходила боротьба з аграрного питання і на VI з'їзді Землеробського Союзу в 1926 р. Під тиском лівих з'їзд відзначив, що аграрне питання в Югославії до цього часу не вирішене в інтересах трудящого селянства¹⁹. Філіпович відзначає, що, незважаючи на жорстоку боротьбу лівих на цих двох з'їздах, «праві елементи виявились більш згуртованими, більш організованими, ніж ліві: тому перемогли монархісти, куркулі та інтелігенти». Але, незважаючи на цю перемогу, «завдяки якій сербський селянський рух очолюється буржуазією, все-таки серед широких селянських мас помітне зрушення вліво, тому що аграрний елемент у цьому русі дуже сильний»²⁰.

Філіпович підкреслює, що керівництво Союзу намагалося використати у своїй боротьбі за вплив на трудящі селянські маси промахи в стратегії і тактиці інших буржуазних партій. В умовах зради ХРСП національно-визвольного руху, коли відбулося перегрупування політичних сил в Югославії і посилилась боротьба за вплив на хорватське селянство, Землеробський Союз вирішив різко протиставити себе в очах селянства партії ХРСП. Тому п'ятий з'їзд цієї партії в резолюції з аграрного питання «рішуче засудив реакційний декрет Радича про факультативний викуп земельних ділянок, відчужених у великих землевласників на основі аграрної реформи»²¹.

Процес диференціації відбувався і в ХРСП після капітуляції її керівництва. Дослідник показує, що в партії виділилась група доктора Буча, яка видавала окрему газету і критикувала запроданську політику керівництва. Характеризуючи цю групу, Філіпович відзначав, що вона у своїй боротьбі проти Радича «односторонньо перебільшувала хорватське національне питання, не вміючи пов'язати його з щоденними вимогами селянських мас», боялась радикального вирішення аграрного питання²². Ця група, як зазначає Філіпович, після вступу під час виборів у 1927 р. в буржуазний хорватський національний блок, перестала відігравати значну роль у селянському русі.

Висвітлюючи в хронологічній послідовності звільнення селянства і трудящих пригноблених націй з-під впливу буржуазних і дрібнобуржуаз-

¹⁷ Б. Бошкович. Борьба за крестьянство в Югославии. — «Коммунистический Интернационал», 1925, № 9, стор. 167.

¹⁸ Б. Бошкович. Югославия. — «Крестьянский Интернационал», 1924, № 7—9, стор. 142.

¹⁹ Б. Бошкович. Борьба за крестьянство в Югославии. — «Крестьянский Интернационал», 1925, № 9, стор. 168.

²⁰ Б. Бошкович. Борьба за крестьянство в Югославии. — «Коммунистический Интернационал», 1925, № 9, стор. 168.

²¹ Там же.

²² F. Filipović. Izabrani spisi., t. I, s. 87.

них партій, процес диференціації і загострення внутріпартійної боротьби — як безпосередній наслідок цього звільнення, — дослідник підкреслює їх наростаючий характер. На початку 30-х років диференціація і загострення внутріпартійної боротьби проявлялися в ідейному й організаційному розпаді буржуазних партій і значному послабленні їх впливу на трудящі маси. З'ясовуючи основні причини кризи буржуазних і дрібнобуржуазних партій, Філіпович виходить з соціально-економічного і політичного аналізу.

В умовах посилення соціального і національного гніту, погіршення становища селянських мас, встановлення за допомогою керівництва буржуазних партій фашистської диктатури перед селянством і трудящими пригноблених націй особливо наочно виявилася справжня роль цих партій — посібників монархічної фашистської диктатури. Філіпович конкретними прикладами ілюструє те, що буржуазія пригноблених націй намагалася «замаскувати свою зраду національно-визвольного руху, зображаючи державний переворот як необхідний засіб для ліквідації централістської конституції, яка забезпечує всю владу великосербській буржуазії»²³.

Таку ж політику проводили дрібнобуржуазні партії, які виступали в єдиному блоці з буржуазними. Повністю викрило себе керівництво ХРСП, яке, як вказує дослідник, постійно організовувало вірнопідданицькі делегації до Белграда, а пізніше остаточно капітулювало, вступивши в уряд генерала Живковича²⁴. В таких умовах, коли «керівництво дрібнобуржуазних, селянських, національних партій уже капітулювало перед фашизмом, — писав Ф. Філіпович, — селянство і трудящі пригноблених націй швидко виходили з-під контролю буржуазних і дрібнобуржуазних партій»²⁵. Під тиском загального революційного піднесення всередині буржуазних партій прискорено відбувався процес диференціації, загострювалась боротьба між рядовими членами, керівництвом партій і в самому керівництві. Найреакційніші елементи буржуазних партій створили фашистські організації «Сокіл», «Адріатична стража», «Молода Югославія» та ін. Буржуазія намагалася об'єднати їх і створити єдину фашистську партію. Лише наростання революційного піднесення перешкодило такому політичному об'єднанню. Ф. Філіпович відзначав, що «в умовах наростання революційного піднесення виявились безрезультатними всі спроби фашистської диктатури розширити свою соціальну базу і створити масову фашистську організацію»²⁶.

Дослідник переконливо доводить, що всі сербські буржуазні партії під тиском революційних мас змушені були переглянути свої національні програми, щоб хоч частково зупинити бурхливий процес відходу трудящих від цих партій. Керівництво буржуазних партій визнало необхідність федеративного об'єднання. Об'єднана конференція сербських буржуазних партій — радикальної, демократичної і Землеробського Союзу — виробила спільну платформу, яка передбачала організацію Югославії у вигляді федеративної системи з трьома або чотирма головними центрами: Белградом, Загребом, Люблянкою і Сараєвим.

Викриваючи справжню мету цих заходів, Ф. Філіпович відзначав, що «нова орієнтація сербської буржуазії являє собою новий засіб і прийом маневрування для втримання гегемонії над селянством, для

²³ Б. Бошкович. Военная диктатура в Югославии. — «Коммунистический Интернационал», 1929, № 5, стор. 10.

²⁴ Б. Бошкович. Компартия в Югославии в условиях военно-фашистской диктатуры. — «Коммунистический Интернационал», 1930, № 21, стор. 152.

²⁵ Б. Бошкович. Компартия в Югославии в условиях военно-фашистской диктатуры. — «Коммунистический Интернационал», 1930, № 21, стор. 152.

²⁶ Б. Бошкович. К событиям в Югославии. — «Аграрные проблемы», 1934, № 9—10, стор. 36.

врятування монархії і версальської Югославії»²⁷. Він підкреслює шовіністичний характер проектованої платформи, згідно з якою в майбутній федерації «пануюче становище як і раніше надається Сербії, яка включає Черногорію, Македонію і Воеводіну»²⁸.

Дослідник значну увагу приділяв викриттю політики керівництва буржуазних і дрібнобуржуазних партій. Він показує, як поступово під тиском революційних селянських мас і рядових членів партії керівництво, щоб остаточно не втратити вплив на селянство, вдається до витончених засобів обману і лавірування. На озброєння беруться найпопулярніші серед селянства і пригнічених трудящих лозунги. «Відчуваючи швидкий поворот мас вліво, керівництво Союзу в своїй пропаганді і агітації все частіше вдається до революційної фрази і марксистської фразеології»²⁹.

Аналізуючи ідейну та організаційну кризу в буржуазних та дрібнобуржуазних партіях, процес диференціації, Ф. Філіпович показує, що для політичного життя всіх буржуазних партій були характерними дві тенденції: з одного боку, керівництво цих партій пристосовувалось до нових умов, вдавалось до демагогії і прагнуло створити єдиний фронт всіх буржуазних партій для боротьби з революційним селянським і національно-визвольним рухом, а з другого, — низові організації, де було сконцентроване бідне селянство і трудящі пригнічених націй, тягнулись до революційної боротьби. «Що стосується низових організацій цих партій, — писав Ф. Філіпович, — навколо яких ще групуються значні частини селянських і міських дрібнобуржуазних мас, то в них все більше посилюється тяга до єдиного фронту з робітниками для рішучої боротьби проти великосербської військово-фашистської диктатури»³⁰.

Як показує дослідник, на початку 30-х років буржуазні і дрібнобуржуазні партії поживали свою роботу, спрямовану на створення єдиного антиреволюційного фронту. Найбільше це проявилось під час передвиборних маневрів 1932 р. і в 1935 р. з утворенням югославського радикального об'єднання.

Дослідник переконує, що такий союз буржуазії, як і часті зміни урядів, не змогли зупинити наростання революційного руху трудящих, відходу їх від буржуазних партій. Лише внаслідок організаційної слабкості КПЮ селянський і національно-визвольний рух народів Югославії в 30-х роках очолювався буржуазними партіями.

²⁷ Б. Бошкович. За возглавление крестьянского движения в Югославии. — «Аграрные проблемы», 1932, № 7, стор. 30.

²⁸ Там же.

²⁹ F. Filipović. Izabrani spisi., t. I, s. 85—86.

³⁰ Б. Бошкович. К положению в Греции и Югославии. — «Аграрные проблемы», 1935, № 3, стор. 114.

ПОВІДОМЛЕННЯ

В. М. СЕГЕДА

З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ КПЧ У СПРАВІ МАРК- СИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОГО НАВЧАННЯ КОМУ- НІСТІВ (1924—1929 рр.)

Виходячи з вчення марксизму-ленінізму про те, що партія може виконати роль керівника й організатора пролетаріату лише тоді, коли вона буде озброєна марксистсько-ленінською теорією, КПЧ в своїй роботі приділяла значне місце теоретичному навчанню і вихованню комуністів.

Питанням розгортання виховної роботи серед трудящих займався IV Конгрес Комінтерну, який працював з 5 листопада по 5 грудня 1922 р. в Москві. В рішенні IV Конгресу Комінтерну «Про діяльність комуністичних партій в галузі виховання» всі комуністичні партії зобов'язувались проводити освітню роботу в комуністичному дусі серед трудящих. «Робота по-комуністичному вихованню, — вказувалось в рішенні IV Конгресу Комінтерну, — є складовою частиною всієї діяльності партії і тому в цілому повинна бути абсолютно підпорядкована центральному керівництву партії»¹. Комінтерн зобов'язав всіх комуністів, які працювали в загальнопролетарських освітніх організаціях (робітничі освітні спілки, пролетарські університети, пролеткульт, робітничі коледжі та ін.) вести роботу в напрямку загальної політичної освіти мас².

Відповідно до рішень IV Конгресу Комінтерну КПЧ провела велику роботу по їх виконанню. Комуністами було створено ряд загально-освітніх гуртків, спортивні товариства, гуртки художньої самодіяльності, робітничі бібліотеки, де велась виховна робота серед трудящих. Ця робота була високо оцінена керівними діячами Комінтерну.

Д. З. Мануїльський в статті «Чеський приклад — повчальний для всього Комінтерну», надрукованій в журналі «Коммунистический Интернационал» № 6 за 1925 р., дав високу оцінку освітній роботі, яку вела КПЧ. В статті говорилося: «Партія має велику мережу різних гуртків, через які встановлює безпосередні зв'язки з чеськими робітничими масами. Через товариства, профспілки, спортивні організації, культурні гуртки, — всі дороги ведуть чеського пролетаря, його сім'ю, його дружину до комуністичної партії. Про це свідчить той факт, що ніде немає такого високого проценту організованих жінок, як в Чехословаччині, ніде немає такої любові до партії, як серед чеських народних мас»³.

В зв'язку зі смертю В. І. Леніна Комінтерн рекомендував всім комуністичним партіям розширити і поглибити вивчення теорії марксиз-

¹ Коммунистический Интернационал в документах. Решения, тезисы и воззвания Конгрессов Коммунистического Интернационала и Пленумов ИККИ. Партиздат, М., 1933, стр. 336; «Rudé právo», 4 січня 1923 р.

² Там же.

³ Za bolševickou orientací KSC. Sbornik dokumentů k I svazku spisů. K. Gottwalda (1925—1929). SNPL, 1954, str. 38.

му-ленінізму в усіх секціях Комуністичного Інтернаціоналу, щоб ця робота велась нарівні з РКП(б) ⁴.

Щоб охопити по можливості найширші кола членів партії вивченням марксистсько-ленінської теорії, рекомендувалось створювати партійні школи, а також заохочувати комуністів вивчати марксизм-ленінізм самостійно. В кожній партії рекомендувалось організувати: а) центральну партшколу; б) початкові парткурси — вечірні курси, цикли лекцій, недільні школи і т. п. ⁵.

Перед КПЧ стояв ряд важливих завдань. Одним з них було питання про більшовизацію партії. Боротьба за більшовизацію КПЧ в 1924—1929 рр. поряд з іншими питаннями вимагала організації навчання комуністів в системі марксистсько-ленінської освіти. На необхідність оволодіння марксистсько-ленінським вченням комуністами ЦК КПЧ вказав Виконавчий комітет Комінтерну.

Так, на засіданні розширеного Пленуму Виконкому Комінтерну, який відбувся в Москві з 21 березня по 6 квітня 1925 р., розглядалось питання про становище в компартії Чехословаччини. В резолюції Пленуму Виконкому Комінтерну вказувалось: «Чехословацька компартія — велика масова організація, яка налічує в своїх рядах до 75% членів партії, які належали раніш до соціал-демократії. Та обставина, що до складу нашої партії входять основні кадри колишньої соціал-демократії, що нам вдалось тут дійсно втягнути під прапор комунізму все те краще і чесне, що є в рядах робітничого класу, і ізолювати соціал-демократів від пролетаріату, є однією з великих переваг чехословацької компартії в порівнянні з іншими секціями Комінтерну» ⁶.

Але серйозним недоліком КПЧ було те, що частина її членів не мали необхідних знань марксистсько-ленінської теорії. Тому оргбюро і Президія Виконкому Комінтерну вказали п'яти великим компартіям — Англії, США, Німеччині, Італії і Чехословаччині — на необхідність вже в цьому році (тобто в 1925 р. — В. С.) відкрити центральні партшколи для навчання керівних партійних працівників ⁷.

Відповідно до вказівок Виконкому Комінтерну компартія Чехословаччини приступила до створення центральної партшколи. Її організація була доручена агітпропу ЦК КПЧ. Агітпроп ЦК КПЧ в листі до крайкомів КПЧ від 10 липня 1925 р. вказував, що підготовка до відкриття центральних партшкіл — німецької, чеської і словацької — проходить так успішно, що можна визначити дату їх відкриття — 1 серпня 1925 р. Крайкомам нагадувалось, щоб згідно з визначеною кількістю місць направити на навчання найбільш здібних і достойних товаришів ⁸.

Але внаслідок кризи в партії і від'їзду більшості товаришів, які повинні були працювати в партшколах вчителями, на розширений Пленум Виконкому Комінтерну до Москви, відкриття партшколи було перенесено на пізніший час. Осінню розпочалась виборча кампанія в Чехословаччині, і відкриття партійної школи було перенесено до закінчення виборів.

Центральна партшкола в Празі почала працювати 15 березня 1926 р. Про це 14 березня 1926 р. повідомила читачів газета «Руде право». Газета вказувала, що навчання в центральній партшколі буде

⁴ Коммунистический Интернационал в документах. Решения, тезисы и воззвания Конгрессов Коммунистического Интернационала и Пленумов ИККИ. Партиздат, М., 1933, стр. 430.

⁵ Там же, стр. 434.

⁶ Расширенный Пленум Исполкома Коммунистического Интернационала (21 марта—6 апреля 1925 г.). Стенографический отчет. М., 1925, стр. 549.

⁷ Там же, стр. 171.

⁸ Закарпатський облдержархів (далі — ЗОДА), ф. 29, оп. 3, од. зб. 424, арк. 73.

проводитись чеською і німецькою мовами й розраховане на 4 тижні. Програма включала лекції з таких тем: «Господарська наука» (вивчалось капіталістичне господарство на імперіалістичній стадії); «Матеріалістичне розуміння історії»; «Вчення про державу, демократію і диктатуру»; «Історія робітничого руху» (історія робітничого руху до першої світової війни — оглядово, більш докладно вивчалась історія III Інтернаціоналу і Жовтневої соціалістичної революції); «Стратегія і тактика комуністичного руху»; «Завдання партії і організаційні питання»; «Питання кооперації»; «Питання профспілок»; «Аграрне питання і робота на селі»; «Національне питання»; «Комунальна політика»; «Агітаційно-пропагандистська робота»: «Напрямки господарського і політичного розвитку в СРСР і найближчі завдання КПЧ»⁹. Як видно з тематики лекцій, вивчалися в першу чергу ті питання, які мали безпосереднє значення для керівництва класовою боротьбою пролетаріату.

Чеське відділення центральної партшколи в Празі відвідували 31 чех і 10 словаків, в німецькому відділенні навчалось 17 чоловік з Чехії і 2 з Словаччини¹⁰. З 7 квітня по 7 травня 1926 р. проводилось навчання в партшколі з угорською мовою викладання в м. Кошіце. Партшколу відвідували 24 слухачі, з них 7 жінок. Партшкола з українською мовою викладання, в якій налічувалось 16 чоловік, працювала з 14 березня до 7 квітня. Партшкола розпочала працювати в Ужгороді, але через переслідування жандармерією була перенесена до Мукачєвого¹¹.

Таким чином, в Чехословаччині в 1926 р. було відкрито 3 центральні партшколи, в яких викладання проводилось 4 мовами, що дало можливість охопити навчанням керівних працівників партії, представників майже всіх національностей, які проживали в республіці.

Газета «Руде право» 11 квітня 1926 р. підвела підсумки роботи центральної партшколи в Празі. В статті «Наша центральна школа» вказувалось, що перший випуск слухачів з центральної партшколи є підсумком роботи курсів і шкіл, які організував агітпроп ЦК КПЧ взимку і навесні. Хоч спочатку в партшколах навчалось лише 100 слухачів, це дало поштовх систематичній роботі по марксистсько-ленінському навчанню керівних працівників партії. Було добрано викладачів. Для читання окремих лекцій залучались керівні діячі партії, добре підготовлені теоретично. Так, з питань профспілкового руху перед слухачами виступав А. Запотоцький, з питань про завдання молодіжного руху — Я. Шверма.

Навчання мало характер практичних занять, на яких слухачі виступали з рефератами. Було заслухано такі реферати: «Чому ми вивчаємо політекономію?», «Як капіталісти експлуатують робітників?», «Як капіталіст одержує надприбуток?», «Про державу, демократію і диктатуру», «Про імперіалізм», «Історичний матеріалізм» і ін.¹²

Слухачі брали активну участь в дискусіях. Вони в центральній партшколі проглянули фільм: «Англійська робітнича делегація в СРСР». Протягом місяця в центральній партшколі Праги було випущено 3 стінні газети. Газета «Руде право» вказувала, що відкриття центральної партшколи — це перший успіх партії як в ідеологічних, так і в організаційних питаннях¹³.

Домігшись перших успіхів в роботі центральних партшкіл, в яких проводилась підготовка керівних партійних працівників, ЦК КПЧ приступив до політичного навчання всіх членів партії, тому що інтерес до

⁹ «Rudé právo», 14 березня 1926 р.

¹⁰ Там же.

¹¹ «Přiloha Rudého práva», 24 березня 1927 р.

¹² «Rudé právo», 11 квітня 1926 р.

¹³ Там же.

вивчення марксистсько-ленінської спадщини серед комуністів був великий.

23 жовтня 1926 р. в «Додатку газети «Руде право» була надрукована інструкція агітпропу ЦК КПЧ про вивчення марксистсько-ленінської теорії комуністами республіки. В інструкції вказувалось, що навчання комуністів, яке проводилось раніше, виправдало себе, комуністи виявляють великий інтерес до вивчення марксистсько-ленінської теорії. Там, де навчання проводилось на палезному організаційному й теоретичному рівні, були досягнуті значні успіхи. В інструкції підкреслювалось, що теоретичні знання комуністів, набуті в системі марксистсько-ленінської освіти, повинні поєднуватись з практичною боротьбою пролетаріату проти експлуататорів. Інструкцією передбачалось, що комуністи одержать знання з марксистсько-ленінської теорії в елементарних партійних школах 1-го і 2-го ступеня.

В елементарні школи 1-го ступеня залучались комуністи з слабкою теоретичною підготовкою для ознайомлення з загальною партійною програмою. Елементарні партшколи 1-го ступеня створювались серед робітників різних професій. Відвідувати ці школи повинні були всі комуністи, які ще не навчалися в партійних школах¹⁴. ЦК КПЧ рекомендував проводити заняття в елементарних партшколах 1-го ступеня в листопаді—грудні.

Програма для всіх елементарних партійних шкіл 1-го ступеня в республіці була єдиною, і партійні організації без погодження з агітпропом ЦК КПЧ не мали права її змінювати. Для елементарних партійних шкіл 1-го ступеня пропонувалась така тематика занять: «Програма комуністичної партії» (3 заняття по 2 години); «Організаційна структура партії» (1 заняття — 2 години); «Крайові організації і робота фракцій» (1 заняття — 2 години); «Завдання комуністів в роботі профспілкових організацій» (1 заняття — 2 години). Заняття в партійних школах 1-го ступеня проводились один або два рази на місяць в залежності від умов, які склалися в партійних організаціях¹⁵.

Таким чином, в елементарних партшколах 1-го ступеня комуністи знайомились з програмою партії, вченням В. І. Леніна про партію як організатора й керівника пролетарської революції, організаційною структурою партії, роботою в профспілкових організаціях та ін.

Елементарні партшколи 2-го ступеня створювались з метою виховання керівного ядра партії. В них навчалися добре підготовлені політично й практично, з хорошими теоретичними знаннями комуністи. В елементарні партшколи 2-го ступеня направлялись керівники партійних організацій, а також товариші, які в майбутньому могли бути використані на керівній партійній роботі. Партшколи 2-го ступеня розпочинали роботу в першому кварталі наступного року, після закінчення занять в елементарних партшколах 1-го ступеня.

Програма елементарних партійних шкіл 2-го ступеня була більш складною і охоплювала такі питання: «Політичні і організаційні завдання КПЧ на сучасному етапі» (2 заняття); «Капіталістична експлуатація» (2 заняття); «Держава, буржуазна демократія і диктатура пролетаріату» (1 заняття); «Стратегія і тактика партії в соціалістичній революції» (1 заняття); «Питання профспілок», «Національне питання», «Селянське питання», «Господарський, політичний і культурний розвиток СРСР» (по 1 заняттю)¹⁶.

В елементарних партшколах 2-го ступеня розглядались окремі питання, які вивчались і в центральних партшколах. Комуністи знайоми-

¹⁴ «Přiloha Rudého práva», 23 жовтня 1926 р.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же.

лись з важливими положеннями марксистсько-ленінської теорії, з досягненнями господарського, політичного й культурного життя в СРСР.

Викладачами елементарних партійних шкіл 1-го ступеня призначались товариші, які закінчили курс навчання в партшколах. Викладачами елементарних партшкіл 2-го ступеня призначались секретарі окружних і крайових комітетів партії та інші відповідальні, добре підготовлені теоретично товариші. Так, в елементарних партшколах 1-го ступеня Праги працювали такі видатні діячі партії і культури, як А. Запотоцький, Ст. К. Нейман, Іван Ольбрахт та багато інших¹⁷.

Для допомоги викладачам і слухачам, які працювали і навчались в партшколах, агітпроп ЦК КПЧ випускав реферати по окремих темах, де вказувалася необхідна література. Партійним організаціям рекомендовалось закуповувати літературу для слухачів та використовувати наявну літературу в робітничих бібліотеках¹⁸.

Навчання комуністів Чехословаччини в системі марксистсько-ленінської освіти набрало масового характеру. Так, тільки протягом ленінського тижня в 1927 р., крім існуючих партшкіл, в республіці було засновано нових 53 партійні школи, з них 12 — для жінок. Набагато краще і більш організовано проводилось навчання комуністів зимою і навесні 1927 р. До кінця лютого 1927 р. було організовано тільки в 7 краях (край приблизно дорівнює області. — В. С.) 200 партійних шкіл 1-го ступеня, а в 14 краях працювало 130 шкіл 2-го ступеня. Багато партійних шкіл було в стадії організації. ЦК КПЧ планував на наступний 1928 р. створити приблизно 400 шкіл 1-го ступеня та 150 шкіл 2-го ступеня. На одну партійну школу мало припадати в середньому 15 слухачів. Це означало, що навчанням в партійних школах повинно було бути охоплено понад 8 тис. слухачів. Це був великий успіх. За винятком РКП(б), його не могла продемонструвати жодна партія¹⁹.

Вивчення комуністами Чехословаччини марксистсько-ленінської теорії сприяло тому, що КПЧ продовжувала йти вперед по шляху перетворення в масову партію пролетаріату, яка вела трудящих на боротьбу проти експлуататорів.

Вивчення комуністами марксистсько-ленінської теорії допомогло партії завдати поразки правим ліквідаторам (група Іллека) та троцькістам (група Нейрата). На V з'їзді КПЧ (лютий 1929 р.) партія повела нещадну боротьбу проти всіх носіїв опортунізму, розробила заходи для виправлення помилок і недоліків, поставила на чолі партії теоретично освічених і загартованих в боях товаришів. V з'їзд КПЧ став поворотним пунктом у дальшому розвитку революційної боротьби комуністів Чехословаччини.

Перші відомості про навчання комуністів Закарпаття, яке входило до складу буржуазної Чехословаччини маємо за квітень 1925 р. В Ужгороді в приміщенні «Глик» лекцію на тему «Роль партії у підготовці революції» в партійній школі читав адвокат Мойзеш Юдкович (тепер персональний пенсіонер). Лектор проаналізував причини поразки революції в Болгарії. Одною з причин поразки її була недостатня революційність партії, тому партія зуміла очолити маси в боротьбі²⁰.

В листі Закарпатського крайкому КПЧ від 11 грудня 1925 р. до партійних організацій увага останніх зверталася на те, що для визволення трудящих з-під гніту капіталу кожному комуністу необхідно вивчити принаймі мінімум марксистсько-ленінської теорії, щоб підвищити

¹⁷ «Rudé právo», 18 грудня 1926.

¹⁸ «Nedělní příloha «Rudého práva», 23 вересня 1926.

¹⁹ Za bolševickou orientací KSC. Sborník dokumentů k I sv. spisů K. Gottwalda (1925—1929). SNPL, 1954, str. 72.

²⁰ ЗОДА, ф. 29, оп. 3, од. зб. 479, арк. 15.

революційну свідомість членів партії. Для цього крайком КПЧ у всіх партійних організаціях, починаючи з середини грудня, проводитиме навчання комуністів в тримісячних партшколах. Окружні комітети партії зобов'язувалися створити агітпропи, на які було покладено завдання організувати і контролювати навчання в партійних школах. Лист закінчувався закликом до партійних організацій зробити все залежне, щоб комуністи в зимовий час навчалися, тому що без революційної теорії не може бути революційного руху²¹. Партійні школи мали на меті не тільки навчати членів партії, але й розгорнути агітацію серед трудящих, а потім залучати їх у партію.

По всьому Закарпаттю почалось масове навчання комуністів. В селах Донбоку та Кайданові Мукачівської округи Закарпатської України навчання з комуністами проводив секретар партійної організації Петро Варга (тепер персональний пенсіонер). Заняття відбувалися ввечері, їх відвідувало 10—15 комуністів. Вивчали історію III Інтернаціоналу, причини перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, біографію В. І. Леніна²². В селі Іршава цієї ж округи заняття з комуністами та комсомольцями проводив секретар крайкому комсомолу Емануїл Кліма (закатований фашистами в роки Великої Вітчизняної війни). Він говорив слухачам, що на зміну існуючому ладу в буржуазній Чехословаччині буде встановлено диктатуру пролетаріату на зразок Радянської влади²³.

У Великому Бичкові Рахівської округи заняття з комуністами велись на квартирі Михайла Жупника (персональний пенсіонер, помер в 1968 р.) та Матвія Русняка. Перед слухачами виступали Михайло Жупник та депутат чехословацького парламенту від Комуністичної партії Микола Сидоряк²⁴. Заняття велись у Великих Геївцях, Берегеді, Серне, Береговому, Хусті, Грушово та інших містах і селах Закарпатської України.

«В цій жупі (мається на увазі Закарпатська Україна. — В. С.) в останній час можна бачити підвищену діяльність комуністичної партії. Члени партії збираються ввечері, найчастіше в неділю та свята, а коли немає свята, то і в такий день. Збори ці (навчання комуністів. — В. С.) проводяться в окремих хатах, а між виступами читаються комуністичні газети. Одержання комуністичних газет в окремих селах збільшилось в кілька разів порівняно з попередніми місяцями... Будинки, в яких відбуваються збори, охороняються людьми з числа комуністичних керівників, завданням яких є сторонніх осіб на збори не допустити, а випадковий прихід жандармів попередити. Внаслідок цієї пильної охорони не вдалось встановити обсяг матеріалу, що вивчається на цих зборах. Комуністична партія вчить своїх керівників, зокрема керівників молоді»²⁵.

Слід сказати, з якими труднощами зустрічались комуністи Чехословаччини в організації і проведенні марксистсько-ленінської освіти комуністів. Не вистачало підготовлених пропагандистів, необхідної літератури, посібників та ін. Компартія не мала достатньої кількості приміщень та обладнання, і тому часто хати селян і робітників, членів партії перетворювались в аудиторії, де пропагандисти вели заняття.

Навчання комуністів велось в умовах жорстокого жандармсько-поліцейського переслідування як пропагандистів, так і слухачів. Особливо лютувала жандармерія та поліція Словаччини та Закарпатської України.

²¹ «Шляхом жовтня», Збірник документів, т. 2. Ужгород, 1961, стор. 258.

²² ЗОДА, ф. 29, оп. 3, од. зб. 479, арк. 87.

²³ Там же, арк. 61.

²⁴ «Шляхом жовтня», т. 2, стор. 258.

²⁵ ЗОДА, ф. 29, оп. 3, од. зб. 515, арк. 165.

22 квітня 1926 р. поліція увірвалася в приміщення центральної партшколи м. Кошице під час заняття. Заарештували всіх слухачів та вчителів. Слухачів тримали в тюрмі до 25 квітня, а вчителів до 28 квітня. 31 березня 1926 р. жандармерія увірвалась в приміщення центральної школи в Ужгороді, розігнала всіх присутніх. Партійна школа змушена була перейти працювати в Мукачеве²⁶. 20 червня 1926 р. газета «Карпатська правда» повідомляла, що окружний начальник Свалявської округи (Закарпатська Україна) притяг до судової відповідальності товаришів з с. Тибави Свалявської округи за те, що вони вчилися в партійній школі. Кожного слухача було оштрафовано на 20 крон²⁷. 23 лютого 1927 р. на Михайла Жупника з Великого Бичкова було заведено судову справу за порушення закону про збори, — М. Жупник провадив заняття з комуністами²⁸.

В лютому 1927 р. жандармерія Закарпатської України провела масову конфіскацію лекцій, які надсилались крайкомом КПЧ в партійні організації на допомогу тим, хто вивчає марксистсько-ленінську теорію. Жандарми вбачали в лекціях, розмножених на гектографі, таємні шифри керівникам партійних організацій. Вони навіть «розшифрували»; що на Полонину Рівну мають прилетіти радянські літаки і льотчики «здійснять» в Чехословаччині революцію, а місцеві комуністи стануть для них провідниками²⁹. 16 березня 1928 р. відбувся суд над викладачами партійної школи в м. Кошице. Буржуазний суд звинувачував їх у тому, що вони готували «змову» проти існуючого ладу. Викладачі-комуністи довели безглуздість такого обвинувачення, адже змовницька тактика немає нічого спільного з вченням марксизму-ленінізму³⁰.

Цей список переслідувань можна було б значно збільшити. Але комуністи Чехословаччини не боялись переслідувань. Вони продовжували оволодівати марксистсько-ленінською теорією, що допомагало їм тісніше згуртувати навколо себе маси, вести їх на боротьбу проти експлуататорів.

²⁶ «Přiloha «Rudého práva», 24 березня 1927 р.

²⁷ «Карпатська правда», 20 червня 1926 р.

²⁸ «Шляхом жовтня», т. 2, стор. 258.

²⁹ ЗОДА, ф. 29, оп. 3, од. зб. 117, арк. 74—85.

³⁰ «Rudé právo», 10 березня 1928 р.

ПРО ЮГОСЛАВСЬКУ ГРУПУ РКП(б) ТА ЇЇ ДІЯЛЬНІСТЬ В РАДЯНСЬКІЙ РОСІЇ

Одним з яскравих прикладів пролетарської солідарності була рішуча підтримка Великої Жовтневої соціалістичної революції іноземними інтернаціоналістами, що перебували в ті роки в Росії. Угорці й німці, чехи й словаки, румуни та італійці, хорвати й серби, словенці й болгари встали на захист завоювань Жовтня. Партія більшовиків допомогла революційним представникам цих народів об'єднатися в іноземні комуністичні групи. Сприймавши ідейні й організаційні принципи більшовизму, ці групи влилися до РКП(б), пройшли разом з партією більшовиків сувору школу боротьби з ворогами соціалістичної революції і заклали основи пролетарської солідарності своїх народів. «Раніше, ніж виникла величпа будова III Інтернаціоналу в Москві, рядові робітники і селяни різних національностей і країн об'єдналися у Федерацію іноземних груп РКП(б)»¹.

Однією з груп, що увійшли в цю федерацію, була група югославів. У ряді праць, які висвітлюють діяльність югославських інтернаціоналістів в Радянській Росії, досліджуються питання створення комуністичної групи сербів, хорватів і словенців, її пропагандистської та видавничої діяльності, участі югославів у боях на фронтах громадянської війни. До них належать дослідження І. Д. Очака, А. М. Дунаєвського, В. В. Зеленина². Значну кількість документів про активну діяльність югослов'янських інтернаціоналістів опубліковано у збірнику, що вийшов за редакцією Г. В. Шумейка³. Окремі питання і події висвітлюються в мемуарній літературі і періодичній пресі⁴. Однак в історичній літературі все ще мало уваги приділяється висвітленню діяльності югославської групи РКП(б) у створенні інтернаціональних частин Червоної Армії.

¹ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛ), ф. 549, оп. 1, од. зб. 4, арк. 16.

² Див.: І. Д. Очак. Из истории участия югославы в борьбе за победу Советской власти в России (1917—1921 гг.). — У зб.: Октябрьская революция и зарубежные славянские народы, М., 1957; його ж. Данило Сердич — красный командир, М., 1964; його ж. Югославянские коммунистические группы в РКП(б) в 1918 г. — У зб.: Интернационалисты в боях за власть Советов, М., 1965; його ж. Югославянские интернационалисты в борьбе за победу Советской власти в России (1917—1921 гг.), М., 1966; його ж. Югославянские «возвращенцы» из России. — У зб.: «Участие трудящихся зарубежных стран в Октябрьской революции», М., 1967; його ж. Участие югославянских интернационалистов в гражданской войне. — У зб.: «Интернационалисты», М., 1967; А. М. Дунаевский и Олеко Дундич, М., 1960; В. В. Зеленин. Октябрьская революция и югославы в России. — У зб.: «Интернационалисты», М., 1967.

³ Боевое содружество трудящихся зарубежных стран с народами Советской России (1917—1922). Сб. документов, М., 1957 (далі — Боевое содружество...).

⁴ Див.: С. М. Буденный. Пройденный путь, М., 1958; Э. М. Чопп. Годы в огне. «Южный Урал», 1958; «Правда», 7 листопада 1957 р.; «Огонек», 1957, № 48.

Згідно з неповними даними, в Росії у 1917 р. перебувало понад 200 тис. військовополонених сербів, хорватів і словенців⁵. Табори їх були в Харкові, Воронежі, Тамбові, Рязані, Нижньому Новгороді. Головний центр збору полонених югославів знаходився під Києвом — у Дарниці. Там військовополонені формувалися у групи й відправлялися на Волгу, Урал, у Сибір, в Туркестан та інші райони Росії⁶. З загальної кількості військовополонених югославів в Росії близько 80% були вихідцями з селян. Цим і пояснюється політична пасивність багатьох з них, особливо в перші місяці революції. На початку Жовтневої революції серед югославів виявилось порівняно мало людей, які без коливань встали в лави революційних робітників і солдатів Росії. Боротьба за маси військовополонених сербів, хорватів і словенців була основним завданням югославських інтернаціоналістів протягом усієї громадянської війни⁷.

Однак окремі загони югославів брали участь у боротьбі за встановлення Радянської влади на півдні Росії. В Одесі напередодні Жовтневої революції було створено інтернаціональну Червону гвардію у складі трьох підрозділів різних національностей. Один з підрозділів був укомплектований югославами, ним командував Олеко Дундич. За встановлення Радянської влади у Києві боровся сербський загін, організований югославським революційним союзом. Окремі підрозділи югославів брали участь в боях у Бердичеві, Бахмачі, Полтаві, виявивши при цьому стійкість і хоробрість⁸.

Серед сербів, хорватів і словенців велику роботу проводили представники партії більшовиків. Учасник встановлення Радянської влади в Катеринославі Д. Георгевич писав: «Ми ввійшли до загонів Червоної гвардії у результаті роз'яснення і пропаганди, яку серед нас вели російські робітники, Російська Комуністична партія більшовиків»⁹. На січень 1918 р. на території Радянської Росії було створено близько 20 югослав'янських загонів Червоної гвардії¹⁰.

Німеччина, порушивши Брестський договір, почала військові дії і навесні 1918 р. окупувала Україну. Підрозділи й загони югославів були відведені у східні райони країни. В березні 1918 р. з Одеси до Феодосії прибула інтернаціональна Червона гвардія, у тому числі й підрозділ югославів. У складі інтернаціонального загону Я. Гашека в Самарі було близько 40 сербів. Інспектор піхоти Семенов доповідав про наявність в Самарі 1-го соціалістичного революційного югославського загону у складі 100 чоловік під командуванням В. Радека і 1-го революційного югославського полку на чолі з Гайковичем, що складався з 320 чоловік. У зведенні оперативного відділу Червоної Армії за 10 травня 1918 р. повідомлялося, що у Саратов прибула сербська частина чисельністю 300 багнетів. До ВЦВК надійшла пропозиція зробити Саратов головним центром югославських інтернаціональних формувань і зібрати туди усі розкидані по країні югославські частини й підрозділи¹¹.

Інша частина колишніх військовополонених сербів, хорватів і словенців увійшла у Сербський добровольчий корпус. Він був сформований

⁵ И. Д. Очак. Югославянские интернационалисты в борьбе за победу Советской власти в России (1917—1921 годы) М., 1966, стр. 15 (далі — Югославянские интернационалисты...).

⁶ Там же, стор. 16.

⁷ В. В. Зеленин. Октябрьская революция и югославы в России. — У зб. «Интернационалисты», М., 1967, стор. 377.

⁸ Боевое содружество..., стор. 8, 9, 56, 59.

⁹ Центральний державний архів Радянської Армії (далі — ЦДАРА), ф. 28361, оп. 2, од. зб. 168, арк. 41.

¹⁰ Див.: И. Д. Очак. Участие югославянских интернационалистов в гражданской войне. Сб. «Интернационалисты», М., 1967, стор. 395.

¹¹ Боевое содружество..., стор. 57, 59, 70, 73, 78, 79.

на початку 1917 р. і складався з двох дивізій загальною чисельністю близько 40 тис. чоловік. Дислокувався корпус в районі Одеси, Вознесенська, Александровська. Організатори корпусу намагались перетворити його у контрреволюційну силу. Між командуванням корпусу і царським урядом існувала домовленість про використання корпусу проти революції. Після Лютневої і особливо Жовтневої революцій у корпусі почався революційний рух, частина солдатів почала переходити до загонів Червоної гвардії, масовими стали випадки дезертирства, чисельність корпусу зменшилася до 20 тис. чоловік. На початку 1918 р. рештки корпусу були перевезені до Мурманська й Архангельська і відправлені до Сербії¹². У військових формуваннях революційного і контрреволюційного напрямку було об'єднано не більше третини усіх сербів, хорватів і словенців, які перебували на час революції в Росії. Більшість же югославів продовжувала залишатись у таборах військовополонених і не вступала ні в які загони. Партія більшовиків і югославські інтернаціоналісти викопали велику роботу по їх політичному вихованню і залученню до активної політичної боротьби. Величезна роль в цій роботі належить Югославській групі РКП(б).

Перші революційні виступи югослов'ян у Росії відбувались під впливом більшовиків ще у 1916 р. В полках Сербського корпусу, що формувався, створюються нелегальні революційні комітети й революційні групи. Їх організаторами були О. Дундич, М. Чапак, Н. Грулович, М. Радакович, У. Чонкич. Групи проводили революційну роботу серед солдатів проти сербського короля і російського самодержавства. Влітку 1917 р. було скликано конференцію, яка заснувала революційну організацію югославів у Росії — Югослов'янський революційний союз (ЮРС). На конференції було прийнято статут, обрано Центральний комітет, прийнято рішення про видання газети «Югославський революціонер». До складу ЦК увійшли: М. Чапак — голова Союзу, Н. Ковачевич — секретар, У. Чонкич, С. Стеїч, Н. Грулович, Е. Чопп, Л. Чолич. В Союзі панували нейтралістські настрої. На конференції відбувся розкол між прихильниками революції і противниками її.

Після перемоги Жовтня від Союзу відпали всі елементи, що вагались. ЮРС став на бік більшовиків, почалось формування югославського революційного батальону. Керівники Союзу М. Чапак і У. Чонкич у числі перших включилися у боротьбу за Радянську владу і обоє загинули в боях з ворогами революції, перший — у Катеринославі, а другий — у Самарі. Слабкість керівництва, постійна внутрішня боротьба не змогли поставити Союз на чолі всього революційного руху югославів у Росії. У березні 1918 р. ЮРС припинив свою діяльність¹³. Передова частина югославських інтернаціоналістів розуміла необхідність створення більш сильного керівного органу для активізації участі югославів у боротьбі за зміцнення Радянської влади.

У березні 1918 р. в Москві було скликано нараду соціалістично настроєних югославів. В ній взяли участь представники соціал-демократів, Югослов'янського революційного союзу, а також праві соціал-демократи і буржуазні емігранти. Висунута на нараді пропозиція про організацію Югославської групи більшовиків, яка стала б частиною російської більшовицької партії, не збрала більшості голосів. На початку квітня комуністично настроєні югославські інтернаціоналісти об'єдналися в революційну організацію¹⁴. 16 квітня 1918 р. на пленарному засіданні югославів-комуністів, які проживали у Москві, була остаточно

¹² И. Д. О ч а к. Югославянские интернационалисты., стор. 19, 21, 27, 35, 52.

¹³ И. Д. О ч а к. Возникновение и деятельность югославянских коммунистических групп. — У зб.: «Интернационалисты», М., 1967, стор. 381.

¹⁴ И. Д. О ч а к. Югославянские коммунистические группы в РКП(б) в 1918 г. — У зб.: «Интернационалисты в боях за власть Советов», М., 1965, стор. 237.

«сформована Югославська група¹⁵. В резолюції пленарного засідання говориться: «Беручи до уваги різноманітність нашого південнослов'янського комуністичного руху і відсутність єдиного центру для всіх широко відданих справі революції товаришів, ми, що живемо в Москві, південнослов'янські комуністи, організували південнослов'янську Комуністичну емігрантську партію, щоб таким чином провести організацію усіх південнослов'ян, що стоять на платформі комуністичної програми і захисту Радянської влади»¹⁶.

Деякий час за погодженням з керівництвом Федерації іноземних груп створена група називалася «РКП(б) — група болгар, сербів, хорватів і словенців». Болгари, що в неї входили, 15 жовтня 1918 р. створили свою окрему групу. На засіданні було обрано керівний орган — ЦК Югославської групи, до складу якого увійшли Н. Ковачевич — голова, В. Маркович — товариш голови, М. Радакович, М. Раткович, М. Калафатич. Друкованим органом групи було оголошено газету «Революция» і її редактором призначено І. Ференчака¹⁷. У першому номері газета «Революция» опублікувала програму югославських комуністів: вся земля тому, хто її обробляє; націоналізація усіх фабрик, підприємств і капіталів на користь робітників; вся влада Радам робітників і селян; право кожного народу на самовизначення. Висувалась вимога утворення Югославської незалежної соціалістичної республіки¹⁸.

Після затвердження групи Центральним Комітетом РКП(б) 16 липня 1918 р. було прийнято Установчий статут, який мав 9 пунктів¹⁹. Статутом визначалось, що група стоїть на платформі РКП(б), підкоряється її рішенням і визнає єдину партійну дисципліну. Крім того, група визнавала керівну роль Федерації іноземних груп. Статут визначав організаційні основи групи, її функції і ідеологічні принципи. Центральний Комітет групи затверджувався ЦК РКП(б), видавав газету, здійснював керівництво усіма справами групи, мав право приймати і виключати членів партії. Вищим органом групи визнавався з'їзд. Однак в статуті було відсутнє чітке ленінське визначення членства у партії.

Майже одночасно зі створенням комуністичної організації югослав'ян у Москві такі ж групи організовувалися в інших містах Росії. 20 травня 1918 р. була створена група югославських комуністів у Самарі на чолі з У. Чонкичем. Пізніше були створені групи у Моршанську, Одесі, Воронежі, Пензі, Петрограді, Туркестані та в інших містах і районах²⁰. У звіті за 1918 р. вказувалося, що на кінець року Югославська група об'єднувала вже 112 членів і 320 кандидатів у члени партії, мала свої організації в Астрахані, Царицині, Самарі, Саратові і Чорному Ярі²¹.

Серед керівників Югославської групи у 1918—1919 рр. сильно виявилися дрібнобуржуазні настрої, що було обумовлено соціальним походженням керівників (селяни й ремісники), а також приналежністю в минулому деяких її членів до соціал-демократичної партії. Цим пояснюються й періодичні дрібні суперечки керівництва групи. Федерація іноземних комуністичних груп неодноразово намагалася виправити становище в групі, призначала для цього спеціальну комісію. Питання про становище у Югославській групі розглядалось на пленарних засіданнях Федерації 15 і 29 січня та 23 липня 1919 р.²² Керівництво групи, обра-

¹⁵ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 4, од. зб. 107, арк. 1.

¹⁶ Там же, арк. 2.

¹⁷ Там же, арк. 3.

¹⁸ И. Д. О ч а к. Возникновение и деятельность..., стор. 382.

¹⁹ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 4, од. зб. 107, арк. 6.

²⁰ И. Д. О ч а к. Югославские интернационалисты..., стор. 119.

²¹ Восьмой съезд РКП(б). Протоколы. М., 1959, стор. 504.

²² ЦПА ІМЛ, ф. 549, оп. 1, од. зб. 1, арк. 7, 9, 14.

не 16 травня 1918 р., було переобране через півмісяця і 3 червня замінене новим на чолі з В. Марковичем. Через три місяці було усунено й це керівництво і замінено новим комітетом з 7 чоловік на чолі з Л. Вукичевичем, а В. Маркович був усунений від роботи на усіх посадах і виключений з групи. В майбутньому з різних причин керівництво групи мінялося ще не раз, на чолі комітету у різні часи стояли В. Чопич, І. Мількич, Б. Бауер²³.

Влітку 1919 р., коли більшість іноземних груп і Федерація перенесли свою діяльність на південь Росії, було організовано югославську групу у Києві. Організаційні збори відбулись 14 липня 1919 р. В керівництво групи ввійшли І. Мількич — голова, Б. Бауер, Ф. Кумбатович та ін. Представником групи в Одесі був призначений Л. Райкович, а представником у Москві — І. Вук²⁴. Після евакуації Києва більшість складу групи знову повернулася до Москви. На загальних зборах 8 вересня відбулось об'єднання київської і московської груп, було обрано новий Центральний Комітет групи у складі 5 чоловік²⁵.

Діяльність Югославської групи РКП(б) охоплювала багато питань партійного, радянського і військового будівництва. Про це свідчать звіти групи за різні періоди роботи. В них згадуються такі напрямки діяльності: комуністична пропаганда серед югославів, що проживають у Росії; агітація за вступ до лав Червоної Армії; підготовка політичних працівників як для роботи в Росії, так і для відправки за кордон; робота по розкладу югославських частин у білогвардійських військах; підготовка спеціалістів для роботи у найважливіших галузях радянського будівництва; видавнича робота; відправка партійних працівників за кордон; встановлення зв'язку з партією у Югославії²⁶.

Робота югославських комуністів серед військовополонених, які пасивно ставилися до подій, мала велике значення. Проведення масових мітингів, розповсюдження політичної літератури і партійних газет, робота серед від'їжджаючих на батьківщину, агітація за вступ до лав Червоної Армії — ось основні напрямки комуністичної пропаганди серед мас югославів. У березні 1919 р. про відрядження агітаторів у Полтаву, Кременчук, Лозову, Синельникове, в Катеринослав і Київ доповідала Харківська югославська комуністична група²⁷. Діяльність цієї групи набула особливо великого значення у зв'язку з рішенням про концентрацію на Україні всіх військовополонених югославів для евакуації їх на батьківщину. Серед тих, що відправлялися на батьківщину, велику роботу проводили південнослов'янські комуністи Петрограда, через який проходили транспорти з колишніми військовополоненими²⁸.

У звіті ЦК Югославська група доповідала, що для проведення агітаційної роботи і розповсюдження літератури в провінції відряджено 37 агітаторів і кур'єрів²⁹. В іншому документі повідомлялось, що югославська група послала агітаторів до Самари, Тамбова, Козлова, Воронежа, Курська, Єльця, Смоленська, Мінська, Петрограда, Одеси і Мурманська³⁰. Під Києвом було розгорнуто широку агітаційну роботу у головному таборі югославів-військовополонених за вступ їх до Червоної Армії. Велика робота була розгорнена у Сибіру, де знаходилося близько 8 тис. югославів³¹. На ювілейній сесії Верховної Ради Союзу

²³ ЦПА ІМЛ, ф. 549, оп. 1, од. зб. 14, арк. 94; ф. 17, оп. 65, од. зб. 404, арк. 9, 80.

²⁴ Там же, ф. 549, оп. 1, од. зб. 3, арк. 14.

²⁵ Там же, ф. 17, оп. 65, од. зб. 404 арк. 9.

²⁶ Там же, арк. 54.

²⁷ І. Д. О ч а к. Югославянские интернационалисты., стор. 141.

²⁸ Там же, стор. 150.

²⁹ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 65, од. зб. 404, арк. 54 зв.

³⁰ І. Д. О ч а к. Югославянские интернационалисты., стор. 154.

³¹ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 65, од. зб. 95, арк. 98.

РСР (1957 р.) відзначалось, що в лавах Червоної гвардії і Червоної Армії під час Жовтневої революції і громадянської війни билося близько 30 тис. сербів, хорватів, словенців, македонців і чорногорців³². Це число свідчить про величезну роботу, виконану югославськими інтернаціоналістами по формуванню інтернаціональних частин Червоної Армії. Секція по формуванню югославських підрозділів зверталась до усіх своїх земляків: «...не вибачить нам історія, якщо ми, югославські робітники, селяни і солдати в цей критичний момент залишимо наших російських товаришів в цій тяжкій боротьбі з чужими і своїми гнобителями. Всі до зброї, товариші!»³³.

Секція комуністів-югославів повідомляла, що за місяць роботи після звільнення Самари від білочехів до лав Червоної Армії вступило понад 500 чоловік³⁴. Основними районами концентрації югославів і утворення югославських загонів Червоної Армії у різні періоди громадянської війни були Київ, Катеринослав, Саратов, Самара, Казань, Царицин, Астрахань і Чорний Яр³⁵. Восени 1918 р. у Чорному Яру формувався 1-й Югославський комуністичний полк — головна військова частина югославів у Росії. В полку була сильна партійна організація, що налічувала 293 комуністи³⁶. Пізніше за рішенням Федерації іноземних груп великих національних частин більше не створювалось. Новоутворені підрозділи югославів вливалися в частини Червоної Армії або інтернаціональні з'єднання.

Здібними військовими організаторами показали себе Г. Барабаш і Ю. Бошкович, які займали високі посади в Червоній Армії. Перший з них був начальником штабу 4-ї армії, командуючим всіма добровольчими загонами інтернаціоналістів на Україні, а другий займав посади голови іноземної військової Ради Каспійсько-Кавказького фронту і начальника інтернаціональної дивізії³⁷. Багато югославів стали прославленими героями громадянської війни. Реввійськрада I Кінної армії у постанові про нагородження писала: «Нагородити знаком відзнаки «Червоний прапор» командира зразкового кавдивізіону тов. О. Дундича за те, що, перебуваючи у Червоній Армії від самого заснування такої, він безперервно брав участь у боях, неодноразово поранений, своїм прикладом постійно запалював червоноармійців, являючи собою взірць ідейного борця за інтереси революції...»³⁸.

Одним з прославлених героїв громадянської війни був також Данило Сердич. У своїх спогадах про командира дивізіону, а в майбутньому — полку, С. М. Будьонний пише: «На все життя в мене, і всіх, хто знав Сердича, залишиться образ цього чудового товариша — людини великої витримки і скромності, прекрасного друга, хороброго і талановитого командира, який присвятив своє життя боротьбі за Радянську владу»³⁹.

Югославська група РКП(б) приділяла велику увагу підготовці політичних працівників для роботи в Росії і за кордоном. При Центральному Комітеті групи постійно діяли курси агітаторів. На курсах вивчалися такі питання: що таке комунізм? капіталізм і імперіалізм; програма Комуністичної партії; Конституція РРФСР; ставлення Радянської влади до середняків; Перший, Другий і Третій Інтернаціонали; релігія і комунізм; комуністичний рух в Західній Європі; стара й нова

³² «Правда», 7 листопада 1957 р.

³³ Боевое содружество..., стор. 85, док. № 52.

³⁴ Там же, стор. 135, док. № 114.

³⁵ И. Д. Очак. Югославянские интернационалисты..., стор. 221.

³⁶ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 65, од. зб. 404, арк. 54.

³⁷ И. Д. Очак. Югославянские интернационалисты..., стор. 209, 223, 257.

³⁸ Боевое содружество..., стор. 235, док. № 214.

³⁹ С. М. Буденный. Пройденный путь. М., 1958, стор. 104.

армії; основні принципи побудови Червоної Армії⁴⁰. У доповіді групи за січень 1919 р. повідомлялось про організацію курсів для 15 агітаторів⁴¹. В інших документах згадується про курси, на яких навчались 68 слухачів, і про закінчення навчання 81 курсантом⁴². Перед слухачами з лекціями виступали південнослов'янські інтернаціоналісти і керівники партії більшовиків. Крім Центральних курсів у Москві було організовано школи агітаторів при деяких місцевих організаціях⁴³.

Особливо важкою і складною була робота югославських комуністів по розкладу білогвардійських військ. У військах інтервентів були окремі югославські підрозділи і частини. Так, в Мурманську було сформовано контрреволюційний британсько-слов'янський батальон⁴⁴. Проявність підрозділів і частин югославів в армії Колчака теж свідчать документи⁴⁵. В лавах чехословацьких заколотників перебували залишки колишнього Югославського добровольчого корпусу⁴⁶.

Югославська група РКП(б) доповідала про регулярну відправку своїх агітаторів у білогвардійські частини⁴⁷. У цій же доповіді повідомляється про полонення і розстріл англійцями двох югославських агітаторів — С. Никитича і А. Андреевича⁴⁸. Агітація підпільників-комуністів мала успіх. Так, у серпні 1919 р. газета «Известия» повідомляла про відмову двох сербських рот в Ново-Николаєвську виступити на позиції разом з іншими частинами армії Колчака. Там же повідомлялось про відмову під Челябінськом сербського полку воювати за Колчака і про перехід його на бік Червоної Армії⁴⁹. Солдати 1-го Югославського полку у Томську заявили: «...якщо випадково будемо змушені з боку союзних імперіалістів боротися проти Російської Радянської республіки і своїх друзів більшовиків, то в цьому випадку ми усі складемо зброю і здамося у полон. Наш девіз — жодної кулі проти своїх братів, які несуть свободу усьому трудовому народові»⁵⁰.

Югославська група РКП(б) розгорнула значну видавничу діяльність. Перші газети сербською і хорватською мовами почали виходити в Росії ще до створення партійної групи. На початку 1918 р. у Петрограді почала видаватись газета «Земля і Воля» сербсько-хорватською мовою. Газета закликала югославів до активної підтримки Радянського уряду⁵¹. Приблизно в той же час у Києві почала видаватись газета «Югославский революционер», редактором якої був С. Луидикушич⁵². Газета видавалась революційним крилом Югославського союзу і, незважаючи на допущені помилки й коливання, відіграла певну позитивну роль у політичному вихованні югославів.

Друкованим органом Югославської групи РКП(б) була газета «Революция», перейменована 8 липня 1918 р. в газету «Всемирная революция»⁵³. Газета користувалася великою популярністю серед югославів у Росії. Про це свідчать численні листи, що одержувала редакція з частин Червоної Армії і таборів військовополонених⁵⁴.

⁴⁰ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 65, од. зб. 404, арк. 55.

⁴¹ Там же, од. зб. 95, арк. 98.

⁴² Там же, од. зб. 404, арк. 9, 55.

⁴³ И. Д. Очак. Югославянские интернационалисты., стор. 155.

⁴⁴ И. Д. Очак. Югославянские «возвращенцы» из России. — У зб.: «Участие трудящихся зарубежных стран в Октябрьской революции», М., 1967, стор. 254.

⁴⁵ Боевое содружество., стор. 192, 204.

⁴⁶ И. Д. Очак. Югославянские интернационалисты., стор. 154.

⁴⁷ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 65, од. зб. 404, арк. 54 зв.

⁴⁸ И. Д. Очак. Участие югославянских интернационалистов в гражданской войне. — У зб.: «Интернационалисты», М., 1967, стор. 405.

⁴⁹ Боевое содружество., стор. 192, док. № 170, 51; стор. 204, док. № 184.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ В. В. Зсленин. Октябрьская революция и югославы в России, стор. 377.

⁵² Боевое содружество., стор. 56, док. № 25.

⁵³ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 4, од. зб. 107, арк. 3, 4.

⁵⁴ И. Д. Очак. Югославянские интернационалисты., стор. 99.

Група видавала багато книг і брошур. У звіті Центральний Комітет групи доповідав, що за 1919 р. було видано 29 різних брошур⁵⁵. Особлива увага приділялась перекладам і виданню робіт К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна. Були перекладені і видані такі роботи, як «Наймана праця», «Громадянська війна у Франції», «Маніфест Комуністичної партії», «Розвиток соціалізму від утопії до науки», «Листи про тактику», «Лист до американських робітників», «Держава і революція», «Що таке Радянська влада?» та багато інших⁵⁶. Праці друкувались тиражем понад 10 тис. примірників кожна і відіграли величезну роль у поширенні ідей марксизму-ленінізму серед сербів, хорватів і словенців у Росії.

Югославська група РКП(б) багато працювала у справі підготовки й відправки партійних працівників за кордон і встановлення зв'язків з революціонерами Югославії. До Центрального Комітету РКП(б) від югославських комуністів надійшла доповідна записка, в якій повідомлялось про те, що після революції в Німеччині та Австро-Угорщині на Балканах виникла революційна ситуація. Пропонувався проект створення Комуністичної партії в цьому районі. Підпільна комуністична організація мала охопити 40 районів⁵⁷. У січні 1919 р. ЦК групи доповідав про відправку 18 інтернаціоналістів у Боснію, Словенію, Трієст, Далмацію, Банат, Хорватію і про підготовку нової групи агітаторів (15 чоловік) для відправки на батьківщину⁵⁸. У звіті за 1919 р. Югославська група повідомляла, що всього за рік на батьківщину відправлено 54 партійних працівники. Всі вони закінчили відповідні курси або мали практичні навички. Відправка до Югославії проходила через Одесу і Чорне море⁵⁹. На батьківщину повернулись і включилися в активну революційну діяльність такі відомі інтернаціоналісти, як Л. Букічевич, В. Чопич, Н. Грулович, І. Шипош, С. Лавич, Ф. Дробник, Н. Ковалевич, С. Стеїч та ін.⁶⁰ У одному із звітів вказувалось, що з Югославією підтримується постійний зв'язок за допомогою кур'єрів⁶¹.

Б. Олин і К. Можина, що повернулись з Росії, очолили виступи в армії у Мурау і Юденбурзі в травні 1918 р. і були засуджені до смертної кари⁶². У квітні 1919 р. за участю інтернаціоналістів, які повернулись з Радянської Росії, була організована Югославська соціалістична робітничка партія (комуністів). Двоє з інтернаціоналістів, що прибули з Росії, увійшли до складу керівного органу партії⁶³. У червні 1920 р. ця партія була перейменована в Комуністичну партію Югославії. Багато хто з югославів, які побували в Росії, стали керівниками боротьби проти фашизму в роки другої світової війни. Командирами партизанських загонів були С. Стеїч і С. Лавич. Н. Грулович був членом Головного штабу Опору. Народними героями Югославії стали П. Грегориц і І. Сребрнич⁶⁴. Такими виявили себе в тяжкі роки ті, хто пройшов славу школу героїчної боротьби за перемогу Радянської влади в Росії.

Активна участь десятків тисяч трудящих зарубіжних країн у боротьбі проти іноземної інтервенції і внутрішньої контрреволюції в Росії виявилась найбільш яскравим проявом пролетарського інтернаціоналізму. Ознайомлення тисяч іноземних робітників і селян, що перебували в Росії під час революції, з ідеями марксизму-ленінізму привело до того, що ці ідеї стали швидко поширюватися за межами Радянської країни.

⁵⁵ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 65, од. зб. 404, арк. 55.

⁵⁶ І. Д. Очак. Югославянские интернационалисты..., стор. 101.

⁵⁷ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 4, од. зб. 107, арк. 21.

⁵⁸ Там же, оп. 65, од. зб. 95, арк. 98.

⁵⁹ Там же, од. зб. 404, арк. 55.

⁶⁰ І. Д. Очак. Югославянские интернационалисты..., стор. 261.

⁶¹ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 65, од. зб. 404, арк. 55.

⁶² І. Д. Очак. Югославянские интернационалисты..., стор. 257.

⁶³ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 65, од. зб. 404, арк. 55.

⁶⁴ І. Д. Очак. Югославянские «возвращенцы» из России, стор. 263—264.

ПОЛІТИКА АНГЛІЇ В ЗВ'ЯЗКУ З ЗАГОСТРЕННЯМ КРИЗИ НА БАЛКАНАХ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ БАЛКАНСЬКОЇ ВІЙНИ (літо—осінь 1912 р.)

Події, що відбувалися в Південно-Східній Європі влітку і на початку осені 1912 р., поставили на чергу дня «східне питання». Албанське повстання в середині червня 1912 р. досягло загрозливих розмірів і змусило турецький уряд зробити деякі поступки на користь Албанії. В Македонії теж посилювався рух спрямований проти Туреччини. Однак султанський уряд жорстоко придушив його, на що негативно реагували народи незалежних балканських країн. У зв'язку з цим погіршилися відносини між Болгарією, Сербією, Грецією та Чорногорією, з одного боку, і Османською імперією — з другого.

Балканські країни вбачали в успіхах албанців запоруку проголошення незалежності цієї країни і визначення її кордонів, що зачіпало їх територіальні інтереси. Таке становище разом з невдачами Порту у війні з Італією і гострою внутрішньою кризою молодотурецького режиму висувало балканську проблему в центр європейської політики і, зважаючи на існування Балканського союзу, створювало загрозу війни.

Серед великих держав існували значні розбіжності щодо Балканської політики. Росія через свою військову невідготовленість намагалася уникнути збройного конфлікту і наполягала на проведенні реформи в Македонії. Франція була задоволена долею своїх капіталовкладень в Османську імперію і через це теж виступала проти можливого воєнного конфлікту, але не висувала конкретних пропозицій, а обмежувалася загальними заявами про необхідність підтримувати status quo на Балканах¹. Німеччина прагнула посилити свої позиції в Константинополі, які були підірвані внаслідок потурання італійській агресії. Тому вона відкидала пропозицію Росії про негайні реформи в Македонії.

Політика Англії в цьому питанні відзначалася двоїстістю. Лондон був зацікавлений у збереженні при владі в Туреччині англофільського кабінету Кяміль-паші. Тому Англія використовувала кожну нагоду, щоб висловити свої симпатії Порті. Коли спровоковані влітку 1912 р. масові вбивства християнського населення в македонському місті Кочані знову поставили питання про негайні реформи в цій країні, болгарський посланник у Лондоні М. І. Маджаров перекопливо доводив керівникові Форін офіса Едуарду Грею необхідність англійської дипломатичної підтримки слов'ян, на що Греї не дав ясної відповіді². Замість допомоги слов'янам Англія направила в Константинополь лише «дружне і в той же час суворе послання» з висловленням жалю з приводу трагічних подій³. Одночасно Греї запевнив султанського посла Тевфік-пашу, що

¹ Documents diplomatiques français relatifs aux origines de la guerre de 1914, III Serie, V. II, N 202.

² М. И. Маджаров. Дипломатическата подготовка на нашите войни, София, 1932, стор. 49.

³ Там же, стор. 51; Доклад на парламентарната изпитателна комисия, София, 1918, стор. 44.

Англія, як і раніше, симпагізує політиці турецького уряду⁴. Консервативна «Morning Post» радила турецькому уряду шукати вихід з труднощів в посиленому культурному розвитку країни і в зміцненні військової могутності⁵. «Незалежна» «Таймс», вважаючи, що молодотурки допустили багато помилок у своїй політиці, підтримувала ідею реформ у Туреччині з допомогою англійських радників⁶.

Але британський уряд був занепокоєний справжнім становищем у Туреччині. Російський повірений в справах Еттер повідомляв в Петербург, що Форін офіс не впевнений в політичній стабільності Порти⁷. У відповідності з цим Англія була готова знайти зручний привід для вирішення долі «хворої людини» в інтересах британського імперіалізму. Після подій в Кочані тимчасово керуючий англійським зовнішньополітичним відомством Люїс Маллет питав у Маджарова, чи не вважає його уряд це достатнім приводом для оголошення війни Туреччині. При цьому він наголошував, що Болгарія, як конституційна країна, не може не зважати на вимоги народу⁸. Цим самим Маллет фактично провокував Болгарію на війну.

Тим часом на Балканах поширювався рух за негайні реформи в європейських володіннях Порти. Осторонь цього не міг пройти Балканський комітет британського парламенту, який випустив спеціальну відозву на захист македонських християн⁹.

Національно-визвольний рух в османських володіннях поєднувався з боротьбою південних слов'ян в Австро-Угорщині. Для протидії цьому і з метою посилити імперіалістичну експансію в Південно-Східній Європі Дунайська монархія зробила спробу захопити ініціативу в балканських справах. Габсбурзький міністр закордонних справ граф Берхтольд 3 (16) серпня 1912 р. запропонував великим державам обговорити становище на Балканах.

Росія не хотіла поступатись Австро-Угорщині. Тому царський міністр закордонних справ С. Д. Сазонов почав дії по нейтралізації «ініціативи Берхтольда». Заручившись підтримкою Франції, Сазонов пропонував обговорити балканське питання між державами Антанти, а згодом на спеціальній міжнародній конференції¹⁰. Але Грей, не відкидаючи в принципі ідеї наради, заявив, що це неможливо до закінчення італо-турецької війни¹¹. А його заступник Нікольсон сказав французькому послу Полью Камбону, що краще за все було б, якщо розмова про балканські події відбулася між Віднем і Петербургом¹².

Англія мріяла відірвати Австро-Угорщину від Троїстого союзу шляхом зліснення австро-російського співробітництва на Балканах. Тому на пропозицію Берхтольда Грей стримано відповів, що вітає все, що може зменшити напруження, але тиск на Туреччину вважає несвоєчасним¹³. Через кілька днів він заявив, що без додаткових роз'яснень Відня він не хоче повертатись до цього питання¹⁴. В той же час Грей вів тривалі розмови з султанським послом Тевфік-пашою і погоджувався

⁴ Архів зовнішньої політики Росії (далі — АЗПР), ф. Політархів, 1912 р., спр. 364, арк. 3.

⁵ «Morning Post», Ju'y 5, 1912.

⁶ «The Times», July 13, 1912.

⁷ АЗПР, ф. Політархів, 1912 р., спр. 3694, арк. 6.

⁸ М. И. Маджаров. Вказ. праця, стор. 51.

⁹ А. Тошев. Балканските войни, т. I, София, 1929, стор. 326.

¹⁰ Матеріали по истории франко-русских отношений за 1910—1914 гг. М., 1922, стор. 268—271 (далі — МИФРО).

¹¹ АЗПР, ф. Політархів, 1912 р., спр. 3694, арк. 162.

¹² British Documents on the Origins of the War, 1898—1914, vol. IX (I), London, 1933, № 574 (далі — В. D.).

¹³ АЗПР, ф. Політархів, 1912 р., спр. 3694, арк. 53.

¹⁴ Там же, арк. 129.

з його думкою, що поради Порті ззовні про напрям її внутрішньої політики приведуть до падіння уряду, який прихильно ставився до Англії. Російському повіреному в справах Греї натякав, що не співчуває пропозиції Берхтольда, а болгарському посланику за його розпорядженням передавали, що австрійський крок дуже неясний і загадковий¹⁵.

Австро-Угорщина відчувала нещирість Греї. Віденська газета «Нойес Вінер Джорналь» писала, що лондонський уряд хоч і погодився на нараду, але охоче вітав би її невдачу, тому що бачить у виступі Берхтольда замах на авторитет Антанти¹⁶. Так було й насправді — Англія не хотіла, щоб обговорення балканського питання відбулося з ініціативи її союзників або противників.

Бачачи непогодженість дій членів Антанти Берхтольд наприкінці серпня 1912 р. висунув нові пропозиції. Росія зрозуміла їх демагогічний зміст і для надання ефективної допомоги слов'янам почала наполягати на скликанні конференції¹⁷. Відповідь Англії була дуже неясною і загальною¹⁸. Лише через кілька днів Греї погодився на обмін думками з Росією і Францією. А щодо демаршу в Константинополі керівник британської дипломатії заявив, що він повинен бути від імені всіх великих держав, а поступки християнам повинні надійти ніби з почину турецького уряду¹⁹.

Відчуваючи швидке назрівання кризи на Балканах, Сазонов наприкінці серпня 1912 р. висунув реальні пропозиції по збереженню миру. Російський міністр пропонував великим державам підтримати прохання Болгарії та Сербії про поширення на християнських підданих султана тих же пільг, що їх одержали албанці²⁰. Після відмови Англії він спробував зробити це разом з Францією, але Пуанкаре теж не пішов далі формального виступу²¹. Тоді Сазонов запропонував великим державам заявити в Константинополі, що вони беруть на себе проведення реформ в Європейській Туреччині²². Ця пропозиція відкривала можливість розв'язання балканського питання дипломатичним шляхом, але Англія і Франція сприйняли її негативно.

Для подолання розбіжностей Сазонов поїхав у Лондон. Греї запропонував перш за все обговорити англо-російські відносини в Персії²³. Англійська преса підтримала таку позицію свого міністра і наполягала на визнанні Росією британських інтересів на Середньому Сході²⁴. Сазонов пропонував домовитись про проведення твердої політики щодо балканських союзників і Туреччини, вимагаючи від них миру, а від султанського уряду проведення ефективних реформ²⁵. Греї доводив, що це буде порушенням суверенітету Порті²⁶. Після довгих дебатів Греї погодився дати Туреччині дружню пораду про необхідність реформи, а Сербію і Чорногорію застерегти від збройного виступу²⁷.

¹⁵ М. И. Маджаров. Вказ. праця, стор. 51.

¹⁶ «Neues Wiener Journal», 25 August 1912.

¹⁷ Международные отношения эпохи империализма. Документы из архивов царского и временного правительств (далі — МОЭИ). Серия вторая (1900—1913 гг.), т. XX (II). М., 1940, № 595, 598.

¹⁸ АЗІП, ф. Політархів, 1912 р., спр. 3694, арк. 135, 145.

¹⁹ Там же, арк. 150, 161.

²⁰ Там же, арк. 44.

²¹ Ю. О. Боєв. Політика Франції на Балканах напередодні першої світової імперіалістичної війни (1912—1913 рр.). К., 1958, стор. 80—81.

²² МОЭИ, том XX (II), № 686; В. Д., vol. IX (I), № 719, 729.

²³ П. Н. Миллюков. Воспоминания, т. II. Нью-Йорк, 1955, стор. 221.

²⁴ «The Times», September 9, 1912; «Daily Telegraph», September 18, 1912.

²⁵ С. Д. Сазонов. Воспоминания. Париж, 1927, стор. 76—78.

²⁶ E. J. Dillon. European diplomacy illustrated how not to do it. — «The Contemporary Review», vol. 102. London, 1912, стор. 719.

²⁷ АЗІП, ф. Політархів, 1912 р., спр. 3696, арк. 14; спр. 3698, арк. 76, 87.

Далі цих кроків справа не пішла. Російський міністр залишив Лондон, не домовившись ні про що з Греєм²⁶. Але останній написав у звіті, що підтримав свого колегу, тому що його вимоги були найменші і він не наполягав на антитурецькому курсі англійської політики²⁹. Дві конкуруючі в галузі азійської політики держави не знайшли спільної мови, і це не було секретом³⁰.

Таке становище було використано Німеччиною, яка мала на меті розколоти Антанту³¹. Керівництво Форін оффіс давало ґрунтовні підстави цим памірам. Так, Грей неодноразово говорив про бажання співробітничати з Німеччиною у балканських справах³².

Зважаючи на постійне небажання Лондона визначити свою політику, Сазонов вирішив вдатися до підтримки Пуанкаре. За допомогою російського посла в Парижі О. П. Ізвольського Пуанкаре розробив проект демаршу в Константинополі, який пропонував Туреччині негайні реформи в європейських володіннях і попереджував балканських союзників проти порушення status quo³³. В процесі погодження тексту ноти між великими державами створилась відносна однотайність. Але Грей продовжував наполягати на невторчання у внутрішні справи Порту. Він казав, що поради про реформи повинні мати приватний і неофіційний характер³⁴.

В той же час англійські дипломати в балканських країнах вели лицемірні рзмови про зусилля лондонського уряду в справі реформ³⁵ і використовували будь-який привід для загострення обстановки на Балканах³⁶. Балканські союзники, не бачачи підтримки з боку великих держав, готувались вирішити важливе для себе питання шляхом війни. Це не проходило поза увагою преси. Кадетська «Речь» зазначала, що тепер балканське питання буде вирішено не вторчанням великих держав, а Балканським союзом³⁷. Інші газети писали, що через зволікання Англії втрачається зручний момент для заспокоєння Балкан³⁸.

С. Д. Сазонов продовжував наполягати на рішучих діях. 16 (29) вересня 1912 р. він телеграфував російським дипломатичним представникам в Туреччині і балканських країнах, щоб вони запобігли мобілізації. Грей нібито погодився з цим³⁹. Але продовжував затягувати остаточну відповідь на пропозицію Пуанкаре. Демарш великих держав зривався з вини Англії. Сазонов 23 вересня (6 жовтня) 1912 р. з занепокоєнням телеграфував послу в Лондоні, що англійський уряд бере на себе відповідальність за зволікання, яке при сучасних обставинах може мати тяжкі наслідки⁴⁰. Того ж дня він з жалем повідомив ро-

²⁶ «Красный Архив», т. III. М., 1923, стор. 18—26; П. Н. Милуков. Воспоминания, т. II, стор. 115.

²⁹ В. D. vol. IX (1), N 810, 812, 813.

³⁰ «Pester Lloyd», 10. September 1912, «Zeit», 10. September 1912, «Münchener Neueste Nachrichten», 12. September 1912.

³¹ Вільгельм II написав на доповіді посла в Англії: «Слава богу, це спільний ґрунт, на якому ми повинні об'єднатися з Лондоном» (Див.: Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871—1914, Bd. 33, Berlin, 1926, N 12253 (далі — G. P.).

³² G. P., Bd. 33, N 12284.

³³ Повний текст програми Пуанкаре див.: МИФРО, стор. 277—278; МОЭИ, т. XX (II), № 733.

³⁴ АЗПР, Ф. Канцелярія, 1912 р., оп. 470, спр. 79, арк. 85.

³⁵ М. И. Маджаров. Вказ. праця, стор. 54; АЗПР, ф. Політархів, 1912 р., спр. 3696, арк. 143.

³⁶ М. И. Маджаров. Вказ. праця, стор. 54—55.

³⁷ «Речь», 21 вересня 1912 р.

³⁸ «Le Temps», 1 octobre 1912; «Tägliche Rundschau», 5. Oktober 1912, «Neues Wiener Journal», 5. Oktober 1912 та ін.

³⁹ АЗПР, ф. Політархів, 1912 р., спр. 3698, арк. 132.

⁴⁰ Там же, арк. 76.

сійських послів в столицях великих держав, що лише Англія не бере участі в демарші ⁴¹.

Зірвавши колективний виступ великих держав, Грей дезінформував громадську думку. Виступаючи в Палаті громад, він запевняв депутатів, що уряд вживає всіх необхідних заходів до збереження миру ⁴². Після початку війни, відповідаючи на питання голови Балканського комітету парламенту Ноеля Бакстона, Грей твердив, що питання про участь Англії в демарші було схвалене урядом ⁴³.

Така політика британського імперіалізму активно сприяла виникненню війни. Відчуваючи підтримку Англії, султанський уряд навіть не відповів на вимогу балканських держав провести реформи в Македонії, що і послужило формальним приводом для початку Першої балканської (антитурецької) війни.

⁴¹ АЗПР, ф. Політархів, 1912 р., спр. 3698, арк. 77.

⁴² The Parliamentary Debates (Official Report), fifth series (House of Commons), vol. XLII, London, 1912, cls. 24.

⁴³ Там же, cls. 495.

СЕРБСЬКІ І АВСТРІЙСЬКІ ПЛАНИ ЗАЛІЗНИЧНОГО БУДІВНИЦТВА НА БАЛКАНАХ І ПОЗИЦІЯ РОСІЇ (1908 р.)

В жовтні 1908 р. вибухнула боснійська криза, яка надзвичайно загострила суперечності між імперіалістичними державами й мало не привела до світової війни. Прологом боснійської кризи була залізнична боротьба, що розгорнулася між Австро-Угорщиною та Сербією в лютому—квітні 1908 р., в якій активну роль відіграла Росія.

Боротьба навколо проектів залізничного будівництва на Балканах розглядалась у багатьох дослідженнях як буржуазних¹, так і радянських істориків². В переважній більшості робіт це питання висвітлювалось з позицій російсько-австрійської боротьби на Балканах, яка посилюється, починаючи з 1906 р. Щодо Сербії та її проекту будівництва Дунайсько-Адріатичної (Трансбалканської) залізниці, то про це дослідники або зовсім не згадують, або говорять дуже мало. У працях радянських істориків — К. П. Виноградова, І. І. Астаф'єва, Л. А. Неймана³ — позиція Сербії була висвітлена докладніше, але внаслідок того, що дослідники займались проблемами відносин Росії з Австрією, Німеччиною та Францією, сербські фонди Архіву зовнішньої політики Росії (АЗПР) не були використані повністю.

Сербський історик Д. Джорджевич⁴ більш докладно зупиняється на боротьбі між Сербією та Австро-Угорщиною навколо проектів залізничного будівництва на Балканах, але він недостатньо приділяє уваги позиції Росії в цій боротьбі. Ця стаття є спробою висвітлити вищезгадану боротьбу на основі архівних матеріалів.

Між політикою Австро-Угорщини й Росії на Балканах існувала докорінна відмінність: австрійська дипломатія намагалась роз'єднати балканські держави і поглинути Сербію, російська ж дипломатія докладала максимум зусиль для примирення і об'єднання балканських народів для боротьби проти прагнень австро-німецького імперіалізму закабалити їх. Ця політика Росії на Балканах сприяла, незважаючи на

¹ A. May, The Novibazar Railway Project. Journal of Modern History, 1938, N 4; R. W. Seton-Watson, Sarajevo, London, 1926; W. M. Carlgren, Iswolsky and Aehrenthal vor Bosnischen Annexionskrise. Uppsala, 1955 etc. Г. Гуч. История современной Европы. М.—Л., 1925; С. Фей. Происхождение мировой войны. Т. I. М., 1934 та ін.

² В. М. Хвостов. История дипломатии, т. II, 1963; И. С. Галкин. Реформы в Македонии и дипломатия империалистических держав в 1907—1908 гг. Ученые записки Института славяноведения АН СССР, т. XV, 1957; А. К. Мартыненко. Позиция России в связи с провозглашением независимости Болгарии в 1908 г. Сб. «Из истории русско-болгарских отношений». М., 1958 та ін.

³ К. Б. Виноградов. Боснийский кризис 1908—1909 гг. Ленинградский университет, 1964; И. И. Астафьев. Балканская политика царизма и русско-германские отношения накануне боснийского кризиса 1908—1909 гг. «Вестник МГУ», серия IX, история, № 3, 1965; Л. А. Нейман. Франко-русские отношения во время боснийского кризиса. «Французский ежегодник», 1958.

⁴ Д. Борђевић. Аустро-српски сукоб око пројекта Новопозарске железнице. «Историски часопис», кн. VII, Београд, 1957.

реакційну мету російського царизму — посилити свій вплив на Балканах, — збереженню національної незалежності Сербії. Російська дипломатія на чолі з О. П. Извольським посилює з 1906 р. свою активність на Балканах. Але Росія зустріла на Балканах серйозний опір з боку Австро-Угорщини, яка виношувала плани анексії Боснії та Герцеговини і загарбання Сербії⁵. Провідником цієї агресивної політики на Балканах був австрійський міністр закордонних справ Еренталь.

Плани анексії Боснії і Герцеговини та поділу Сербії були закінчені в усіх деталях в кінці 1907 р., і 1 грудня 1907 р. одержали цілковите схвалення об'єднаного засідання Ради Міністрів Австро-Угорщини⁶.

На початку 1908 р. Еренталь почав діяти. 28 січня 1908 р. він виступив з промовою перед комісією в закордонних справах угорської делегації з планом будівництва залізниці через Ново-Базарський санджак⁷. За проектом Еренталья нова залізнична лінія Увац-Митровиця завдовжки 160 км мала з'єднати австрійську сітку з турецькими залізницями від Митровиці до Салонік. Залізниця мала величезне економічне й політичне значення, особливо передбачаючи в майбутньому з'єднання турецької залізничної сітки з грецькою. Еренталь у своєму виступі сказав: «Отже, утвориться пряме сполучення Відень—Будапешт—Сараєво—Афіни—Пірей, що стане найкоротшим шляхом з центральної Європи в Єгипет та Індію»⁸.

Про залізничну програму Еренталья Извольський довідався від австрійського посла в Петербурзі Берхтольда ще 9 січня 1908 р.⁹ Той факт, що під час візиту Извольського в Відень у вересні 1907 р. Еренталь приховав від російського міністра свої плани, обурих останнього. Вже 25 січня 1908 р. Извольський офіційно висловив Берхтольду своє незадоволення залізничною програмою Еренталья. У цій і наступній бесідах з австрійським послом він сказав йому про «свої побоювання відносно як можливості вибуху пристрастей на Балканах, так і несприятливого впливу, що його окремих виступ в Австрії може мати на хід переговорів з Портою у македонських справах». Далі Извольський не приховав від Берхтольда, що «нинішній крок Віденського кабінету ставить мене в скрутне становище в зв'язку з ворожим ставленням громадської думки в Росії до нашої угоди з Австрією, яку я намагаюся старанно охоронити»¹⁰.

Виступ Еренталья сильно схвилював сербську громадську думку, хоч австрійський уряд у своєму роз'ясненні і намагався переконати сербський уряд, що «австрійський залізничний проект не має на меті ніяких агресивних цілей, а спрямований виключно до піднесення економічного добробуту балканських народностей і встановлення їх культурного зв'язку з Західною Європою». Разом з тим австро-угорський уряд заявив про те, що «з його боку немає перешкод до того, щоб і Сербія добивалася з'єднання своїх залізниць з турецькими й боснійськими»¹¹. Австрійський посланник у Белграді граф Форкач, бажаючи пом'якшити

⁵ В. М. Хвостов. История дипломатии, т. II, 1963, стор. 636.

⁶ Див.: К. Б. Виноградов. Боснийский кризис 1908—1909 гг., ЛГУ, 1964, стор. 57.

⁷ За рішенням Берлінського конгресу, санджак, який поділяв Сербію і Чорногорію, належав Туреччині, але його контролювали австрійські війська.

⁸ А. Попов. Дипломатическая подготовка Балканской войны 1912 г., «Красный Архив», т. VIII, 1925, стор. 5.

⁹ Див. И. И. Астафьев. Балканская политика царизма и русско-германские отношения накануне боснийского кризиса. Вестник МГУ, серия IX, история, № 3, 1965, примечание к стр. 35.

¹⁰ Архив зовнішньої політики Росії (далі — АЗПР), ф. Канцелярія, 1908, спр. 12, арк. 447.

¹¹ АЗПР, ф. Політерхіву (далі — ПА), 1908, спр. 516, арк. 96. Промова сербського міністра закордонних справ Пашича в Скупщині, березень 1908 р. Сергеев надіслав до Петербурга текст промови 31 березня 1908 р.

в Сербії враження, справлене промовою Еренталя, в бесіді з Пашичем¹² заявив, що Австрія, добиваючись з'єднання залізниць Боснії і Герцеговіни «прагне тільки до зближення сходу з заходом, зовсім не маючи якихось агресивних намірів щодо сербських інтересів»¹³.

Однак ці запевнення австрійського уряду не ввели в оману сербську громадськість і уряд, які вбачали в планах залізничного будівництва габсбурзької монархії не тільки спробу підкорити сербське населення в Ново-Базарському санджаку, але й завдати «дуже значної економічної шкоди існуючим в Сербії залізничним лініям, що живляться, головним чином, транзитом західних товарів у Константинополь і Салоніки»¹⁴. Крім того, в Сербії розуміли, що Санджакська залізниця матиме велике воєнно-політичне значення як для Австро-Угорщини, так і для Німеччини, які зможуть «у випадку потреби й неможливості використати сербську лінію Белград—Вранья, перекинути в Константинополь свої військові сили з допомогою Увац-Митровицької залізниці»¹⁵.

Цікаво, що таку ж оцінку значення Митровицької залізниці дає й посол Росії у Відні Урусов: «Проект залізниці на Митровицю завжди підтримувався берлінським кабінетом; з другого боку, поширення німецького впливу до Салонік завжди було, як відомо, однією з цілей пангерманістів. Чи не можна тому в цьому рішенні віденського кабінету бачити заохочення з Берліна»¹⁶.

Сербський посланник в Парижі Веснич висловив свою тривогу російському послу Нелідову з приводу «нової спроби Австрії проникнути вглиб Балканського півострова»¹⁷. Веснич, однак, сподівався, що «ні Росія, ні Західна Європа австрійців далі не пустять, бо вони є в даному разі передовим загоном для Німеччини»¹⁸.

Залізничні плани австрійського уряду, що мали відкрито агресивний характер, викликали серйозне побоювання в Петербурзі. У відповідь царський уряд висунув проект Дунайсько-Адріатичної залізниці, що вже обговорювався в 1906—1907 рр. Цей проект був дуже цікавим для Сербії, бо в разі його здійснення давав можливість вивозу сербської сільськогосподарської продукції поза кордонами Австро-Угорщини. За цим проектом залізниця починалася б біля румунського кордону на півночному Дунаї, йшла б по Тимокській долині на Ніш, а звідти долиною річки Топлиці на Мардарпункт на турецько-сербському кордоні, далі по турецькій території через Приштину і Прізрен виходила б до Сан-Джованні ді Медуа на Адріатичному морі¹⁹. Сербська газета «Самоуправа» (№ 29, лютий 1908 р.) писала: «Безперечно, в інтересах підтримання як політичної, так і економічної рівноваги було б необхідно... спорудження вищезгаданої поперечної лінії, яка б пройшла з півночі на південь і зв'язала нижній Дунай і Румунію (отже і Росію) найкоротшим шляхом з Адріатичним морем. Для Сербії це Дунайсько-Адріатична лінія першорядної важливості, а особливо для підтримання її політичної й економічної незалежності»²⁰.

¹² Сербський прем'єр-міністр.

¹³ АЗПР, ф. ПА, 1908 р., спр. 518, арк. 6. Сергеев — Извольському від 8 лютого 1908 р.

¹⁴ АЗПР, ф. ПА, 1908, спр. 516, арк. 44, Сергеев — Извольському від 18 лютого 1908 р.

¹⁵ АЗПР, ф. ПА, 1908, спр. 516, арк. 86. Сергеев — Извольському від 17 березня 1908 р.

¹⁶ АЗПР, ф. Канцелярія, 1908, спр. 136, т. I, арк. 30, Урусов — Извольському від 6 лютого 1908 р.

¹⁷ Див.: Л. А. Нейман. Франко-русские отношения во время боснийского кризиса. «Французский ежегодник», 1958 р., стор. 379.

¹⁸ АЗПР, ф. Канцелярія, спр. 104, 66. Нелідов — Извольському від 6 лютого 1908 р.; Нейман, вказ. праця, стор. 379.

¹⁹ АЗПР, ф. ПА, 1908 р., спр. 516, арк. 69.

²⁰ Там же, арк. 70. Підкреслено в тексті.

19 лютого Ізвольський просить російського посла в Константинополі І. Зінов'єва «...підтримати перед Портою сербське клопотання про відповідну концесію на проведення зазначеної лінії по турецькій території»²¹. Але, підтримуючи сербський проект Адріатичної залізниці, Ізвольський намагався уникнути сербо-австрійських суперечок у зв'язку з залізничним будівництвом. У телеграмі російському посланнику в Белграді В. С. Сергєєву він писав: «Розглядаючи здійснення Адріатичної залізниці як засіб підвищення економічного добробуту балканських країн, вважаємо, що слід усунути по можливості політичний елемент з цієї справи»²².

Сербський уряд погодився з вимогою російського міністерства закордонних справ²³. Підтримуючи Сербію, Ізвольський хотів зацікавити проектом Адріатичної залізниці і болгарський уряд, підкреслюючи економічну й політичну вигідність його для Болгарії²⁴. Залізничні плани Австрії хвилювали й Болгарію, яка оцінила їх «...як початок австрійського й німецького натиску на слов'янство»²⁵. Болгарський уряд наказав своєму представникові в Белграді Тошеву заявити Пашичу, що «Болгарія цілком співчутливо ставиться до сербського проекту трансбалканської лінії», але уряд Болгарії не вірив у реальність здійснення цього будівництва через протидіяння Австрії²⁶.

Уперта боротьба, що зав'язалася навколо залізничного будівництва на Балканах, примусила австрійський уряд у спеціальному комюніке від 13 лютого 1908 р. заявити, що він не заперечує проти з'єднання Адріатики з Дунаєм²⁷. Сербському посланнику в Парижі Весничу за допомогою російського посла Нелідова вдалося заручитися підтримкою однієї фінансової групи. Тепер потрібно було добитися від Туреччини дозволу провести трасування шляху по її території²⁸. 13 березня 1908 р. сербський уряд звернувся до османського уряду з питанням про Трансбалканський залізничний шлях. Він клопотався про дозвіл з'єднати сербську сітку залізниць з проектованою лінією в містечку Мрдарі на сербсько-турецькому кордоні і на провезення по турецькій території попередніх розвідок²⁹. Сербський уряд сподівався одержати сприятливу відповідь від Високої Порти³⁰. Однак турецький уряд, підштовхуваний австрійською і німецькою дипломатією, вчинив сильний опір залізничним проектам Сербії. Російський посол в Туреччині Зінов'єв протягом березня 1908 р. доносив у Петербург, що турецький уряд ставиться з великим упередженням до російсько-сербського проекту залізничного будівництва і що «...добитися згоди Порти на здійснення зазначеного проекту буде дуже важко»³¹. Зінов'єв докладав великих зусиль, щоб схилити турецький уряд до сприяння цьому проекту. 6 квітня під час побачення з великим візирем Ферід-пашею він знову нагадав йому, що

²¹ АЗПР, ф. Канцелярія, 1908 р., спр. 37, арк. 226. Ізвольський — Зінов'єву від 19 лютого 1908 р.

²² АЗПР, ф. ПА, 1908 р., спр. 518, арк. 21. Ізвольський — Сергєєву від 25 лютого 1908 р.

²³ Там же, арк. 26. Сергєєв — Ізвольському від 28 лютого 1908 р.

²⁴ АЗПР, ф. ПА, 1908 р., спр. 518, арк. 25. Ізвольський—Сементовському від 27 лютого 1908 р.

²⁵ АЗПР, ф. ПА, 1907—1908 рр., спр. 1338, арк. 98. Сементовський—Ізвольському від 4 березня 1908 р.

²⁶ Там же, арк. 97. Сементовський—Ізвольському від 4 березня 1908 р.

²⁷ АЗПР, ф. Канцелярія, спр. 136, т. I, арк. 66. Сербєєв—Ізвольському від 5 березня 1908 р., а також К. Ї. Вино радюв. Вказ. праця, стор. 69.

²⁸ АЗПР, ф. ПА, 1908 р., спр. 516, арк. 45. Сергєєв—Ізвольському від 18 лютого 1908 р.

²⁹ Там же, арк. 82. Сергєєв — Ізвольському від 17 березня 1908 р.

³⁰ Там же, арк. 96. Виступ Пашича в Скупщині в березні 1908 р.

³¹ АЗПР, ф. Канцелярія, 1908 р., спр. 34, арк. 160. Зінов'єв — Ізвольському від 23 березня 1908 р.

російський уряд продовжує «...піклуватися про здійснення Адриатичної залізниці»³², але турецький уряд був невблаганний.

Політика Еренталя була дуже лицемірною. Австрійський уряд, незважаючи на комюніке від 13 лютого 1908 р., вже на початку березня починає всіма силами протидіяти планам будівництва Адриатичної залізниці. Радник російського посольства у Відні Сербеев 5 березня 1908 р. пише в Петербург про свою бесіду з Еренталем, в якій останній заявив, що «...співзучаючи в повній мірі всім новим залізничним починанням, які могли б послужити до збагачення і економічного процвітання народностей, які живуть на Балканському півострові, і не суперечать при тому економічним інтересам самої Австро-Угорщини, він, проте, може сприяти лише з'єднанню нових шляхів з існуючими вже залізничними лініями, Сприяти ж проведенню нових, цілком самостійних шляхів, як, наприклад, проєктована Сербією лінія Дунай—Ніш—Адриатичне море, він, на жаль, не вважає за можливе, бо йому невідомий ще напрям зазначеної лінії». Далі Еренталь зауважив, що Сербія може з'єднати «...прикордонний свій пункт Вардісте з Боснійською залізницею»³³.

Сербеев не приховав від Еренталя, що позиція Австро-Угорщини «...зробить, очевидно, несприятливе враження в Перебурзі, бо у нас чекали, що Віденський кабінет без сумніву погодиться підтримати наше домагання в Константинополі», Еренталь відповів, що «позбавлений можливості це зробити». Сербеев з розмови з Еренталем робить висновок, що австрійський міністр закордонних справ «...погодиться лише сприяти проведенню тих нових шляхів, які б перебували під прямим впливом Австро-Угорщини і які б сприяли її власним економічним інтересам»³⁴.

Отже, австрійський уряд не збирався підтримати сербський проєкт залізничного будівництва. Це сильно погіршило відносини між Росією і Австро-Угорщиною. Еренталь зробив спробу ввести Извольського в оману щодо австро-сербських переговорів про будівництво залізниць на Балканах. Про це свідчить листування між Сергеевим та Извольським в лютому—березні 1908 р., 17 лютого 1908 р. Сергеев у таємній телеграмі Извольському писав: «Пашич просив мене передати Вашому Високопревосходительству, що всупереч чуткам, королівський уряд до виголошення бароном Еренталем своєї промови, не вступав з ним ні в який обмін думок з приводу її змісту»³⁵.

Извольський 7 березня 1908 р. писав Сергееву: «З телеграми Вашої 17 лютого можна було зробити висновок, що сербський уряд не входив в стосунки з віденським кабінетом у залізничних питаннях. Проте, як видно з моєї вчорашньої телеграми, барон Еренталь прямо посилається на те, що ним уже ведуться переговори з Сербією про з'єднання сербської сітки з східно-боснійськими залізницями. Будьте ласкаві з'ясувати справжній стан справ, що нам необхідно для встановлення найбільш правильного поведження в питанні про Адриатичну залізницю»³⁶. В жодному з донесень з Белграда з лютого по кінець

³² АЗПР, ф. Канцелярія, 1908 р., спр. 34, арк. 550. Зінов'єв — Извольському від 11 квітня 1908 р.

³³ Відень пропонував продовжити будівництво сербської залізниці на Ужніці до залізниці Сараєво—Меткович, яка проходила по території Боснії і Герцеговіни. Отже, вихід Сербії до Адриатичного моря залишався б в руках Австро-Угорщини. (Див.: И. И. Астафьев, Балканская политика царизма и русско-германские отношения накануне Боснийского кризиса 1908—1909 гг. «Вестник МГУ», серия IX, история, № 3, 1965 г., примітка на стор. 42.)

³⁴ АЗПР, ф. Канцелярія, 1908 р., спр. 136, т. I, арк. 66—68. Сербеев — Извольському від 5 березня 1908 р.

³⁵ АЗПР, ф. ПА, 1908 р., спр. 518, арк. 14.

³⁶ АЗПР, ф. ПА, спр. 517, арк. 449.

1908 р. не згадується про австро-сербські переговори в цьому питанні.

17 квітня 1908 р. Ізвольський, виступаючи в Державній думі, спинився на питанні залізничного будівництва на Балканах. Він заявив, що «...не можна заперечувати права Австро-Угорщини на збудування Санджакської залізниці; у неї можна лише заперечувати монополію залізниць на Балканському півострові». Далі Ізвольський сказав: «Подібно до того, як Австро-Угорщина має право добиватися концесій, найбільш корисних для її економічних інтересів, інші держави й насамперед балканські держави мають права шукати концесій, найбільш вигідних для них самих. Для Росії... тим природніше підтримувати в цьому балканські держави, що сама вона не шукає ніяких концесій на Балканському півострові і прагне лише до погодження інтересів цих держав і до мирного розвитку балканських народностей»³⁷,

Відразу ж після свого виступу в Державній думі Ізвольський у бесідах з австрійським послом Берхтольдом і з німецьким послом Пурталесом знову порушив питання про підтримку з боку Австро-Угорщини й Німеччини сербського проекту в Константинополі³⁸. Австро-Угорщина зовсім не схильна була сприяти російсько-сербським планам, тим більше, що німецька дипломатія повністю її підтримувала. Тільки завдяки несподіваному втручанню німецького імператора Вільгельма II, який навесні 1908 р. перебував на острові Корфу, Сербія одержала від Туреччини дозвіл на проведення попередніх розвідок для траси Адріатичної залізниці³⁹. Цей дозвіл було дано в травні 1908 р. 5 травня Зінов'єв повідомив з Туреччини в Петербург: «Вчора я мав побачення з Великим Візирем. На запитання моє відносно Адріатичної залізниці він відповів, що мабуть, не зустрінеться перешкод до проведення розвідок шляху від сербського кордону до Стімлі. Таку ж саму відповідь дано було Візирем австрійському послу»⁴⁰.

Ще в кінці квітня 1908 р. для фінансування будівництва Дунайсько-Адріатичної залізниці було створено міжнародне акціонерне товариство. Вартість майбутньої дороги визначалася у 60 млн. франків. В акціонерному товаристві провідну роль відігравав франко-італійський капітал. Акції мали бути розподілені так: 45% — французьким, 35% — італійським, 15% — російським і 5% — сербським банкірам. Відповідно розподілялися і місця в правлінні товариства: 5 — французьких, 4 — італійських, 2 — російських і 1 сербське.

У травні 1908 р. синдикат по спорудженню Дунайсько-Адріатичної залізниці було остаточно оформлено. До нього ввійшли два російських банки. В липні 1908 р. в Парижі було підписано протокол, який намітив трасу майбутньої залізниці від сербського кордону (біля Мрдара) до Адріатичного моря (за 14 км на північний захід від бухти Сан-Джювані ді Медуа) довжиною 251 км. Завершити будівництво передбачалося через чотири роки⁴¹.

Протягом усього періоду боротьби за здійснення будівництва Адріатичної залізниці російський уряд надавав активну підтримку Сербії. Французький уряд, неофіційно підтримуючи засноване акціонерне товариство, водночас, боячись викликати незадоволення у Відні і в Константинополі, відкрито не став на бік Росії і Сербії. Коли ж у липні

³⁷ Государственная Дума. Стенографические отчеты, III созыв, 1908 р., сесія I, частина II, СПб., 1908 р., стовпчик 1763—1776.

³⁸ Див.: І. І. Астаф'єв. Вказ. праця, стор. 44.

³⁹ Див.: Там же.

⁴⁰ АЗПР, ф. ПА, 1908 р., спр. 518, арк. 53. Зінов'єв — Ізвольському від 5 травня 1908 р.

⁴¹ І. І. Астаф'єв. Вказ. праця, стор. 45, примітка.

1908 р. в Туреччині почалася революція, французький уряд, намагаючись завоювати симпатії молодотурків, відмовляється просувати далі справу будівництва Адріатичної залізниці, і всі зусилля царської дипломатії вплинути на рішення Франції не знаходять відгуку. Під час боснійської кризи в листопаді 1908 р. Извольський знову просить російського посла в Парижі Нелідова вплинути на рішення французького уряду, але французький міністр закордонних справ Пішов був невблаганним⁴².

Англійський уряд, погодившись ставитись «сприятливо» до сербського проекту, категорично відмовився його підтримувати⁴³.

В той же час Австро-Угорщина, підготовляючи анексію Боснії і Герцеговіни, зовсім не приділяла уваги проекту Санджакської залізниці, і, таким чином, цей проект так і не було здійснено. Поступово затихла діяльність і акціонерного товариства по збудуванню Дунайсько-Адріатичної залізниці. На початку першої світової війни не було добудовано навіть сербську ділянку дороги⁴⁴. Поступово суперечки з приводу будівництва залізниці припинилися, але російсько-австрійські відносини в цей період були дуже загострені.

Извольський правильно оцінив плани залізничного будівництва Австро-Угорщини на Балканах. Будучи прихильником більш активної політики Росії на Близькому Сході, він, виступаючи на особливій нараді під головуванням Столипіна, яка відбулася 3 лютого 1908 р., поставив питання про позицію Росії в наступних подіях. Він сказав на цій нараді таке: «Дуже важливо заздалегідь усвідомити, яку позицію може зайняти Росія у випадку майбутніх ускладнень. Чи повинна вона поставитись до них пасивно, зробити все, щоб уникнути утруднень, і не бути залученою до боротьби. На цьому шляху не можна чекати успіхів... Зайнявши таку позицію, ми вийдемо з майбутньої політичної кризи зменшеними, не будемо більше великою державою»⁴⁵.

Извольського не підтримали учасники наради, які висловились проти якої б то не було активності з боку Росії в цьому питанні. Така позиція учасників наради була обумовлена непередготовленістю російської армії і флоту в той період і фінансовою слабкістю Росії, про які на нараді говорили товариш військового міністра генерал Поліванов і міністр фінансів Коксцев. Підбиваючи підсумки наради, Столипін заявив, що «в даний момент міністр закордонних справ ні на яку підтримку для рішучої політики розраховувати не може». Він попереджував, що «в разі серйозних ускладнень на Балканах доведеться сподіватися лише на дипломатичне мистецтво міністра закордонних справ»⁴⁶. Рішення наради було підтверджено постановою Ради державної оборони, в якій говорилося, що «внаслідок сильного розладнання матеріальної частини армії і несприятливого внутрішнього стану, необхідно нині уникати прийняття таких агресивних дій, які можуть викликати політичні ускладнення»⁴⁷.

Не діставши підтримки у наради, Извольський вирішив піти на пом'якшення російсько-австрійських відносин. У своїй промові перед Думою 17 квітня 1908 р. він знову підкреслив прагнення Росії дотримуватися політики *status quo* на Балканах. На цьому шляху, заявив він, Росія «готова й надалі якнайліберальніше йти як з Австро-Угорщиною, так і з усіма державами, що будуть прагнути до однакової з нею

⁴² Л. А. Нейман. Вказ. праця, стор. 382.

⁴³ И. И. Астафьев. Вказ. праця, стор. 42.

⁴⁴ Там же, стор. 45, примітка.

⁴⁵ М. Покровский. Три совещания, «Вестник НКВД», 1919, № 1, стор. 21.

⁴⁶ Там же, стор. 22—25. Урусов — Извольському, 30 квітня 1908 р.

⁴⁷ М. Покровский. Три совещания, «Вестник НКВД», 1919, № 1, стор. 25.

мети»⁴⁸. Промова Ізвольського одержала цілковите схвалення з боку октябристів і кадетів. Лише соціал-демократична фракція в Державній думі засудила зовнішню політику царського уряду⁴⁹.

Програма зовнішньої політики Росії, викладена в промові Ізвольського, була прихильно зустрінута у Відні. За донесенням російського посла у Відні Урусова, австрійська преса, за рідким винятком, поставилася до промови російського міністра закордонних справ доброзичливо⁵⁰.

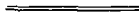
Російсько-австрійські відносини дещо пом'якшилися,

Австрійські плани залізничного будівництва на Балканах були пробною кулею для дальшої агресії проти Сербії і анексії Боснії і Герцеговіни. Це підтверджується байдужістю Австро-Угорщини до проекту Санджакської залізниці. Однак у залізничній боротьбі на Балканах, яка розгорнулася в лютому—квітні 1908 р., російська дипломатія відіграла дуже активну роль, що сприяло дальшому зближенню Росії і Сербії. З другого боку, посилення впливу Росії на Балканах примусило австрійську дипломатію раніше ніж почалася анексія Боснії і Герцеговіни вступити в складну дипломатичну гру з Ізвольським влітку—восени 1908 р.

⁴⁸ Государственная Дума. Стенографические отчеты, III созыв, сессия I, ч. II, стовпчик 1763 і далі.

⁴⁹ Там же, стовпчик 1807 і наступні.

⁵⁰ АЗПР, ф. Канцелярія, 1908 р., спр. 136, т. I, арк. 130—131. Урусов — Ізвольському, 30 квітня 1908 р.

БОЛГАРО-РУМУНСЬКІ ДИПЛОМАТИЧНІ ВІДНОСИНИ В 1908—1909 рр.

Історія відносин між Болгарією і Румунією в період, коли обидві країни ще не стали на шлях соціалістичного розвитку — одна з цікавих проблем балканістики.

Дружба між болгарським і румунським народами протягом багатьох століть визначалась насамперед подібністю їх історичної долі, завданнями спільної боротьби за національну незалежність, традиціями братерської солідарності і взаємодопомоги. Протягом тривалого часу правлячі класи обох країн змушені були зважати на волю своїх народів, що прагнули жити в дружбі і добросусідстві. Проте поділ світу на імперіалістичні табори, які простистояли один одному, загострення боротьби між ними за Балканський півострів, зміцнення внаслідок капіталістичного розвитку в обох країнах їхніх буржуазно-монархічних олігархій, інтереси яких не завжди збігалися, створили передумови для політики, яка не відповідала інтересам трудящих і вела до погіршення взаємовідносин між двома країнами. Винні в цьому як правлячі класи згаданих країн, так і провідні імперіалістичні держави світу, які постійно інтригували на Балканах.

Дослідження болгаро-румунських відносин в 1908—1909 рр. насамперед пов'язане з аналізом подій Боснійської кризи, яка значно загострила міжнародне становище і викликала загрозу порушення миру на Балканському півострові¹. 1908 р. для Болгарії був роком проголошення незалежності, а в Румунії правлячі кола, які щойно заспокоїлись після придушення селянських повстань 1907 р., почали виступати за відмовлення від цілковитої орієнтації на пімецько-австрійський блок і за більш активну політику на Балканах.

В цій статті робиться спроба відтворити в загальних рисах картину болгаро-румунських дипломатичних відносин в 1908—1909 рр. і визначити головні фактори, що впливали на їх характер.

1 січня 1908 р. між Болгарією і Румунією була укладена конвенція про державні кордони і володіння спірними островами на Дунаї². Конвенція укладалась строком на 30 років, після закінчення якого обидва уряди, не відступаючи від головних положень конвенції, повинні були обмінятися думками з метою більш точного визначення кордонів. Конвенція була ратифікована в березні 1908 р.³ Тоді ж румунського короля відвідав монарх Болгарії Фердинанд⁴, а через кілька

¹ Боснійській кризі 1908—1909 рр. присвячено кілька робіт радянських істориків — В. Хвостова, К. Виноградова, Ф. Потолича, А. Мартиненка та інших, які з'ясували основні питання цієї теми. Разом з тим деякі питання вузької сфери болгаро-румунських відносин цього періоду вимагають, на нашу думку, більш детального дослідження.

² Архів зовнішньої політики Росії (далі — АЗПР), ф. Політархів, 1908, спр. 686. арк. 7.

³ Там же, арк. 55—56.

⁴ Там же, арк. 44—45.

місяців війська останнього, вишикувані на болгарському березі, вітали Карла I, який вперше після селянських повстань 1907 р. подорожував по Дунаю⁵. Навесні 1908 р. в Болгарію приїздили групи румунських офіцерів для огляду визначних пам'яток російсько-турецької війни 1877—1878 рр.⁶ Таким чином, з обох сторін на початку 1908 р. проявлялося прагнення підтримувати дружні стосунки. Не останню роль у зносинах двох сусідніх країн відіграли повстання селян в 1907 р. в Румунії, які знайшли широкий відгук і братерську підтримку трудящих Болгарії⁷. Гострота все ще не розв'язаних в Румунії класових протиріч викликала в середовищі правлячих кіл сусідніх країн тривогу і прагнення допомогти Карлу I та його оточенню.

Але одночасно з посиленням напруженості на Балканах восени 1908 р., викликаній активізацією експансіоністської політики Австро-Угорщини, яка анексувала Боснію і Герцеговіну, а також в зв'язку з младотурецьким переворотом в Константинополі в болгаро-румунських відносинах досить виразно стали виявлятися симптоми недовір'я і підозрілості.

В значній мірі цьому сприяла й політика великих імперіалістичних держав, які прагнули зміцнити свій вплив на Балканах шляхом розпалювання національної ворожнечі і провокування всіляких конфліктів і ускладнень,

Важливою обставиною, яка впливала на зовнішню політику обох держав у цей час, була їхня економічна залежність від іноземного капіталу — англійського, французького, австро-німецького. Боротьба імперіалістичної буржуазії західноєвропейських країн за вплив і перевагу в обох країнах носила відкритий характер. Проте, якщо на початку ХХ ст. економічна залежність Румунії від німецько-австрійського блоку виявилася досить виразно⁸, в Болгарії тривалий час не було ясно, який саме капітал займе в її економіці панівне становище⁹. В цей період саме Болгарії приділяється головна увага в різноманітних комбінаціях імперіалістичних держав. Правляча в Румунії олігархія з побоюванням слідувала за посиленням значення Болгарії в балканській політиці імперіалістичних держав і особливо Троїстого союзу, таємна участь в якому¹⁰ повинна була забезпечити Румунії більш важливу роль в зовнішньополітичних акціях німецько-австрійського блоку.

2 жовтня 1908 р. радник австро-угорської місії в Бухаресті доносив у Відень про велику занепокоєність голови ради міністрів Румунії Стурдзи в зв'язку з погіршенням болгаро-турецьких відносин. Заявивши австро-угорському дипломату, що він (Стурдза) попередив болгарського представника Хесапчієва про те, що симпатії Румунії у випадку нападу Болгарії на Туреччину будуть не на боці порушника миру, Стурдза підкреслив серйозність ситуації і просив повідомити міністра закордонних справ Австро-Угорщини Еренталя, що в разі конфлікту на Балканах Румунії доведеться врегулювати свої відносини з Австро-Угорщиною¹¹.

Та обставина, що з подібним посередженням Стурдза звернувся саме до керівника зовнішньої політики Австро-Угорщини, свідчить, що

⁵ Архів зовнішньої політики Росії (далі — АЗПР), ф. Політархів 1908, спр. 686, арк. 85.

⁶ Там же, арк. 64—65.

⁷ A. De a c. Ecoul marii răscoale țărănești din România peste hotare. — «Analele Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă C. C. al P. C. R.», anul XIII. București, 1967, № 1, стр. 72.

⁸ Studii privind istoria economică a României. Vol. I, București, стр. 189.

⁹ История Болгарии, т. I. М., 1954, стр. 473.

¹⁰ F. C. N a n o. Condiția tratatelor și a altor legăminte ale României, Vol. II, 1938, № 1245, 1246, стр. 371.

¹¹ Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der Bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914. (далі — ОУАР), v. I. Band, Wien, 1930, № 100, стр. 126.

в Румунії добре розуміли, хто стоїть за плечима короля Фердинанда і кому належить ініціатива в погіршенні болгаро-турецьких відносин.

У телеграмі-відповіді 4 жовтня Еренталь висловлював своє задоволення рішенням румунських керівників погодити на випадок війни політику Румунії з інтересами Австро-Угорщини і пообіцяв терміново повідомити Стурдзу, якщо Болгарія проголосить незалежність, що може статися в недалекому майбутньому. Одночасно Еренталь доводив до відома румунського прем'єр-міністра, що в разі війни Австро-Угорщина займе «відповідну інтересам Румунії» нейтральну позицію¹². Еренталь вказав на те, що війну може спровокувати Туреччина, але визнав за непотрібне розкривати Румунії плани захоплення Боснії і Герцеговіни Австро-Угорщиною. 5 жовтня він повідомив Бухарест, що проголошення Болгарією незалежності стало фактом. Однак Еренталь рішуче наполягав, щоб Румунія зберігала спокій і не вживала жодних заходів, які б погіршили її відносини з сусідніми державами¹³.

В жовтні 1908 р. в експансіоністських планах австро-угорської дипломатії Румунії ставилось за обов'язок не заважати провокуванню болгаро-турецьких ускладнень, що полегшувало анексію Боснії і Герцеговіни і перешкоджало утворенню антиавстрійського союзу на Балканах.

Про те, що умови для такого союзу восени 1908 р. були, свідчить загальне обурення політикою Австрії і оголошення в ряді країн бойкоту австрійських товарів¹⁴. Хвиля антиавстрійських виступів прокотилася і в Румунії, яка вважалася надійною союзницею двоєдиної монархії¹⁵. Румунські політики вважали себе ображеними безцеремонною поведінкою віденського кабінету, який пообіцяв князю Фердинанду нейтралітет Румунії при проголошенні болгарського царства. «Румуни міркують, — писав російський посланник М. Гірс, який уважно стежив за настроями в бухарестських колах, — що при всьому своєму співчутливому ставленні до Болгарії вони самі хотіли б розпоряджатись собою і безпосередньо від себе забезпечити їм їхній нейтралітет, а не бути безмовною вигідною ставкою в політичній грі австро-угорського міністра закордонних справ»¹⁶.

Проавстрійська орієнтація короля Карла була піддана гострій критиці на сесії румунських законодавчих зборів, на якій депутати виступили з вимогою покінчити з політикою приниження і боягузства і висловились на користь «політики вільних рук» щодо Троїстого союзу¹⁷. «Настав час, — заявив депутат Діаманді, — звести баланс зовнішньої політики та вирішити, чи не належить її змінити»¹⁸.

Після проголошення незалежності Болгарії Стурдзу відвідали болгарський дипломатичний агент і шойно акредитований при румунському дворі оттоманський посланник. Кожний з них прагнув заручитися активною підтримкою Румунії на випадок військового зіткнення між Болгарією і Туреччиною і обом румунський прем'єр відповів негативно. Він запевнив болгарського представника Хесапчієва в співчутливому ставленні до проголошення незалежності Болгарії¹⁹. На запитання

¹² Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der Bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914 (далі — ÖUAP), v. I. Band. Wien, 1930, № 124, стор. 127.

¹³ Там же, № 138, стор. 134—135.

¹⁴ АЗПР, ф. Політархів, 1908—1909 рр., спр. 582, ч. I, арк. 260; ф. Канцелярія МЗС, 1908 р., спр. 136; т. II, арк. 299; Див.: К. Б. Виноградов. Боснийский кризис 1908—1909 гг. — пролог первой мировой войны. Л. 1964, стор. 104.

¹⁵ АЗПР, ф. Політархів, 1909 р., спр. 582, ч. II, арк. 86.

¹⁶ Там же, спр. 686, арк. 179; спр. 582, ч. I, арк. 173.

¹⁷ Там же, спр. 686, арк. 217—220.

¹⁸ «Monitorul oficial», București, 1908, № 10, стор. 47; Ion I. C. Brătianu. Discursurile. Vol. II. București, 1933, стор. 628.

¹⁹ АЗПР, ф. Політархів, 1908 р., спр. 686, арк. 171; спр. 1339, арк. 25.

турецького посланника, яку позицію займе Румунія на випадок болгаро-турецької війни, Стурдза відповів, що він не може дати пояснень, які б зв'язали його²⁰.

В січні 1909 р. продовжувались переговори між Австро-Угорщиною і Туреччиною в зв'язку з анексією Боснії та Герцеговіни. Одним з факторів, що діяв на користь Австрії під час цих переговорів, був страх Туреччини перед можливим виступом Болгарії. Австрійська дипломатія немало попрацювала, щоб цей страх не був безпідставним. Тепер Еренталь пропонував Туреччині укласти конвенцію проти Болгарії, обіцяючи одночасно підтримку з боку Румунії²¹.

Так, в телеграмі від 14/27 січня 1909 р. турецький міністр закордонних справ доручив послу у Відні передати Еренталю, що турецький уряд бажав би дізнатися, які заходи збирається вжити віденський кабінет у зв'язку з можливим болгаро-турецьким зіткненням. Відповіддю була телеграма Решід-паші від 15/28 січня, в якій наводилася заява Еренталю про те, що на випадок війни між Болгарією і Туреччиною на боці останньої виступить Румунія. В цій же телеграмі повідомлялось про готовність Еренталю укласти з Туреччиною антиболгарський союз. Німецька дипломатія в цей час вживала заходів з метою укладення румуно-турецької угоди.

Але в Румунії навіть серед політиків пронимецької орієнтації зростав сумнів щодо доцільності беззастережної підтримки заходів Відня і Берліна. Це недовір'я дедалі міцніло зі збільшенням підозрілості щодо дій Австрії та Болгарії. В лютому 1909 р. король намагався з'ясувати, чи можливі спільні австро-болгарські дії, якщо Австро-Угорщині не вдасться домовитися з Туреччиною і остання виступить проти неї разом з Сербією. Австрійський посланник Шенбург ухилився від прямої відповіді на це запитання Карла²².

26 лютого австро-турецька угода була підписана, а в перших числах березня цар Фердінанд, повертаючись з Петербурга додому, зупинився в Бухаресті²³. Хоч він подорожував інкогніто, Карл зустрів його на вокзалі, і між двома монархами відбулася бесіда, під час якої Карл намагався довідатись про настрої в правлячих колах Росії і про майбутні плани Фердінанда. З розмови зі своїм гостем Карл виніс враження, що правитель Болгарії був задоволений прийомом у Петербурзі, але твердження Фердінанда про те, що йому не відкрили найближчих планів росіян щодо кризи на Балканському півострові, викликало у Карла подив. Не повірив він і показному роздратуванню Фердінанда у зв'язку з заявою Еренталю, що осудив поїздку болгарського правителя, як недоречну за теперішніх політичних обставин. Фердінанд мав розмову з Братіану, який замінив Стурдзу на посаді голови ради міністрів, і з неї виніс переконання, що новий прем'єр-міністр Румунії набагато зговірливіший, ніж його попередник, і більш прихильно ставиться до Болгарії²⁴.

Отже, обидва монархи справили один на одного неоднакове враження, внаслідок чого трапився прикрий для обох монархів інцидент. Задоволений прийомом у Бухаресті, Фердінанд надіслав з Рушука Карлові телеграму, яка залишилась без відповіді. Болгарський представник одержав наказ з'ясувати причину цього в Братіану. Останній, однак, дав досить ухильне пояснення. Незадоволений ним, Фердінанд утримався від посилки вітальної телеграми в зв'язку з 70-річчям Кар-

²⁰ ОУАР. I. Band. № 100, стор. 126.

²¹ АЗПР, ф. Політархів, 1909 р., спр. 1034, арк. 32.

²² ОУАР. I. Band. № 1041, стор. 870—871.

²³ АЗПР, ф. Політархів, 1909 р., спр. 689, арк. 45.

²⁴ Там же, арк. 47.

ла, обмежившись переказом своїх побажань через дипломатичного представника. Хесапчієв повинен був при цьому пояснити Братіану причину, яка спонукала його не звертатися безпосередньо до ювіляра. Непорозуміння було ліквідовано в квітні 1909 р., коли Румунія одержавши повідомлення про аналогічне рішення Росії, в числі перших держав визнала незалежність Болгарії²⁵.

Про поліпшення болгаро-румунських відносин свідчила поїздка по Болгарії 140 румунських учителів, які в квітні 1909 р. були урочисто зустрінуті населенням Софії та Плевни, де вони оглянули пам'ятники російсько-турецької війни²⁶. Протягом травня і червня почастишали випадки обміну делегаціями між болгарськими та румунськими офіцерами, студентами, вчителями, працівниками адміністрації та вихованцями учбових закладів. Після братань між болгарськими і румунськими студентами відбулось кілька нарад обох студентських організацій, що поставили перед собою мету створити Лігу балканських студентів для популяризації ідеї Балканської федерації²⁷. Найбільш послідовними прибічниками демократичної Балканської федерації виступали представники соціалістичного і робітничого руху обох країн, інтернаціональну позицію яких високо оцінював В. І. Ленін²⁸.

Але робітничий клас в силу своєї недостатньої організованості не міг нав'язати свою волю правлячим класам і зупинити хвилю буржуазно-націоналістичної пропаганди в обох країнах. Проблеми міждержавних відносин вирішувались експлуататорськими класами, дипломатія продовжувала залишатися справою людей, далеких від народу, які не рахувалися ні з його прагненнями, ні з традиціями дружби та братерства, що історично склалися між двома країнами. Свої зовнішньополітичні плани урядам Болгарії і Румунії доводилось узгоджувати з комбінаціями великих держав, балканську політику яких можна розглядати лише в контексті всієї їхньої імперіалістичної політики напередодні першої світової війни. Цією необхідністю слід пояснити і систематичні поїздки за кордон болгарських і румунських політичних діячів, їхні зустрічі з керівниками великих держав і надзвичайну підозрілість, з якою ставились до таких візитів у сусідніх балканських столицях.

В червні 1909 р. в європейській пресі обговорювалася поїздка короля Фердинанда і його міністрів Малинова і Ніколаєва у Відень, висловлювались підозріння про укладення австро-болгарської угоди²⁹. Наприкінці того ж місяця резиденцію румунського короля в Карпатах відвідав намісник австро-угорського престолу Франц-Фердинанд, який схилив Карла до більш тісного згуртування військових сил двох монархів.

В липні тон болгарської і турецької преси стає взаємно доброзичливим. Такого ж тону дотримуються в своїх виступах міністри. Константинополь відвідують представники різних болгарських корпорацій студентів, комерсантів, офіцерства³⁰. Але майже в той же самий час Румунія одержує від Туреччини пропозицію заключити союз проти Болгарії³¹. Ця пропозиція дає привід Братіану в серпні й на початку вересня під час подорожі в Берлін і Відень просити санкції Німеччини та Австро-Угорщини на захоплення в разі болгаро-турецької війни

²⁵ АЗПР, ф. Політархів, 1909 р., спр. 689, арк. 89—90.

²⁶ Там же, спр. 1341, арк. 35.

²⁷ Там же, арк. 70—71.

²⁸ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 326.

²⁹ Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871—1914 (далі — DgP), 27. Band. Berlin, 1927, стор. 221.

³⁰ АЗПР, ф. Канцелярія МИД, 1909 г., спр. 136, арк. 189.

³¹ АЗПР, ф. Політархів, 1909 р., спр. 1341, арк. 88.

частини болгарської території Братіану мотивує своє клопотання необхідністю компенсації для Румунії у випадку територіального збільшення Болгарії³². Але в жовтні, коли намагання заручитися підтримкою Німеччини та Австро-Угорщини проти Болгарії виявилися марними і керівники Троїстого союзу дали зрозуміти, що їхні союзницькі зобов'язання відносно Румунії мають цінність лише в боротьбі проти Росії, а не проти Болгарії, Братіану в розмові з німецьким посланником Кідерленом знайшов нове обґрунтування своїх претензій. Керівник румунської зовнішньої політики, говорив Братіану, повинен показати своїм співвітчизникам в даний момент вигоду від об'єднання з середньоєвропейськими державами, щоб «відвернути увагу шовіністів в своїй країні від посягань на Трансильванію»³³.

Кідерлен, який протягом дев'яти років займав посаду німецького посланника в Бухаресті і був відомий як знавець Румунії і Балкан, вважав, що Братіану має неточне уявлення про положення і значення його країни і що так звані «завдання Румунії», про які твердив румунський прем'єр-міністр, були ілюзорними. Повідомляючи про свою розмову на цю тему з Кідерленом, австрійський посланник у Бухаресті Шенбург писав у Відень, що в майбутньому Болгарія, на думку Кідерлена, покликана відіграти на Балканах більш важливу та істотну роль, ніж Румунія, і що він вже тепер хоче зважити на таку можливість³⁴.

Що ж до висловлених Братіану у Відні та Берліні побажань, то Кідерлен вважав їх не більш ніж мильними бульками. Досить цікава думка, особливо якщо мати на увазі, що вона належить людині, яка незабаром очолила німецьке відомство закордонних справ і відіграла істотну роль у визначенні зовнішньополітичного курсу Німеччини і всього Троїстого союзу.

Роль, яку німецькі імперіалісти відводили Болгарії, вказана в листі заступника державного секретаря у зовнішніх справах Штемріха німецькому повіренству в справах у Відні Брокдорф-Рапцау від 29 серпня 1909 р. В ньому від імені рейхсканцлера висловлювалось заперечення вимогою Румунії забезпечити їй компенсацію на випадок збільшення Болгарії і вказувалось на те, що навіть добровільна відмова Болгарії від частини своєї території неминуче відверне увагу болгар від наступу в бік Егейського моря³⁵. Отже, погіршення болгаро-румунських відносин непокоїло Німеччину лише в тій мірі, в якій послаблялась авантюристична політика уряду Фердинанда, що прагнув використати боротьбу пригноблених слов'ян Туреччини в інтересах австро-німецького блоку і планував «наступ у бік Егейського моря».

Наприкінці 1909 р. болгаро-румунські відносини нормалізувались. Проблему поділу «турецької спадщини» було відсунуто на майбутнє, і вона на деякий час перестала загрожувати миру на Балканах. Болгарія і Румунія приступили до вивчення можливостей побудови залізничного моста через Дунай³⁶. Болгаро-румунська комісія підписала заключний протокол про обмін островів, що переходили від однієї країни до іншої в зв'язку з уточненням дунайської прикордонної лінії³⁷.

³² DgP, 27. Band, № 9763, 9764, стор. 215—218. Вимоги територіальних поступок, що були предметом обговорення під час закордонного вояжу Братіану, свідчили про певну еволюцію в поглядах ліберальної верхівки, оскільки в грудні 1908 р. її представники виступали в парламенті з критикою тих, хто вимагав компенсації від країни, за визволення якої румуни воювали. — Див.: Brătianu, Vintilă I. C. Scrieri și cuvîntări. Vol. II. București. 1938, стор. 169.

³³ DgP, 27. Band, № 9769, стор. 223.

³⁴ OUAР, I. Band, № 1726, стор. 451.

³⁵ DgP, 27. Band, № 9764, стор. 216.

³⁶ Центральний державний архів Жовтневої революції, ф. 559, оп. 1, спр. 48 арк. 53.

³⁷ АЗПР, ф. Політархів, 1909 р., спр. 689, арк. 236.

Таким чином, болгаро-румунські дипломатичні відносини в 1908—1909 рр. були досить складними і залежали від багатьох факторів, які визначали зовнішньополітичний курс обох держав.

В першу чергу болгаро-румунські відносини визначались класовими інтересами правлячої верхівки обох країн. Буржуазно-дворянські партії в Болгарії і Румунії вишували плани розширення своїх країн, використовуючи для обґрунтування цих планів лозунги боротьби за національне об'єднання.

Антинародний характер поставлених буржуазією обох країн цілей передбачав відповідно реакційний, антинародний спосіб їх здійснення. Майже всі зовнішньополітичні плани, які вишувались в 1908—1909 рр. в Софії і Бухаресті, були в тій чи іншій мірі зв'язані з чеканням війни на Балканах. Якщо румунський уряд не виявляв у цей час особливої агресивності, пояснюється це не стільки миролюбством Карла та його міністрів, скільки тверезим розрахунком, що Румунія не може реалізувати своїх планів у війні, кінцеві результати якої, за висловленням короля Карла, «ніколи не можуть бути передбачені»³⁸.

Глибоко реакційний характер мало втручання в розв'язання балканського питання провідних імперіалістичних держав світу і насамперед Німеччини та Австро-Угорщини. Кожний крок німецьких та австрійських дипломатів на Балканах супроводжувався посиленням міжнародної напруженості, зростанням підозрілості та недовір'я серед балканських політичних діячів.

На противагу вузькокласовій політиці буржуазних урядів, які діяли на шкоду єдності двох народів, дійсними і послідовними носіями традицій дружби і братерської солідарності виступали широкі верстви трудящих і насамперед робітників Болгарії і Румунії, яких об'єднувала спільність класових завдань та вірність ідеям пролетарського інтернаціоналізму.

³⁸ АЗПР, ф. Політархів, 1909 р., спр. 689, арк. 36.

М. О. РАТИЧ

БОРОТЬБА ТРУДЯЩИХ ЗА ВИБОРЧУ РЕФОРМУ НА ПОЛЬСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПІД ВЛАДОЮ АВСТРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Куріальна система виборів, запроваджена в Австрії у 1873 р., поширювалася і на південні польські землі (Західну Галичину), загарбані нею в другій половині XVIII ст. Ця система була спрямована на забезпечення привілеїв панівних верств країни — великих землевласників і буржуазії — за рахунок переважно трудящих. За куріальною системою виборів все населення країни поділялося на п'ять курій. Вона являла собою феодальний пережиток¹.

Галичина (Західна і Східна) посилала в австрійський парламент² всього 74 депутати: 20 — від великих землевласників, 3 — від торгових палат, 13 — від міст, 27 — від сільських виборців, 11 — від загальної курії. За куріальною системою в Галичині один депутат припадав на 28 великих промисловців, 64 великих землевласників, 3341 міського виборця і 11535 сільських виборців³.

Участь у виборах була обмежена майновим і освітнім цензами, що виключало з політичного життя країни більшість її населення, в першу чергу — робітників і селян. У парламенті були представлені переважно велика буржуазія і земельна аристократія. Вони, як і раніше, могли диктувати свою волю іншим верствам населення країни, зокрема трудящим масам.

Панівні класи Австрії старалися, звичайно, провести вибори так, щоб і депутати, обрані не по їх куріях, відстоювали інтереси буржуазії й поміщиків. Щоб усунути невігідних виборців, вони вдавалися до всякого роду насильств, обману, побоїв і арештів, проводили голосування за допомогою своїх платних агентів⁴.

В галицькому крайовому сеймі⁵ також панували великі поміщики і буржуазія. Депутатами сейму автоматично ставали митрополити, єпископи і ректори університетів. Виборці поділялися на курії. За даними 1890—1895 рр., у Галичині було 2411 поміщиків. Вони становили лише 0,03% населення, але вибирали 44 депутатів, або 31,9% усіх депутатів сейму⁶.

За таких умов трудящі вимагали введення нового виборчого закону, заснованого на загальному, рівному і прямому виборчому праві при таємному голосуванні.

¹ И. П. Трайнин. Национальные противоречия в Австро-Венгрии и ее распад. М.—Л., 1947, стр. 118.

² В парламент обиралися 425 депутатів.

³ И. П. Трайнин. Вказ. праця, стор. 120.

⁴ Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego Królestwa Galicji i Lodomerji z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1888, str. 503.

⁵ Право обирати свій крайовий сейм Галичина одержала в 1861 р.

⁶ Б. Дудикевич. Як проходили вибори в Західній Україні за часів Австро-Угорщини та ланської Польщі. Львів, 1950, стор. 11.

Боротьба за запровадження загального виборчого права в Австрії, на польських і українських землях Галичини, як і боротьба за поліпшення матеріального становища трудящих особливо посилилася на початку ХХ ст., на що величезний вплив мали революційні події в Росії, де у той час назрівала буржуазно-демократична революція. Приклад героїчної боротьби робітничого класу і трудового селянства Росії запалював трудящих Західної Галичини на енергійні виступи проти своїх гнобителів, за демократизацію суспільного й політичного ладу, проти соціального і національного гніту. Піднесенню класової і політичної свідомості та революційної активності трудящих сприяла пропагандистська діяльність російських соціал-демократів, які переховувалися в Галичині від переслідувань царського уряду. Галицькі робітники вступали з ними в контакти, подавали їм підтримку і самі революціонізувалися. Вони дістали можливість познайомитися з деякими друкованими виданнями російської соціал-демократії⁷. В міру зростання політичної свідомості галицьких трудящих ставав слабшим вплив реформізму серед робітників.

В перші роки ХХ ст. в Галичині зростала хвиля страйкового руху⁸. Робітники — поляки, українці, євреї — вимагали підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня, поліпшення умов праці, соціального страхування та задоволення інших вимог. Боротьба була впертою. В переважній більшості страйки закінчувалися повною або частковою перемогою робітників.

За перші чотири роки ХХ ст. в Галичині було проведено, за явно применшеними офіційними даними, 121 страйк, в яких взяло участь 28 042 робітники⁹.

Одночасно з боротьбою проти капіталістичного гніту і експлуатації трудящі польських земель під владою Австрії проводили політичну боротьбу, вимагаючи політичних прав, реформи виборчого права та ін. Вони виступали проти капіталістичного гніту й експлуатації. Так, наприклад, на першотравневих зборах трудящих Кракова в 1902 р. поряд з вимогою 8-годинного робочого дня стояло питання загального, рівного, прямого і таємного виборчого права¹⁰. Під час демонстрації робітники несли транспаранти з лозунгами: «Вимагаємо загального виборчого права!», «Геть мілітаризм!», «Хай живе 1 Травня!» та ін.¹¹

В 1903 р. вимога загального виборчого права не сходила з порядку денного зборів, присвячених 1 Травня. Перше травня відсвяткували трудящі Жешува, Подгужа, Тарлова, Кракова та інших міст Західної Галичини.

Трудящі Західної Галичини і в 1904 р. також вимагали запровадження нового виборчого закону.

На дальшій розвиток боротьби народних мас польських і українських земель Галичини проти експлуататорів, за демократизацію суспільного й політичного ладу, за свободу й національне визволення з-під австрійського панування вплинула російська революція 1905—1907 рр. Вона знайшла тут широкий відгук і сприяла активізації революційної боротьби трудящих. В. І. Ленін вказував, що «російська революція справила свій вплив і на країни, що знаходяться на Заході»¹².

⁷ История Польши, т. II. Изд-во АИИ СССР, М., 1955, стор. 463; Józef Buszko. Sejmowa reforma wyborcza w Galicji 1905—1914. Państwowe wydawnictwo naukowe, Warszawa, 1956, стор. 20.

⁸ Podręcznik statystyki Galicji, t. IX, cz. I—II. Lwów, 1913, стор. 239.

⁹ Там же.

¹⁰ Центральний державний історичний архів УРСР (далі — ЦДА) у Львові, ф. 146, оп. 8, от. зб. 146, арк. 8.

¹¹ «Naprzód», 2 травня 1902 р.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 232.

Відомості про «криваву неділю» сколихнули робітників і селян, передову інтелігенцію і революційно настроєну молодь Західної Галичини. На численних зборах, демонстраціях у Кракові, Жешуві, Тарнові, Новому Сончі і в інших містах трудящі палко вітали російську революцію. Під час зборів, демонстрацій доходило до кривавих сутичок робітників з поліцією¹³.

Початок революції 1905 р. в Росії знайшов широкий відгук в усій Австрії. З великою увагою слідкували тут за подіями в Росії¹⁴.

Весною і влітку 1905 р. помітно посилювався страйковий рух на польських землях під владою Австрії. Робітники висували економічні вимоги, добивалися політичних свобод, запровадження нового виборчого закону. Так, першого травня 1905 р. робітники оголосили загальний страйк і вимагали 8-годинного робочого дня, загального виборчого права. Святкування Міжнародного дня трудящих проходило під лозунгами міжнародної солідарності пролетаріату і засудження мілітаризму¹⁵.

Поєднання економічних і політичних страйків було новою рисою страйкового руху в Галичині. Зростала свідомість робітничих мас, що знаходило своє відбиття в підтримці страйків робітниками інших міст. Наприклад, друкарі Кракова, солідаризуючись зі страйкуючими будівельниками Львова, передали їм 100 крон на підтримку страйку¹⁶. Робітники різних національностей — поляки, українці, євреї — все більше усвідомлювали, що тільки спільними зусиллями вони зможуть успішно боротися проти соціального і національного гноблення.

Перелякані виступами трудящих австрійський уряд і польська реакція намагалися жорстокими репресіями задушити революційний рух. Проте їх зусилля були марними, і боротьба за поліпшення економічного становища, за політичні права не припинялася. В авангарді революційної боротьби йшов робітничий клас.

Однак, незважаючи на поживлення робітничого руху, галицький робітничий клас був ще слабо організований. Він не мав марксистської робітничої партії, яка могла б очолити боротьбу народних мас і привести їх до перемоги. Соціал-демократичні партії Галичини, зокрема польська соціал-демократична партія (ППСД), які будували свою діяльність на принципах економізму, націоналізму і реформізму, не мобілізували трудящих на революційні виступи проти гнобителів, а намагалися спрямувати їх боротьбу на легальний шлях. Соціал-демократичні партії Галичини намагалися посіяти ворожнечу між робітниками-поляками, українцями, євреями.

ППСД, подібно до інших соціал-демократичних партій країни, діяла в дусі радикальної опозиційної партії. Вона критикувала існуючі порядки, виступала проти зловживань урядових властей, станових привілеїв, бюрократії та ін. При цьому критика нею політичного ладу проводилася з позицій досить туманних «народних вимог»¹⁷. Опортуністичні лідери польської соціал-демократії намагалися політичний рух пролетаріату вкласти в тісні рамки легальності й реформізму. ППСД намагалася зупинити страйкову боротьбу робітників. У селянському питанні вона також не стояла на революційних, марксистських позиціях.

¹³ «Naprząd», 4 травня і 10 листопада 1905 р.; «Trybuna ludu», 23 лютого 1905 р.

¹⁴ Р. С. М в у х и н а. Отклики в Австрии на события 9 января 1905 г. в Петербурге. — Ученые записки Ленинградского ун-та. 1950, № 127; С. В. О в н а н я н. Подъем рабочего движения в Австрии в 1905—1907 годах. — «Вопросы истории», 1955, № 4.

¹⁵ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, спр. 623, арк. 1716; «Naprząd», з 2 по 7 травня 1905 р.

¹⁶ «Naprząd», 27 липня 1905 р.

¹⁷ Józef Buszko, Henryk Dobrowolski. Udział Galicji w rewolucji 1905—1907. Kraków, 1957, str. 55.

На ідеологію ППСД впливала опортуністична ідеологія керівництва II Інтернаціоналу, яка панувала в той час у робітничому русі і проникала в Галичину безпосередньо і за посередництвом австрійської соціал-демократії¹⁸.

ППСД і інші соціал-демократичні партії протягом ряду років проводили боротьбу за скасування куріальної системи виборів, за прийняття нового виборчого закону, заснованого на загальному, рівному, прямому виборчому праві при таємному голосуванні. Але вони не відважувалися спрямувати боротьбу трудящих в революційне русло, не закликали і не організовували їх на збройні виступи проти класових ворогів.

У другій половині вересня 1905 р. у Кракові було скликано публічні збори, основним питанням порядку денного яких була вимога реформи виборчого права. В зборах взяло участь близько 7 тис. чоловік. Під час демонстрації, що відбулася після зборів, дійшло до сутички демонстрантів з поліцією¹⁹. Такі ж збори з вимогою загального виборчого права відбулися в Жешуві, Новому Сончі та в інших містах Західної Галичини.

Висуваючи перед пролетаріатом важливе політичне завдання — завоювання загального виборчого права, як австрійські, так і галицькі, зокрема польські соціал-демократи, опортуністично звужували завдання робітничого класу, не закликаючи і не підготовляючи його до збройної боротьби проти буржуазно-поміщицького уряду. Але, незважаючи на опортуністичне керівництво соціал-демократії, австрійські робітники, в тому числі і галицькі, сприймали досвід революційної боротьби пролетаріату Росії, нові форми й методи класової боротьби.

Революційний рух у Західній Галичині посилювався восени 1905 р. під впливом Всеросійського жовтневого страйку. В краю скликалися збори, мітинги, відбувалися демонстрації, на яких лунали вимоги демократизації політичного ладу країни, політичних свобод, реформи виборчого права. В жовтні 1905 р. відбуваються збори в ряді міст і містечок Західної Галичини. Найбільші з них мали місце в Кракові. В резолюції, прийнятій на зборах 15 жовтня, трудящі міста палко вітали народний рух, спрямований на завоювання загального, рівного, прямого і таємного виборчого права. Присутні постановили напружити всі сили в боротьбі проти ворогів народу — уряду та його прислужників²⁰.

Більш масові збори за реформу виборчого права відбулися в Кракові 22 жовтня 1905 р. В політичній демонстрації взяло участь близько 15 тис. чоловік²¹. Збори й демонстрації з вимогою скасування куріальної системи виборів і запровадження загального виборчого права відбувалися в ті дні в Тарнові, Яслі, Жешуві та інших містах і містечках як Західної, так і Східної Галичини, в тому числі багатолюдні демонстрації у Львові²² — резиденції галицького намісництва. Занепокоєний цим намісник Галичини граф Потоцький рапортував у Відень, що у всіх більших містах Галичини відбуваються народні збори з питання загального виборчого права²³.

Могутня хвиля демонстрацій за загальне виборче право охопила всю Австрію. В. І. Ленін вказував, що «досить було австрійським робітникам одержати телеграму з Петербурга про пресловутий конституційний маніфест²⁴, щоб змусити їх відразу вийти на вулицю, щоб при-

¹⁸ Walentyna Najdus. Szkice historii Galicji, t. 1. Galicja w latach 1900—1904. Warszawa, 1958, str. 209.

¹⁹ «Naprzód», 27 вересня 1905 р.

²⁰ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, спр. 624, арк. 21.

²¹ «Naprzód», 23 жовтня 1905 р.

²² «Naprzód», з 24 по 28 жовтня 1905 р.

²³ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, спр. 624, арк. 47—51.

²⁴ Мається на увазі царський маніфест 17 жовтня 1905 р.

вести до ряду демонстрацій і воєнних сутичок в найбільших промислових містах Австрії»²⁵. Вже 31 жовтня 1905 р., наступного дня після одержання звістки про царський маніфест, відбулися багатотисячні демонстрації за виборчу реформу у Відні, Празі, Брно, Граці та в інших містах Австрії²⁶. Часто відбувалися сутички між робітниками й поліцією. Особливо кривавий характер мали демонстрації у Відні й Празі. Так, 2 листопада під час великої демонстрації трудящих Відня було поранено понад 50 чоловік. Це активізувало революційні виступи за загальне виборче право в Трієсті, Карлсбаді, Моравській Оставі, Кракові, Львові та інших містах. Трудящі одночасно солідаризувалися з пролетаріатом Росії в його героїчній боротьбі²⁷.

Незважаючи на криваві розправи австрійського уряду, революційний рух в Австрії не припинився, боротьба за виборчу реформу тривала. «Не слід забувати, — писав В. І. Ленін, — що, як тільки 30 жовтня 1905 року до Відня прибула телеграма про конституційний маніфест царя, ця звістка відіграла вирішальну роль в остаточній перемозі загального виборчого права в Австрії»²⁸.

Враховуючи обстановку, яка створилася в Австрії у зв'язку з подіями в Росії, австрійська соціал-демократична партія прийняла рішення організувати демонстрації у день відкриття чергової сесії парламенту, яка мала зайнятися питанням реформи виборчого права.

Будучи противником рішучої революційної боротьби трудящих, австрійська соціал-демократія розглядала мирні демонстрації як засіб тиску на буржуазно-поміщицький парламент.

Але робітничий клас країни, застосовуючи досвід революційної боротьби пролетаріату Росії, нові форми й методи класової боротьби, готувався до загального політичного страйку.

У Західній Галичині рух за виборчу реформу охопив ряд міст і містечок. Для досягнення своєї мети робітники були готові «говорити по-російськи»²⁹. На зборах у Тарнові 12 листопада 1905 р. промовці заявляли, що необхідно завоювати собі загальне таємне виборче право і що ним повинні користуватися трудящі маси. Оратори підкреслювали необхідність загального страйку³⁰.

Аналогічні збори відбулися в листопаді 1905 р. в Кракові, Подгужу, Закопаному, Горлицях, Новому Сончі та в інших містах Західної Галичини.

Рух за виборчу реформу поширився на села. Восени 1905 р. в окремих повітах краю скликалися селянські збори, на яких розглядалося питання запровадження загального виборчого права³¹.

Підготовка робітничого класу до загального страйку в день відкриття парламенту запевкоюла правлячі кола Австрії, буржуазію і поміщиків. Побоюючись можливого збройного виступу, за наказом з Відня по всіх містах Австрії і Галичини військові гарнізони, поліція і жандармерія були приведені в бойову готовність³².

Намісник Галичини граф Потоцький надіслав секретні циркуляри повітовим старостам, в яких визначив діяльність органів влади на випадок загального страйку³³.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 244.

²⁶ С. В. Овчаренко. Вказ. праця, стор. 111.

²⁷ Р. Мухоморова. Вказ. праця, стор. 48.

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 232.

²⁹ ЦДА УРСР у Львові, ф. 146, спр. 624, арк. 119.

³⁰ Там же, арк. 122.

³¹ ЦДА УРСР у Львові, ф. 146, спр. 635, арк. 585—587, 773.

³² І. Довгаль. Вплив російської революції 1905 року на розвиток революційного руху в Галичині. Держполітвидав УРСР, К., 1952, стор. 52.

³³ ЦДА УРСР у Львові, ф. 146, оп. «Г», спр. 40, док. № 163 і 168.

Повітові старости й директори поліції у Львові і Кракові рапортували в намісництво про підготовку й видані ними розпорядження на випадок страйку³⁴.

Про вжиті заходи відносно загального страйку галицький намісник звітував у Відень³⁵.

Наближення загального політичного страйку, який мав примусити буржуазно-поміщицький австрійський уряд прийняти новий виборчий закон, лякало правлячі кола Австрії та їх галицьких прислужників. Але опортуністичне керівництво соціал-демократії Австрії, в тому числі і ППСД, яке стояло на реформістських позиціях, добивалося загального виборчого права не шляхом революційної боротьби трудящих, а шляхом компромісу з урядом. І сама вимога запровадження нового виборчого закону була обмежена. В. І. Ленін критикував австрійських соціал-демократів за те, «що вони ослабляли силу масового руху, не виставляючи з усією енергією вимоги виборчих прав не тільки для чоловіків, а й для жінок»³⁶.

28 листопада 1905 р. — в день відкриття сесії парламенту — сотні тисяч австрійських і галицьких робітників провели одноденний загальний політичний страйк, вимагаючи нового виборчого закону. В містах, містечках, промислових центрах країни відбувалися багатолюдні демонстрації за участю робітників, дрібної буржуазії, прогресивної інтелігенції і селян навколишніх сіл. Їх були могутні виступи трудящих, які в ряді міст привели до кривавих сутичок з поліцією і військом³⁷.

Особливо широкого розмаху набули страйки у Відні, Празі, Брно та інших містах Австрії. У Відні перед будинком парламенту зібралося 250 тис. демонстрантів³⁸. Під натиском народних мас глава уряду барон Гауч був змушений погодитися провести реформу виборчого права. Це була перемога трудящих, але ще не остаточна.

Разом з трудящими інших країв Австрійської монархії 28 листопада 1905 р. страйкували також робітники польських земель, наполегливо вимагаючи загального і рівного виборчого права. Могутньою була демонстрація в Кракові за участю близько 50 тис. чоловік. Демонстранти несли червоні прапори й лозунги: «Хай живе загальне, рівне, пряме і таємне виборче право!», «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»³⁹.

28 листопада 1905 р. відбулися також масові збори і багатотисячні демонстрації під лозунгом реформи виборчого права у Тарнові, Жешуві, Подгужу, Новому Сончі, Бялій, Бельську, Живцу та в інших містах. Збори й демонстрації охопили також Східну Галичину.

Таким чином, одноденний страйк робітників Австрії і Галичини показав, що вони свідомо вимагають загального виборчого права і готові продовжувати боротьбу до переможного кінця.

Боротьба трудящих за реформу виборчого права та політичні свободи тісно переплнталася із страйковою боротьбою робітничого класу за задоволення своїх економічних вимог, поліпшення матеріального становища. В 1905 р. тут страйкувало близько 90% загальної кількості робітників тих підприємств, які були охоплені страйками⁴⁰.

Революційний рух на польських землях під австрійським пануванням посилювався під впливом Грудневого збройного повстання в Росії,

³⁴ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, спр. 635, «Strajk ogólny w r. 1905».

³⁵ Там же.

³⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 59.

³⁷ Р. С. Мухоморова. Вказ. праця, стор. 54—56; С. В. Овчаренко. Вказ. праця, стор. 113.

³⁸ «Głos robotniczy», 2 грудня 1905 р.

³⁹ «Naprzód», 30 листопада 1905 р.

⁴⁰ Die Arbeitseinstellungen und Aussperungen in Österreich während des Jahres 1905. Wien, 1906, S. 11.

а також боротьби трудящих у Королівстві Польському. Рух за виборчу реформу набрав ще більшого розмаху. Загального виборчого права наполегливо вимагали робітники й селяни. Це турбувало представників влади на чолі з намісником Потоцьким. У секретній директиві повітовим старостам Потоцький вказував, що агітація за виборчу реформу в останній час набрала прямо-таки ворожого характеру для влади і громадської безпеки і попереджував старост, що агітатори можуть легко намовити селян до «ворожого виступу проти інших класів суспільства»⁴¹, тобто проти буржуазії і поміщиків.

Характерною рисою народного руху за виборчу реформу на початку 1906 р. була його масовість і широкий розмах. Збори скликалися переважно у недільні й святкові дні, що забезпечувало їх успіх.

У рух за реформу виборчого права активно включилися селяни. Так, наприклад, на зборах у Радлові, Тарнівського повіту, скликаних соціал-демократами з метою зміни виборчої реформи, взяло участь близько 2 тис. селян з Радлова і навколишніх сіл. Резолюція з вимогою введення загального виборчого права була прийнята під бурхливі оплески присутніх⁴². Велике селянське віче, в якому брало участь кілька тисяч чоловік, відбулося на початку 1906 р. в Кракові. На ньому було чимало робітників та інтелігенції. Це свідчило про єдність трудящих у боротьбі за загальне виборче право.

Такі збори та віча в містах і селах скликала переважно ППСД, яка добивалася зміцнення свого становища. Але соціал-демократичні лідери дбали, щоб вони мали «мирний характер». Знаменні щодо цього слова одного з лідерів ППСД Дашинського, який із задоволенням констатував, що «спокій і поміркованість, як у жодному іншому краю Австрії, характеризують великий і пишний рух за виборчу реформу, який у Галичині має місце»⁴³.

У 1906 р. на численних і багатолюдних зборах, присвячених дню 1 Травня, робітники обіцяли продовжувати боротьбу за загальне виборче право. Тоді в Західній Галичині не було жодного повіту, в якому б робітники, селяни, трудовий народ не говорили про значення виборчої реформи для трудящих і не наполягали на виконанні декларації австрійського уряду про запровадження її в життя.

Уряд, буржуазія і поміщики, занепокоєні розмахом народного руху за скасування куріальних виборів та запровадження загального виборчого права, чинили йому різні перешкоди. Поліція часто розганяла збори й демонстрації, з різних причин забороняла їх⁴⁴.

Не припинялася в 1906 р. також страйкова боротьба галицьких робітників за підвищення заробітної плати, поліпшення умов праці, скорочення робочого дня. Страйки охопили нові галузі промисловості. В 1906 р. в Галичині відбулося 98 страйків. Порівняно з 1905 р. кількість їх зросла більше ніж удвічі, а число учасників становило 62,6% загальної кількості робітників усіх підприємств, охоплених страйками⁴⁵. Характерно, що страйки майже завжди кінчалися повною або частковою перемогою робітників⁴⁶, були завзятими й тривалими.

Буржуазно-поміщицький уряд барона Гауча, який під тиском народних мас був змушений 28 листопада 1905 р. погодитися на введення загального виборчого права, вніс проект закону виборчої реформи в палату депутатів парламенту 23 лютого 1906 р. Комісія по розробці

⁴¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. «G», спр. 40, док. 208.

⁴² «Narzęd», 5 січня 1906 р.

⁴³ «Narzęd», 15 лютого 1906 р.

⁴⁴ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, спр. 624, арк. 915, 1205.

⁴⁵ Die Arbeitseinstellungen und Aussperungen in Österreich während des Jahres 1906. Wien, 1907, S. 11.

⁴⁶ Истории Польши, т. II, стор. 554.

закону про загальне виборче право, створена 27 березня 1906 р., продовжувала свою роботу над проектом реформи протягом 7 місяців⁴⁷.

Робітничий клас Австрії і Західної Галичини, трудящі всієї австрійської монархії були занепокоєні цим і наполягали на виконанні декларації уряду про запровадження загального виборчого права.

З приходом до влади уряду барона Бека у червні 1906 р. по країні знову прокотилася хвиля зборів з вимогами прискорити проведення виборчої реформи. Вони відбулися у Відні, Кракові та інших містах.

Соціал-демократи, які добивалися запровадження в Австрії загального виборчого права мирним шляхом, погрожували урядові провести загальний страйк, якщо парламентські дебати з питання виборчої реформи затягнуться або не дадуть позитивних наслідків.

Вороги реформи виборчого права змушені були врешті-решт погодитися на її проведення. Голові кабінету міністрів «спритному бюрократові Бекові»⁴⁸ вдалося примирити депутатів парламенту, що створило можливість прийняти новий виборчий закон. 29 жовтня 1906 р. комісія по підготовці реформи виборчого права закінчила нарешті свою роботу. За час своєї діяльності вона провела десятки засідань і заслухала 832 промови⁴⁹. Голова комісії депутат Лекер, вручаючи парламенту звіт про роботу комісії, сказав: «Може, зрештою, було б вдалося зберегти стару виборчу систему, якби не деякі події закордоном (мається на увазі російську революцію. — М. Р.), які сильно вплинули на політичну свідомість і в Австрії, прискорили і довели до зрілості те, що скоріше чи пізніше мусило б було статися. Бій за конституцію в Росії став для наших правлячих кіл пересторогою, щоб вони не зволікали з реформою виборчих законів»⁵⁰.

Новий виборчий закон був прийнятий палатою депутатів австрійського парламенту 1 грудня 1906 р. Згодом 26 січня 1907 р. був виданий закон про запровадження в Австрії загального виборчого права⁵¹. Таким чином, боротьба за виборчу реформу закінчилася успішно.

Представники крайньої реакції змушені були поступитися представникам двора, які, усвідомлюючи небезпеку дальшого зволікання реформи виборчого права, вирішили акцептувати демократизацію державного устрою. Проте введення загального виборчого права означало лише часткову демократизацію форм політичного устрою в Австрії. Проти формального права участі всіх громадян у політичному житті країни поряд з абсолютистськими прерогативами монарха стали на перешкоді також так звані автономні законодавчі органи. Куріальна структура останніх мала «гарантувати привілеї і безперервне перебування при владі місцевій аристократії, верхівці буржуазії і зближеному з ними вищому духовенству»⁵².

Нове виборче право мало ряд обмежень, які свідчать про його недемократичний характер. Воно не поширювалося на жінок, військовослужбовців, молодь і т. п. Новий виборчий закон встановлював пензи: віковий (для виборців — 24 роки, для депутатів — 30 років); осілості (1 рік)⁵³. Крім того, не всі нації мали рівноправне представництво в парламенті. За виборчим законом до парламенту обирали 516 депутатів, з яких німців було 233, або 45,17%, незважаючи на те,

⁴⁷ «Głos robotniczy», 3 листопада 1906 р.

⁴⁸ Józef B u s z k o. Вказ. праця, стор. 32.

⁴⁹ «Głos robotniczy», 3 листопада 1906 р.

⁵⁰ «Громадський голос», 13 листопада 1906 р.

⁵¹ Вісник законів державних для королівств і країв, заступлених в раді державній. Річник 1907. Відень, стор. 57—59

⁵² Józef B u s z k o. Вказ. праця, стор. 32.

⁵³ Вісник законів державних для королівств і країв, заступлених в раді державній. Річник 1907, стор. 57—59.

що вони становили 33% загальної кількості населення Австрії⁵⁴. Отже, новий виборчий закон хоч і ліквідував куріальну систему, проте зберігав привілейоване становище для пімців. Все ж таки його запровадження дало можливість дещо змінити склад австрійського парламенту.

Відповідно до нового виборчого закону у травні 1907 р. відбулися вибори до парламенту. В особливо тяжких умовах для трудящих вони проходили в Галичині. Тут реакція вдавалася до адміністративного тиску. На селі поміщики та чиновники свавільно господарювали на виборчих дільницях. Частина виборців не була навіть допущена до виборчих приміщень. Траплялися й інші порушення. Одна з газет справедливо писала, що «без розбоїв, без швіндлів (шахрайств. — М. Р.), без корупції, без мордів не може бути виборів у Галичині»⁵⁵. Отже, запровадження загального виборчого права не привело до зміни кривавої австрійської виборчої системи.

Після запровадження загального виборчого права до парламенту робітники й селяни польських земель під австрійським пануванням продовжували добиватися виборчої реформи до галицького крайового сейму й повітових рад. Питання виборчої реформи було одним з головних питань крайової політики в 1907—1914 рр.

Боротьба трудящих краю за реформу виборчого права до галицького сейму й повітових рад, як правило, посилювалася напередодні й під час чергової сесії сейму. Доказом цього можуть бути слова намісника Потоцького. В липні 1907 р. він писав, що вуличні демонстрації вважає за дуже правдоподібні й неминучі під час сесії сейму⁵⁶.

Урядові власті, польська реакція намагалися не допустити скасування куріальної системи виборів до крайового сейму. Справедлива вимога реформи виборчого закону до галицького сейму знаходила рішучий опір з боку буржуазно-поміщицького австрійського уряду і самого монарха. Всі вони хотіли зберегти куріальний характер виборчої системи.

Тому питання реформи відтягалось, переносилося з сесії на сесію і т. п. Воно не знайшло свого вирішення аж до серпня 1914 р., коли перша світова війна зняла його з порядку денного.

На польських землях під владою Австрії не припинялася також страйкова боротьба робітників проти експлуататорів, за скорочення робочого дня, підвищення заробітної плати, поліпшення умов праці і т. п. Але велася вона в менших масштабах, ніж раніше. В 1907 р. відбувся деякий спад страйкового руху в Галичині. Число страйкуючих становило всього 7403 чоловіки⁵⁷ проти 11 589 чоловік у 1905 р.⁵⁸

На результатах політичної й економічної боротьби на польських землях під владою Австрії позначився спад революції в Росії. Значно утруднювала боротьбу трудящих відсутність революційної марксистської партії. ППСД, як і інші соціал-демократичні партії Австрії, добивалася загального виборчого права мирним шляхом, а не шляхом революційної боротьби трудящих. Позбавлена правильного керівництва, боротьба трудящих за загальне виборче право була погано організована. Проте робітники й селяни, всі трудящі здобули значний досвід для майбутніх боїв проти своїх гнобителів і експлуататорів.

⁵⁴ И. П. Трайнин. Вказ. праця, стор. 123—124.

⁵⁵ «Земля і Воля», 1 липня 1907 р.

⁵⁶ Walentina Najdus. W sprawie wpływu rewolucji 1905—1907 r. na Galicję. Materiały i studia, t. I. «Książka i Wiedza», Warszawa, 1954, str. 186.

⁵⁷ Die Arbeitscinstellungen und Aussperungen in Österreich während des Jahres 1907, Wien, 1908. S. 11.

⁵⁸ Die Arbeitscinstellungen und Aussperungen in Österreich während des Jahres 1905, Wien, 1906, S. 11.

ЕМІГРАЦІЯ З ГАЛИЧИНИ

В цій статті автор має намір висвітлити в основному економічний і суспільний аспекти зародження і розвитку еміграції, її причини, пов'язані з життям галицького села, а також з політичними умовами Галичини. Автор не розглядає долі емігрантів поза Галичиною. Основними джерелами для написання статті були львівські архіви, зокрема відділ Президії намісництва в Центральному державному історичному архіві України у Львові. В статті ми розглядаємо еміграцію населення Галичини до Америки, а також зв'язок цього руху з нужденним життям галицького села, з слабо розвинутою промисловістю краю.

Слов'янська еміграція до Сполучених Штатів Америки широко розгорнулася в кінці XIX—на початку XX ст. Емігранти здебільшого направлялись до промислових осередків східної частини країни. Найбільше скупчення українського населення утворилось в Пенсільванії. В Бразилії вихідці з Галичини селилися переважно у південних штатах. На початку 70-х років вони поселилися також в штаті Парана.

До 1886 р. еміграція в Бразилію не перевищувала 30 тис. чоловік протягом року. Пізніше кількість емігрантів різко зросла і в 1891 р. становила понад 190 тис. Другою південноамериканською країною, до якої емігрували європейці, була Аргентина. Найбільше селилось їх тут у 80-х роках XIX ст. Однак пропаганда переселення до Аргентини серед слов'янського населення дала порівняно невеликі результати.

Перед першою світовою війною посилюється еміграція в Канаду. Це було зв'язане з будівництвом у 80-х роках сітки залізниць в цій країні. Серед емігрантів значною була частка українського населення з Східної Галичини і дещо менша — польського населення.

Еміграція з Галичини починається в 70-ті роки XIX ст., тобто пізніше, ніж еміграція до США з Верхньої Сілезії (50-ті роки)¹. Характерним є те, що в перших донесеннях про еміграцію безпосередньою причиною її називається «тяжке становище селян» — убогість, що межує з нуждою. Проте офіційне тлумачення цього явища, яке дає урядова «Газета Львівська», інше. Газета оцінює еміграцію як торгівлю білими певільниками і залякує тих, хто хотів виїхати, жовтою пропасницею, дикими тваринами та індіями. Незабаром Львівське намісництво в циркулярі до староств висловилося проти еміграції в Бразилію.

Важке становище галицького села загострив неврожай в 1875 р. В деяких повітах Галичини — Ясло, Горлице, Гжибув і Новий Сонч почався голод. Тому весною 1876 р. еміграція, особливо з Ясельського повіту, посилена. Вона викликала велике занепокоєння властей. За-

¹ A. Brożek. Początki emigracji z Górniego Śląska do Ameryki w świetle współczesnej prasy polskiej na Śląsku — «Kwartalnik Historyczny», 1968, № 1, 5, 3—21.

ступник маршалка крайового закликав намісництво покласти край еміграції, тому що зона вела до обезлюднення країни. Повітові ради в Тарнові і Ясло висловились за припинення «цієї справжньої хвороби сільського населення», теж вбачаючи в еміграційному русі «втрату сільського населення». Анкета намісництва свідчить, що в 1876 р. еміграційний рух охопив 22 місцевості в 4-х повітах. З 468 емігрантів 223 походило з Горлицького повіту.

Щоб не допустити дальшого розширення руху, місцеві власті застосовували репресії до тих, хто агітував за еміграцію, затримували емігрантів на дорогах і залізничних вокзалах. В Горлицькому повіті почались арешти, відмова у видачі паспортів. Схвалюючи адміністративні заходи проти емігрантів, які часто не давали бажаних наслідків, намісництво почало вивчати й економічні причини еміграції: подібнення паділів, обтяженість податками, малі можливості заробітку її неврожаї. Інформація вїттів давала великий матеріал про причини руху. На 1877—1878 рр. припадає початок української еміграції до США. Ініціатором її були лемки. Однак політика властей щодо емігрантів не змінилась². Намісництво намагалося припинити переселення в США, яке поширилось на більшу кількість повітів. Весною 1889 р. намісництво, маючи на увазі еміграцію до США, рекомендувало притягати до відповідальності агентів, обмежити видачу паспортів, посилити контроль на вокзалах³. Серед завернених з дороги в кінці 1889 р. були люди зі Східної Галичини. В листопаді цього ж року намісництво видало циркуляр до староств Східної Галичини, в якому рекомендувало застосовувати міри, аналогічні тим, які до цього мали місце в Західній Галичині⁴.

Найбільше заграничних на Львівському вокзалі походило з Кам'янського повіту. Осінню 1890 р. в цьому ж повіті зареєстровано перші спроби еміграції до Бразилії. В наступні роки випадки еміграції до Бразилії повторюються, набираючи великого розмаху, особливо в Золочівському повіті. Емігранти сподівались одержати в Бразилії землю. Агітацію проти еміграції в Бразилію, як і пізніше проти еміграції в Росію, вели в Галичині представники одного з найбільших німецьких кораблебудівних підприємств «Міслер». Вони заохочували українців переселюватись до США.

В 1892 р. посилюється еміграція українських селян з Східної Галичини в Росію, головним чином, з подільських повітів. Вона охопила 7 повітів, в яких проживало в основному безземельне і малоземельне населення. Передували Збаразький (2600 чол.) і Борщівський (1513 чол.) повіти. За ними йшли Скалатський, Гусятинський, Сокальський, Заліщицький і Тернопільський повіти. З 6111 емігрантів залишилось в Росії 2828⁵, переважно з Борщівського і Сокальського повітів. Вони сподівались одержати землю, як це було з переселенцями на Волинь і Поділля. Виступи в сеймі українських депутатів, у яких вказувалось, що причиною еміграції є нужда, залишались поза увагою.

У другій половині 90-х років еміграція з Галичини посилюється. Збільшується кількість емігрантів із Західної Галичини до США. Одночасно в повітах, де еміграція почалась найраніше, з'являється багато тих, що повернулися додому з чужини. В 1895—1896 рр. еміграція відбувалася, головним чином, із Східної Галичини. Еміграція до Бразилії охопила в значній мірі ті райони, з яких в 1892 р. відбувалася

² ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 2434—2435.

³ Там же, спр. 2451.

⁴ Там же, спр. 2453, арк. 171.

⁵ Zestawienie to ogłosił wspólnie T. Pilat. Пор.: І. Е. Щербатюк. Про еміграцію українців Східної Галичини в Росію (1892 р.). — «Український історичний журнал», 1964, № 6, стор. 101—102.

еміграція до Росії. За даними, які на початку листопада 1896 р. намісництво подало крайовому відділу, до Бразилії емігрувало 18 475 осіб з 29 повітів, серед яких був лише один повіт Західної Галичини. Найбільше емігрантів було з Тернопільського (2469 чол.), Золочівського (2382 чол.), Бережанського (1575 чол.), Кам'янського (1330 чол.), Бібрського (1306 чол.) і Перемишлянського (1046 чол.) повітів. В Бродівському, Скалатському, Збаразькому, Сокальському і Львівському повітах налічувалось від 500 до 1000 емігрантів. Дані намісництва за квітень 1895 р. свідчать, що еміграційний рух охопив в основному Бібрський, Кам'янський, Жовківський, Перемишлянський, Бродівський і Золочівський повіти. Для Бібрського повіту дані (1847 чол.) були значно вищі від пізніших.

Було засуджено за еміграційну діяльність 108 чол. в тому числі в Ярославському повіті — 30 чол., Рава-Руському — 21 чол., Терехівському — 14 чол. Більшість з них була звільнена. Староста притягнули до адміністративної відповідальності (наклали штраф або заарештували) 201 чол.: в Збаражі — 39, Гусятині — 22, Кам'янці — 21, Тернополі — 19 і в Золочеві — 16 чол.⁶ Щодо загальної кількості населення кількість емігрантів становила в Золочівському повіті — 14,38%, в Бібрському — 12,66; в Перемишлянському — 11,58; в Бережанському — 8,28; в Кам'янському — 8,22 і Тернопільському — 6,44% на тисячу мешканців. Щодо кількості сільського населення в цих повітах кількість емігрантів становила 18,03—9,19%. З даних намісництва випливало, що кульмінаційна хвиля еміграційного руху в 1896 р. припала на травень (2823 чол.) і на червень (1682 чол.).

Великий вплив на розмах еміграційного руху мало становище в портах і на австрійсько-італійському кордоні, а також можливість для емігрантів дістатися туди. Староста намагалися перешкоджати еміграції, відмовляючи в більшості випадків у видачі паспортів. Політика галицьких властей в цей період не була однаковою, вона переходила різні фази. Повертання емігрантів з дороги, з вокзалів мало місце скрізь, не тільки в місцях перебування старостів, а й у Львові і Кракові, і викликало багато інцидентів.

Така політика не була чимсь новим для галицьких властей, як думають деякі дослідники. Це було застосування в ширшому масштабі методів, які проводилися в західних повітах. Інформація преси про поведінку властей з селянами, що намагалися емігрувати, особливо випадки, які мали місце в кінці грудня 1895 р. на вокзалі в Тернополі, обговорювалися в Галицькому сеймі. На противагу офіційній думці, що пояснювала весь рух діяльністю агентів, депутати звертали увагу на те, що «головною причиною еміграції є нужда, відсутність належного піклування про селян, їх безпорадність». Аналізуючи економічні причини еміграції, депутати робили наголос на тяжкому становищі селянських господарств, особливо дрібних, на збільшенні податків і неможливості додаткових заробітків. Вони домагались опіки над селянами, які емігрували. Такі ж вимоги містились в петиції Торгово-географічного товариства, яка обговорювалася в сеймі. Комісія сейму прийняла з цього питання компромісне рішення. Вона визнала, що села, особливо південно-східної частини Галичини перебувають в тяжкому економічному становищі. Комісія висловила протипроти репресивних заходів адміністрації і заборони виїзду. Головним методом боротьби з еміграцією комісія вважала переконання селян при одночасному посиленні кари за посередництво в еміграції.

⁶ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 2481, арк. 17; спр. 2485, арк. 134 і М. М. Кравець. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини в другій половині XIX ст., Львів, 1964, стор. 119.

Проте такий підхід не задовольнив ні поміщиків, ні міщан, ні селян. Депутат Средняловський звертав увагу на перенаселення Галичини, загрозу збільшення смертності і виступив проти застосування адміністративних заходів до емігрантів. Український депутат Окуневський нагадав про тягар індемнізації і негативного врегулювання сервітутів, який ліг на плечі селян, та про високі податки. Однак поправки, внесені в доповідь українськими й польськими лівими, були відхилені. Нужда як причина еміграції визнавалася лише в роки еміграційного піднесення.

В меморіалі делегатів, вибраних на мітингу в Збаражі, адресованому в березні 1896 р. намісництву, вказувались такі причини еміграції: дроблення наділів, неврожай, тяжкі податки, відсутність заробітків. Меморіал застерігав, що такий стан речей може привести до епідемії тифу на ґрунті голоду⁷. На тяжке економічне становище села, обтяжливість податків і неврожай 1895 р., який позбавив людей останньої надії, вказувала й польська преса⁸. В статті «Кур'єра Львівського» під заголовком «Еміграційне безголов'я» яку приписують Іванові Франкові, говорилось, що еміграція «викриває брехні про економічний розквіт нашого краю і про стирання суспільних контрастів»⁹. В надрукованій у грудні 1896 р. в «Die Zeit» статті про агентів еміграції, Іван Франко піддав гострій критиці схвалений Відеським парламентом проект карного закону, який збільшував покарання за еміграційну діяльність. Спираючись на листи селян, Франко вказував на справжні причини руху, піддавши гострій критиці політику галицьких властей¹⁰.

На економічні причини руху звертала увагу й газета «Діло»¹¹. Радикальна преса посилалась на австрійську статистику 1893 р., з якої видно, що в Галичині, порівняно з іншими провінціями Австрії найнижчі заробітки. Час від часу навіть адміністрація звертала увагу на економічне становище села. На нужду населення і на неврожай протягом кількох років звертав увагу староста в Перемишлянах на початку 1895 року. «Важливою причиною еміграції є тяжкий майновий стан селян і малі заробітки», — писав у березні 1895 р. староста м. Броди¹².

З періодом найвищого піднесення еміграції (1895—1896 рр.) пов'язані перші спроби організувати опіку над емігрантами, яку не дуже прихильно сприйняли місцеві власті. Вони часто ототожнювали будь-які спроби допомогти селянам, що емігрували, або проінформувати їх про ситуацію в різних країнах Америки з еміграційною агітацією, яку треба було карати. В цей час викликало гострі суперечки питання про те, в яку країну емігрувати. До цього головний потік емігрантів, особливо з Західної Галичини, направлявся в США. Прихильникам поселення в Бразилії починають заперечувати прихильники поселення в Канаді.

Тенденції до еміграції в Канаду спостерігались весною 1895 р. в районі Коломиї, на початку 1896 р. — в повітах Підгайці і Станіслав, потім поширились і на інші райони Східної Галичини. Еміграційним рухом були охоплені в основному Боршівський, Городенський, Терехівський, Скалатський, Сокальський, Чортківський повіти.

За даними намісництва (різними для Західної і Східної Галичини і для Галичини в цілому) еміграція, яка в 1896 р. становила 12 193 чол.,

⁷ Там же, спр. 2479, арк. 7.

⁸ «Przyjaciel Ludu», No 17, 1. IX 1895; No 21, 1. XI 1895; «Kurier Lwowski», No 225, 15. VI:1 1895.

⁹ «Kurier Lwowski», No 329, 27. XI 1895.

¹⁰ І. Франко. Еміграційні агенти в Галичині. Твори в 20-ти томах, т. 19. К., 1956, стор. 318.

¹¹ «Діло», № 117. 27. V (8. VI) 1896.

¹² ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 2469, арк. 40; спр. 2470, арк. 41.

зменшилась в наступному році до 5766 чол., а в 1898 р. і 1899 р. становила відповідно 7732 і 7880 чол. З цієї кількості на східні повіти припадало в 1896 р. — 9389 чол., 1897 р. — 4633, 1898 р. — 4664, 1899 р. — 4903 чоловік.

Влада не могла адміністративними заходами припинити еміграцію, хоч деякі старости бачили порятунок в збільшенні кількості жандармів та контролі за поштовою кореспонденцією.

Одночасно щораз більше ширилося сезонне емігрування до Німеччини. За даними намісництва, в 1899 р. з 21 повіту емігрувало 26 283 чол. Однак ці дані далеко не повні.

Справа еміграції знову розглядалась в Крайовому сеймі. В дискусії брали участь польські селянські послы Средньовський і Крамарчик, а також українські послы. В 1909—1910 рр. кількість українців, які виїздили на сезонні роботи в Німеччину, доходила до 100 тис. Ці дані подавала як польська, так і українська еміграційна преса. За офіційними даними, які спирались на кількість виданих посвідчень, в 1909—1910 рр. 82 тис. українців перебувало в еміграції, з них 29 тис. працювали в промисловості Німеччини.

Населення Галичини разом з Тешинською Сілезією збільшилось з 5,6 млн. в 1871 р. до 8,5 млн. в 1910 р. Приріст населення, починаючи від 1890 р., був майже в два рази більшим, ніж в 70—80 роках. На початку XX ст. еміграція становила 1,1 млн. чол. Щодо приросту населення процент був значно вищий ніж в Королівстві Польському. Це було також результатом поглиблення відсталості господарства Галичини. Напередодні першої світової війни постійна й тимчасова еміграція українського населення з Галичини становила 150—170 тис. Найбільший потік емігрантів йшов до США, потім до Канади і зрештою до Південної Америки. Серед постійних та сезонних емігрантів Галичини великий процент становила польська еміграція.

Переклад з польської І. М. Горак

ПОБУТ І КУЛЬТУРА ЧЕСЬКИХ ПОСЕЛЕНЦІВ НА УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ—НА ПО- ЧАТКУ ХХ ст.

Чеські поселення, засновані в другій половині ХІХ—на початку ХХ ст. на територіях Волинської, Київської, Подільської, Херсонської та Катеринославської губерній, дуже швидко економічно зміцніли й розвинулись¹. Цьому сприяли висока землеробська культура чехів: використання кращих сортів насіння, застосування машин, вирощування нових для деяких областей України технічних культур — хмелю і маку. Значні доходи мали чеські господарі від садівництва і м'ясо-молочного господарства².

Виготовлення предметів, необхідних для дому й господарства, було суттєвим доповненням до основних занять сільським господарством. У чеських поселеннях широко розвивалися різні форми дрібного виробництва та ремесла. Тут були свої ковалі, столярі, шевці, кравці, бондарі, слюсарі, бляхарі, лимарі. Починаючи з 80-х рр. ХІХ ст., вишикають чеські сільські промислові заклади — броварні, цегельні, млини, майстерні для ремонту сільськогосподарських машин³.

Господарським успіхам чеських поселенців сприяли привілеї, надані їм у перші роки після переселення, й дешевизна земель, особливо на Волині. Велику роль відіграла також любов чехів до землі, вміння їх завзято і наполегливо працювати. Один з перших чеських поселенців писав, що чехи на Волині ніколи не дивились на своє перебування на цій землі як на тимчасове, не вважали землі, які обробляли, лише предметом наживи⁴.

До початку першої світової війни на Україні проживало близько 50 тис. чехів⁵. Більша частина переселенців була зосереджена на Волині й Поділлі. Тут було 108 поселень, серед яких зустрічались як окремі чеські села, так і змішані українсько-чеські⁶.

Чеські села на Україні нагадували типові для Чехії поселення, у яких будинки за певним планом групувались навколо площі⁷. Вулиці були прямими, широкими. Вже на початку ХХ ст. головні вулиці мали цегляні або дерев'яні тротуари. Будинки, розташовані фронтоном до вулиці, разом з господарськими будовами, обов'язково з садом і городом, завжди огорожувались парканом. Земельні ділянки господарів були

¹ Про історію чеської еміграції на Україну див. нашу статтю в «Українському словознавстві», 1970, № 1.

² М. Крыжановский. Чехи на Волини. — Собр. соч., т. II, К., 1890, стор. 837—838.

³ Z. Sichoška. Kolonie na Wołyni. Rocznik wyższej szkoły handlowej. 1928 г. стор. 115, 837—838; «Ruský Čech», 11 квітня 1907 р.

⁴ V. Olič. Dějiny českého vystěhovalectví na Rus. Kijev, 1908, стор. 42—43.

⁵ I. Auérchan. České osady na Volyni, na Krymu, a na Kaukaze. P., 1920, стор. 30.

⁶ M. Němeček. Přehled českých osad v rus Volyňské. «Slovník čes. spol. zeměp.», VIII, стор. 75.

⁷ Народы зарубежной Европы, т. I. М., «Наука», 1964, стор. 203—208.

за селом. У кожному селі, де чехи становили більшість, була своя лавка з різними товарами (навіть аптечними). Один або два шинки (*hosrodu*), в яких найчастіше збирались у неділю випити кухоль пива, поговорити. В окремих великих селах були свої пекарні і м'ясні лавки.

Житлові будинки в залежності від майнового стану власників були двох типів — так звані «статки» (*státek*) з 3—4-х і більше кімнат, просторої кухні, сіней і комори під одним дахом. До «статку» належав великий двір з господарськими будовами — клунями, льохами, стайнями. У таких будинках жили заможні хазяї, і було їх («статків») небагато.

Другим найбільш поширеним типом були хати, або як їх називали «бараки» (*bárák*). Це була довга будова, розділена сіньми на дві половини. В одній знаходилась житлова частина: одна—дві кімнати та кухня. У другій — місце для худоби. Ця частина часто була більша від житлової і ділилась на три відділення — для коней, корів, свиней, а також мала комору для зберігання корму й господарських речей. До житлової частини приміщення вхід був знадвору, а до стайні — два входи: один — внутрішній з сіней, другий — зовнішній, що було дуже зручно для догляду за худобою, особливо взимку. Під будинком був льох, де зберігали картоплю, овочі⁸. Вікна будинку виходили на вулицю, у дворі стояла стодола для збіжжя, і майже у кожному подвір'ї була криниця. Будівельним матеріалом як для «статків», так і для «бараків» найчастіше була цегла, у бідніших господарів — дерево або саман. Будівлі вкривались бляхою, черепицею, гонтом, у найбідніших — соломною.

Всередині чеської хати панували чистота й охайність. Стіни білили вапном, у багатьох поселенців оклеювали обоями, на них розміщувались різні малюнки, обов'язково портрети чеських історичних діячів, вишивки з повчальними текстами та добрими побажаннями.

Найбільшу частину часу родина проводила на кухні. Тому їх робили просторими. У кухні стояла довга залізна плита на високих ніжках з духовкою для печива, так званий шполгерт (*špolhert*). Плита з'єднувалась з комином довгою залізною трубою, яка обігрівала всю кухню. Хліб чехи переважно пекли не вдома⁹. На кухні стояли шафи і полиці для посуду, який був переважно мідний та емальований. Кожна річ мала своє місце. Кухонні меблі — стільці, лави, стіл — фарбували масляною світлою фарбою. На кухні не лише готували страви, — тут обідали, відпочивали, тут часто проводились і бесіди. Тому чеська господиня особливо дбала про чистоту на кухні. Підлогу мили майже щодня теплою водою, вишуровували щіткою. Тим-то у чеській приказці говориться, що у доброї господині можна на підлозі обідати.

Для снання призначалась окрема кімната — «ложниця» (*ložnice*), де стояли великі дерев'яні ліжка з перинами й великими подушками (у всіх родинях, де господинею була чешка, обов'язково спали на перинах і вкривались перинами), стояли одна або дві шафи для одягу та білизни. Якщо в родині були маленькі діти, у кімнаті ставилась залізна або дерев'яна колиска на гнутих ніжках, яку зручно було колисати. На вікнах зеленіли кімнатні квіти і висіли білі занавіски. Підлоги, переважно пофарбовані, вкривали килимами домашньої роботи. Хатні меблі робили сільські столяри і залежно від грошових можливостей замовника прикрашали різьбою.

⁸ «Rusky Čech», 15 лютого 1907 р.; V. O l i č. Вказ. праця, стор. 43—47; R. Š e d y. Osada, obydlí a hospodářské stavení u českech krajanů v jižním Rusku a na Krymú. «Naše zahraničí», 1927, VII, стор. 101—106.

⁹ R. Š e d y. Вказ. праця, стор. 105.

На Україні чехи вже не носили національного одягу. У будень чоловіки одягали просте полотняне або з іншої дешевої тканини вбрання, жінки — скромні плаття, частіше з напівкоротким рукавом, з великими зручними фартухами, які захищали одяг від забруднення. На ногах дома носили капці без задників (*trepký*), чоловіки переважно чоботи, а в сльоту видовбані з дерева черевики (*dřeváky*).

У неділю чоловіки одягали міського типу костюми, сорочки з твердими комірцями, краватками, жінки — шерстяні плаття або спідниці та різного виду блузки. Особливо старанно і вишукано одягали дітей. Різниця в соціальному стані виявлялась у матеріалі, прикрасах, кількості одягу.

Національний костюм одягали лише молодь і діти на різні громадські урочистості¹⁰.

Харчування було досить різноманітним. Їли багато овочів: картоплі, капусти, бобових; хліба порівняно з українцями вживали менше, зате дуже популярними були різні борошняні страви, як правило, кнедлики — прісне або кисле тісто, начинене сливами, ягодами, повидлом, зварене в підсоленій воді. Перед подачею на стіл кнедлики поливались маслом.

Кнедлики з кислого тіста, звичайно, робились без начинки й подавались з вареною з тмином капустою, підливою і смаженою свининою. У бідніших родинах та в родинах сільських ремісників їли більше овочів, а м'ясо вживали рідше.

У неділю і свята в кожній чеській родині, в тому числі й в найбіднішій, пекли пиріжки (*buchty*), а у свята — маленькі здобні калачі (*kolače*) з маком, вишнями, повидлом.

З напоїв поширеним було пиво, але пили тут його все ж не так часто, як у Чехії. На сніданок завжди пили каву (ячмінну), в багатших родинах — натуральну. Чехи, які жили в Криму, пили виноградне вино.

Незважаючи на те, що у чеських поселеннях відбувався процес значної класової диференціації¹¹, до початку першої світової війни тут збереглося багато рис сільської общини. Усі селяни, які мали садиби, входили до складу общини (*obce*), що здійснювала контроль за поведінкою всіх членів, відповідала за всі злочини, вчинені на її землі¹². У випадку крадіжки її члени відшкодовували збитки потерпілому. Обов'язком общини був ремонт доріг, чистка криниць, ставків, які належали селу, а гакож піклування про школи.

Якщо у побуті і звичаях чеських поселенців на Україні особливих змін не відбувалось за довгі роки життя у нових умовах, то зміни у їх культурному і національному житті були значними. З цього боку умови розвитку визначались багато у чому тією позицією, яку в певний час займав щодо чеських поселенців царський уряд. Спочатку у планах уряду було використати чехів як знаряддя у боротьбі проти впливу католицької церкви на Правобережній Україні. Цей період (1868—1882 рр.) визначався привілеями й економічними, і політичними, дозволом організувати чеське самоврядування, чеську гусистську церкву, чеські школи¹³.

На початку 70-х рр. ХІХ ст. були створені чотири окремі чеські волості — Ровенська, Дубнівська, Луцька, Купічевська¹⁴, які стали осередками збереження й розвитку чеської національної культури. Особливо турбувалися чеські волості про школи. Вже з перших років на їх прохання Міністерство освіти відкрило чотири школи — в Глин-

¹⁰ V. Olš. Вказ. праця, стор. 43—47.

¹¹ V. Olš. Вказ. праця, стор. 43—47; «Rusky Cech», 28 лютого 1907 р.;

¹² М. Крыжановский. Вказ. праця, стор. 884—885.

¹³ V. Olš. Вказ. праця, стор. 39—40.

¹⁴ Центральний державний історичний архів у Ленінграді (далі — ЦДАЛ), ф. 1263, оп. 1, арк. 3553.

ську, Купичеві, Мирогощі, Будеражі. Школи мали два відділи. У першому викладав учитель-чех на рідній мові. Мета відділу — підготувати дітей до слухання уроків російською мовою. У другому відділі учитель навчав російською мовою. Програма відділів була майже однаковою. Російської мови у школах навчали погано, бо самі вчителі-чехи знали її не досить глибоко. Тому чехи неохоче посилали дітей до другого відділу.

Царська влада, яка плекала надію через школи сприяти русифікації чехів, незабаром припинила всяку допомогу школам і не дозволила (оскільки її сподіванки виправдались мало) відкрити на кошти поселенців додаткові чеські школи у Теремно, Квасилові, Матишині. Але потяг до освіти серед чехів був великий, і до кінця 80-х років на Волині існувало 32 школи. Рівень викладання, правда, був досить низький. Не вистачало грошей, вчителів, підручників.

Тому більшість чеських дітей закінчували лише початкові школи — дворічні. Дальшу освіту вони могли здобути лише в російських школах Луцька, Києва, Житомира, Ровно. Тому дати своїм дітям середню або вищу освіту могла лише невелика частина багатих поселенців.

У кожному чеському селі створювались аматорські театральні гуртки, оркестри, хори, гімнастичні групи (соколи), добровільні пожежні товариства. Спочатку при школах, а згодом в окремих кімнатах чеських шинків влаштовувались народні читальні, для яких за рахунок села виписувались з Чехії книжки, газети, сільськогосподарські часописи¹⁵.

Хоч чехам було дозволено у 70-х рр. влаштовувати окремі чеські братські церкви, поселенці звертались в міру потреби або до православних або до католицьких служителів церкви¹⁶.

Проте дуже скоро в урядових колах визнали, що з чехів не вийде ударного загону у боротьбі з впливом католицької церкви, особливо на Волині. Тому з 1888 р. серед чехів починається посилена пропаганда православ'я. Церква і царський уряд використовували для цього активних чеських православних проповідників, таким зокрема був М. Немечек.

У Києві під керівництвом чеха В. Яреша було налагоджено видання православного календаря чеською мовою, невеликих брошур про роль православної церкви, перекладів на чеську мову російських релігійних книг¹⁷.

Ця агітація дала свої результати. Багато чехів почали переходити у православну віру, особливо сприяв цьому закон 1892 р., який забороняв чехам-католикам купувати землі на Волині.

Разом з цим починається період примусової русифікації царським урядом чеських поселенців. Міністерство освіти взяло під свій контроль усі школи. Чеську мову в них було заборонено, і до 1906—1907 рр. навчання по-чеськи велось таємно, приватними вчителями, лише у селах Борятині, Гульчі, Княгининку, Малині, Мирогощі¹⁸. Місцеві власті починають закривати народні читальні, театральні колективи, обмежувати можливості виписувати з Чехії періодику.

Нове культурне піднесення у чеських поселеннях почалось після революції 1905 р. в період послаблення гніту царського самодержав-

¹⁵ Чехи виписували такі газети: «Narodni listy», «Narodni Polityka», «Hlas Národa», «Вольнские губернские ведомости», журнали «Zlata Praha», «Světlozor».

¹⁶ V. Olš. Вказ. праця, стор. 43—44; М. Крижановский. Чехи на Волини, стор. 838—848.

¹⁷ Ці видання, на жаль, не збереглись. Згадки про них є у вказаних працях С. Ціхоцької, М. Крижановського та у брошурі «Чеське товариство православня (к 30-лїтню воссєдинєннєя с православною церковью первой группы чехов 1 окт. 1870—1 окт. 1900)». (СПб, 1901).

¹⁸ V. Olš. Вказ. праця, стор. 34—36.

ства. Знову відкриваються чеські школи, читальні, театри, бібліотеки, виникають нові господарські, культурні та спортивні товариства. В 1907 р. у Києві виникло керівне гімнастичне товариство «Сокол» («Sokol»), яке почало завойовувати велику популярність на Волині¹⁹. В 1912 р. представники волинської молоді брали участь у I-му Все-слов'янському з'їзді «Сокола» у Празі²⁰.

З 1906 р. починається розвиток чеської преси на Україні. У цьому році виходить перший номер чеського тижневика «Руський чех» («Ruský Čech») — органу Благодійного і освітнього товариства ім. Яна Амоса Коменського у Києві — з таким підзаголовком: «Присвячений чеським інтересам у Росії». Газета виходила з 1906 по 1908 рр. чеською мовою за редакцією В. Вондрака. Газета сприяла об'єднанню усіх територіально розрізнених чеських поселень в Росії і на Україні, пропагувала культурні й сільськогосподарські знання, зміцнювала дружні зв'язки чехів і місцевого населення, виступала за вільний розвиток усіх націй в Росії, дотримувалась радикально-демократичного напрямку. За це її не раз було штрафовано, а в 1908 р. вона була закрита. Як додаток до тижневика видавався збірник «Славянський посередник», у якому російською мовою друкувались реклама на російські і чеські господарські товари, об'яви про нові книги чеською і російською мовами та короткі відомості про них. У видавництві «Ruskeho Čeha» вийшли також мемуари одного з перших чеських переселенців на Волині В. Оліча — «Історія чеського переселення в Росію». З 1911 по 1914 р., а потім з 1916 по 1918 р. у Києві за редакцією В. Швіговського виходив двотижневик «Чехослован» («Čechoslovan»), який спочатку проводив лінію свого попередника «Ruský Čech». Крім того, редакція готувала видання історії чеських сільських поселень на Україні. З 1916 р. журнал стає трибуною монархічно настроєної групи чеської буржуазії.

З місцевим населенням у чеських поселенців склались дружні відносини. Українські селяни допомагали їм у перші роки господарювання, хоч і глузували з їх незвичних на Волині господарських заходів (штучні добрива, вирощування картоплі в полі, розведення хмелю).

Російські реакційні газети закидали чехам, що ті нібито позабихали кращі землі, що уряд дав їм різні привілеї, а місцеві селяни живуть нужденно²¹. Особливо діставалось чехам від православного духовенства за їх целояльне ставлення до численних постів, церковних покут²². Чехів звинувачували в деморалізації православних селян. Незважаючи на це, відносини між чехами й місцевим населенням склались добре. Особливо у біднішій частині чехів, яких з кожним роком ставало більше²³. Чехи охоче передавали свій господарський досвід, допомагали обробляти землю машинами. Українські села поблизу чеських ставали більш упорядженими.

В свою чергу чехи поступово засвоювали мову, пісні, літературу місцевого населення. З початку ХХ ст. все частіше зустрічаються змішані шлюби. Україна стала для чеських переселенців другою батьківщиною, що яскраво підтвердили події першої світової війни, Жовтневої революції і особливо Великої Вітчизняної війни.

¹⁹ V. Švihovský. Kijej a kijejštuti česi. P. 1920, стор. 5—7.

²⁰ ЦДАЛ, ф. 773, оп. 196, арк. 35.

²¹ «Волинские губернские ведомости», 18 вересня 1907 р.

²² «Волинские Епархиальные ведомости», 1887, № 29.

²³ У листі в чеську газету «Hlas Naroda» група чехів з Волині ще у 90-х роках ХІХ ст. звинувачувала багатіїв, чеську старшину, які, маючи багато землі, ремісничі майстерні, можуть завозити собі з Чехії і книжки, і предмети домашнього вжитку, що за свої привілеї, здобуті у царського уряду, вони стали його вірними слугами. «Hlas Naroda», 23 вересня 1886 р.

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

К. К. ТРОФИМОВИЧ

Бено Циж. НДР І ЛУЖИЦЬКІ СЕРБИ. ДОКУМЕНТИ ПРО НАЦІОНАЛЬНУ ПОЛІТИКУ В НДР. ВИД-ВО «ДОМОВІНА», БАУЦЕН, 1969

Серболужицьке видавництво «Домовіна» (засноване в 1958 р.) приділяє велику увагу виданню різноманітної історичної літератури. Дуже вдалим є видання документації з найважливіших питань і періодів історії лужицьких сербів. Книги ці мають струнку архітектоніку, що дає змогу швидко знайти необхідний документ чи довідковий матеріал. Досі вийшли три книги такого типу. Одна з них стосується дуже важливого періоду в історії лужичан, а саме останньої чверті ХІХ та початку ХХ ст.¹, дві інші інформують читача про суспільне й політичне життя в Лужиці після повалення фашизму. Автором обох останніх є Бено Циж. У першій², написаній лужицькою, рідною мовою автора, знаходимо лише хронологічне подання подій, зіставлених у понад 750 статтях. Друга книга, яка є предметом нашої критико-бібліографічної інформації, задумана автором ширше³.

Книга складається з «Передмови» доктора Клауса Зоргеніхта (стор. 5—6), «Вступу» (стор. 7—9), трьох основних частин (стор. 11—521), трьох реєстрів (іменного, предметного та географічних назв; стор. 522—537) та списку літератури і використаних джерел (стор. 538—539).

У першому розділі («Нарис про втілення в життя принципів марксистсько-ленінської політики в НДР») автор ґрунтовно висвітлює найважливіші питання політики СЄПН та уряду НДР в галузі міжнаціональних відносин у першій німецькій державі робітників і селян. Зокрема обґрунтовується теза про те, що розв'язання національного питання в Лужиці було б неможливе без марксистсько-ленінського вчення про пролетарський інтернаціоналізм. У книзі наголошується керівна роль партії робітників у проведенні заходів по здійсненню рівноправності лужицьких сербів у німецькій державі нового типу. Лужицька національна меншість у Німецькій Демократичній Республіці має нині всі умови для повного розквіту матеріальних і духовних сил. Самі лужицькі серби після повалення фашизму активно включилися в будівництво нового, справедливого ладу на рідній землі. Визначну роль у спрямуванні лужичан на вирішення найважливіших соціальних, економічних і політичних проблем, а також питань культурного будівництва відіграла демократична організація лужицьких сербів «Домовіна».

Бено Циж підкреслює, що лужичани, як і німці, завдячують Радянській Армії за звільнення їх від фашистського ярма. Радянський Союз не тільки розгромив гітлерівські полчища, але й допоміг трудящим німцям і лужичанам установити соціалістичний лад у себе. Окремо автор наголошує, що СРСР відіграв визначну роль при рішенні національного питання в Лужиці. Наводяться конкретні факти допомоги лужицьким сербам з боку радянської військової адміністрації в перші дні після війни.

¹ Hartmut Z w a h r. Sorbische Volksbewegung. Dokumentation 1872—1918. «Domowina—Verlag», Bautzen, 1968, 295 с. Тут знаходимо 286 документів про політику німецької держави, направлену проти лужицьких сербів, про селянський та національний рух у Лужиці. У книзі вміщені також примітки та коментарі, реєстри, бібліографія, ілюстрації.

² Bepo Cy ž. Casowa dokumentacija k najnowšim serbskim stawiznam 1945—1960. Ludowe nakladnistwo «Domowina», Budyšin, 1965, 288 с. І ця книга має необхідні реєстри, список найважливіших документів, ілюстрації.

³ Bepo Cy ž. Die DDR und die Sorben. Eine Dokumentation zur Nationalitätenpolitik in der DDR. VEB «Domowina—Verlag», Bautzen (1969), 543 с.

В кінці розділу Бено Циж підводить підсумок досягнень на всіх ділянках суспільного життя в Лужиці, які були наслідком марксистсько-ленінської національної політики в НДР, і подає список найважливішої літератури на цю тему.

Основний розділ книги — другий («Хронологічна таблиця найважливіших подій в житті серболужицької національної меншості в роки 1945—1969»). Він складається з 1000 статей. У заголовку кожної статті подана дата, наприкінці — бібліографічне посилання (здебільшого це одна позиція). За обсягом статті бувають від 3—4 до 15—20 рядків, зрідка — сторінка — півтори. Для прикладу наведемо одну статтю:

1947. 6.3

Рішення міської ради міста Бауцена про передачу товариству «Матиця сербська» ділянки колишньої школи імені Лессінга для будівництва нового «Будинку лужицьких сербів». «Будинок лужицьких сербів», який понад 40 років був центром серболужицького культурного життя, був навесні 1945 р. знищений фашистською армією.

(«Серболужицький вісник», № 2, 1947).

Третій розділ книги має назву «Важливі документи про національну політику партії робітничого класу і уряду Німецької Демократичної Республіки щодо серболужицької національної меншості в роки 1945—1969».

Першим документом тут є витяг з Конституції Німецької Демократичної Республіки, прийнятої 6 квітня 1968 р. Наводяться 4 параграфи 2-ї статті, один параграф 20-ї статті та 40-а стаття найдмократичнішої в історії німецького народу конституції. В останній з названих статей говориться: «Громадяни Німецької Демократичної Республіки серболужицької національності мають право на користування рідною мовою і розвиток рідної культури. Виконання цього закону гарантується державою».

Всього в розділі 55 документів. Серед них знаходимо державні закони, промови керівників СЄПН і уряду НДР, розпорядження державних і місцевих органів, постанови і резолюції організацій і установ, інтерв'ю з видатними людьми, поздоровчі адреси тощо.

Книга Бено Цижа є дуже докладним, надійним і зручним для користування довідником для істориків, які вивчають найновішу історію лужицьких сербів. Але було б несправедливо обмежитись тільки такою оцінкою книги, бо вона, прочитана від дошки до дошки, може вважатися цілісною і закінченою науково-популярною працею про розвиток серболужицької національної меншості в НДР в світлі здійснення марксистсько-ленінської політики СЄПН і Уряду НДР. Читач переконується на підставі вірогідних фактів про правильність цієї політики. Бено Циж своєю книгою не тільки доводить те, що лужицькі серби вперше за тисячоліття стали рівноправними громадянами в німецькій державі, але й створює в читача вірне уявлення про перспективи співдружності німців і лужичан в умовах соціалізму.

Хочеться ще підкреслити, що автор не оминає фактів підривної діяльності імперіалістичних сил в галузі ідеології. Він об'єктивно засуджує західнонімецьку пресу, яка розквіт культури лужицького народу в НДР фальсифікує і використовує для антикомуністичної брехливої пропаганди (див. стор. 239, дата 8.10.1957).

Уже перше ознайомлення з книгою залишає в читача хороше враження, яке ще більше поглиблюється при докладному вивченні її. Поліграфічне виконання книги бездоганне.

Як недолік книги можна було, правда, закинути автору, що він недостатньо відбив класову боротьбу в Лужиці у перші післявоєнні роки. Нам здається, що слід було б показати, що все те позитивне в житті рівноправних громадян НДР, яке ми знаходимо в хронологічній і документальній частинах матеріалів, було завойоване прогресивними силами суспільства в жорстокій боротьбі з буржуазними силами. На наш погляд, наведення деяких фактів діяльності буржуазної «Національної ради» в Лужиці з наступним їх засудженням широкою громадськістю ще різкіше підкреслило б правильність політики керівних партійних та державних органів. Можна було б, наприклад, в книзі відбити той факт, що в лютому 1947 р. голова «Національної ради» проголосив відречення від своєї функції. Цей акт буржуазно-націоналістичного лідера Лужиці автор книги міг прокоментувати навіть не власни-

ми словами, а документами, які б свідчили, що відмова голови від керівництва реакційним угрупованням була спричинена крахом «Національної ради». Переважна більшість населення Лужиці перестала вірити націоналістичним побрехенькам і рішуче стала в один ряд з німецькими робітниками і селянами, що почали встановлювати соціалістичні порядки. Зрештою, можливо, до науково-популярного видання таких вимог можна й не ставити.

Ми ще раз підкреслюємо, що книга Бено Цижа і в такій формі, в якій вона видана, є дуже цінним і надійним путівником для тих, хто цікавиться суспільними перетвореннями в Лужиці, в Німецькій Демократичній Республіці.

СВОБОДА

ПРО РОБОТУ НАД СЛОВНИКОМ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ СТАРОВИНИ

Ідея створити «Словник слов'янської старовини» має свої традиції. Питання про видання лише «Словника польської старовини» висувалося ще в XIX ст. Пізніше, на початку XX ст., внаслідок бурхливого розвитку славістики і видання словника «Слов'янської старовини» Любора Нідерле, російська Академія наук виступила з ініціативою видання Енциклопедії слов'янської філології. Після виходу в світ кількох праць з цієї серії за загальною редакцією Варгослава Ягіча даліше видання їх було припинене. Друга спроба видати енциклопедію відома як «Slavischer Grundriss» («Слов'янські нариси»). Редакторами її були Р. Траутман і М. Васмер. Проте спроба ця так і закінчилась в початковій стадії, хоч було видано кілька цінних «Граматик слов'янських мов», етнографічних і археологічних нарисів.

В 1927 р. на конференції в Варшаві, присвяченій історії і культурі Східної Європи, було вирішено підготувати вичерпну працю у формі «Словника слов'янської старовини». Але ця ініціатива зустріла цілий ряд труднощів і лише через 7 років появився дискусійний зошит. Наступні спроби оживити роботу не дали жодного результату. Друга світова війна перервала її остаточно, а роками нагромаджений матеріал загинув у Варшаві разом з картотекою реєстрових слів. Така ж доля спіткала і аналогічне видання в Чехословаччині. Однак необхідність в такій праці відчувалась все більше. Тому на одному із перших засідань Слов'янознавчої комісії в Кракові в 1949 р., знову було висунуто проєкт «Словника слов'янської старовини».

Інституту Заходу в Познані було доручено здійснити цю пропозицію, там був створений науково-організаційний секретаріат. До складу головної редакційної ради увійшли: Герард Лябуда, Тадеуш Лер-Сплавинський і Зігмунд Войцеховський. Згідно з накресленою програмою словникові статті не мали на меті просунути вперед славістичні дослідження, а їх завданням було полегшити і координувати працю науковців у всіх галузях славістики. Так, більшість статей повинна була вичерпно інформувати спеціалістів окремих ділянок славістики про наслідки, а особливо про стан дослідження споріднених дисциплін. Словник повинен був охопити всю територію слов'ян. Межі етнічно чужих народностей, які живуть серед слов'ян або в суспільстві з ними, також охоплені словником, хоча в меншому масштабі. Хронологічні рамки встановлено від найдавніших часів до 1200 р.

В передбачених розділах словника, які охопили 10 слов'янознавчих дисциплін (антропологію, археологію, етнографію, історію, мовознавство, історію слов'янських літератур, історію мистецтва, суспільно-правові і соціально-економічні відносини, історію духовної культури), мали бути синтетичні й вичерпні праці. До спільної праці втягнуто близько 200 осіб, перш за все визначних вчених і знавців окремих проблем. Крім них, не меншу участь взяли молоді славісти. Поява дискусійного випуску була прихильно зустрінуто і прийнята в зацікавлених колах славістів. Дискусійний випуск виявив також різні помилки і недоречності як в працях авторів, які писали статті, так і в праці самої редакції. Був введений новий поділ словника на чотири, а потім на п'ять томів. П'ятий том включає вказівки, можливі доповнення, а також список допущених помилок і бібліографічні доповнення. Закінчення друкування всього

видання було передбачене на 1966 р. Перший випуск першого тому, який охопив букви А—В, появилася в продажу в 1961 р. Сьомий випуск (буква Р), який становить першу частину четвертого тому, знаходиться в стані редакційної підготовки. Серед слів четвертого тому є матеріал, особливо цікавий для радянського читача, основні реєстрові слова якого пов'язані з руською проблематикою: Русь—країна і держава, русичі, мистецтво Русі і т. ін. Видання цього випуску намічалось на 1970 р. Наступні випуски будуть виходити через 2 роки, до 1974 р. Весь словник зрештою буде складатись з 7 томів, причому останній том охопить показники й додатки. Все це тепер швидко опрацьовується. В процесі збирання матеріалів виявився такий факт, що сьогоднішня історіографія слов'янських країн знаходиться на різних етапах розвитку. В зв'язку з тим її доробок з окремих проблем, особливо це стосується суспільно-економічних зв'язків, не завжди дозволяє порівнювати матеріали з різних слов'янських територій. Крім того, на сьогодні ще багато залишається зробити в порівняльному аналізі південнослов'янського матеріалу, а часом навіть руського і чеського матеріалу. Це стосується передусім синтетичних або колективних статей для реєстрових слів. Стан справ не раз змушував авторів ще перед написанням статей самостійно займатись дослідженням деяких проблем і використовувати в статтях результати цих досліджень. Зараз значно зменшились попередні клопоти, пов'язані з джерелами і літературою, а також надходженням в словник статей зі свіжими науковими дослідженнями. Велика заслуга в цьому належить нашим консультантам з Болгарії, Чехословаччини, Югославії.

Важливим є питання старіння і втрати актуальності вже зібраних матеріалів. Тепер це — головна перешкода в ритмічній роботі редакції. Часом доводиться замовляти матеріали навіть у нових авторів, тому що одні з тих, що писали статті, відійшли від тієї проблематики і тому не можуть дати найновіших результатів досліджень. Інші не хочуть до цього повертатись. Заслуговує на увагу і те, що авторський колектив словника за 18 років своєї діяльності втратив частину своїх кадрів. Лише за останні три роки померли Ян Чекановський, Тадеуш Лер-Славинський, Станіслав Роман. Ян Адамус, Владислав Коваленко, Казимир Тимінецький. Виїхав за кордон — опора відділу історії мистецтва — Войслав Моле.

Тепер матеріали збираються виключно для четвертого тому. Це до деякої міри дає змогу готувати лише актуальні статті. На жаль, в матеріалах, що стосуються археологічних досліджень і які інколи надходять лавиною, редакція не може охопити всі найважливіші об'єкти. Особливо це стосується країн, які знаходяться поза зоною наших консультацій (Австрія, Німеччина, Румунія, Угорщина). Таке становище склалося внаслідок того, що триособовий склад редакції не в змозі слідувати за спеціальними журналами і публікаціями, часом важко доступними або надрукованими неслов'янськими мовами. З країн, не охоплених консультативною співпрацею, лише проблематика раннього середньовіччя Русі дістала пояснення в словнику в історичному світлі і без важливих помилок перш за все завдяки тому, що в Польщі не бракує добрих спеціалістів у цій галузі, а в Познані працює Генріх Ловмянський, який особисто опікувався опрацюванням всіх статей, які стосуються руських земель.

Важко оцінити науковий рівень словника. З точки зору редакції матеріали словника не рівноцінні. Такий стан викликаний різними причинами. Серед них перше місце займає рівень розвитку окремих ділянок слов'янознавства в Польщі. Найменш суперечливими для закордонного вченого-славіста будуть, мабуть, статті з мовознавства, з історії слов'янської літератури й археології. Редакцію більше турбують етнографічні статті, а також матеріали з історії мистецтва.

Всі недоліки в статтях ми намагаємось усунути перед друком. Але для того не завжди є можливість. Тому редакція сподівається одержати рецензії на словник. Вони служитимуть доповненням до уже виданих випусків, а також основою майбутніх додатків. Редакція прийме будь-яку рецензію з радістю, як допомогу в роботі. Потрібно подякувати також всім тим, хто вже взяв на себе цю велику працю або має намір зробити це в майбутньому. Рецензії ті потрібні тим більше, що після закінчення праці над словником негайно почнеться підготовка до його другого, доповненого і можливо розширеного видання.

С. А. Никитин. ОЧЕРКИ ПО ИСТОРИИ ЮЖНЫХ СЛАВЯН И РУССКО-БАЛКАНСКИХ СВЯЗЕЙ В 50—70-е годы XIX в. М., «НАУКА», 1970

Нова книга С. О. Нікітіна є в певній мірі, важливим підсумком багаторічних досліджень автора з проблем економічного розвитку болгарського міста XIX ст., революційної боротьби в Болгарії в 1875—1876 рр., позиції російської дипломатії щодо південних слов'ян та ставлення російської громадськості до балканських подій в 60—70-ті роки XIX ст. Таким чином, в книзі поєднані кілька досліджень, тематично зв'язаних між собою. Як справедливо зазначає автор, таке об'єднання не випадкове і, на нашу думку, закономірне.

Нарис, яким відкривається книга, є ґрунтовною і оригінальною розробкою питання про економічні риси болгарського міста на час звільнення Болгарії від турецького ярма. Поклавши в основу дослідження ще не вивчені в історичній літературі матеріали перепису населення, який був проведений Російським цивільним управлінням, а також інші джерела, автор характеризує основні етапи міграції населення та підсумки її на початку 1879 р.

С. О. Нікітін справедливо зазначає, що історія болгарського міста була представлена до цього часу лише рядом книг і статей в основному краєзнавчого характеру. На жаль, відсутні як роботи по вивченню спеціальних економічних питань, так і праці, присвячені дослідженню загальних питань розвитку міст Болгарії наприкінці 70-х років XIX ст.

Історик болгарського міста, який вивчає становище його незабаром після звільнення країни від турецького гніту, неминуче зустрічається з багатьма труднощами. Російсько-турецька війна істотно змінила чисельність та склад населення Болгарії в цілому і міст зокрема. Поряд з тимчасовими міграціями в зв'язку з воєнними діями, а також у зв'язку зі зміною політичного становища країни в Болгарії відбулися масові переселення; турки покидали місцевості, що займалися російськими військами, а болгари залишали райони розташування турецьких військових частин.

Відповіді на питання про те, як міграційні зміни відбилися на складі та чисельності населення міст Болгарії — завдання не з легких. Однак С. О. Нікітін успішно розв'язав це завдання.

Аналізуючи і зіставляючи різні дані, він приходить до обґрунтованого висновку, що в квітні 1879 р. чисельність населення болгарських міст в цілому по країні зменшилася на 25%. Найбільше постраждали міста Північної та Західної Болгарії, де в окремих районах населення скоротилося до 38,7% довоєнної чисельності. «Місто звільненої Болгарії, — пише автор, — вступало в нову смугу свого історичного існування кількісно зменшеним, але з більш єдиним національним складом населення — складом переважно або чисто болгарським» (стор. 29).

Встановлюючи співвідношення між скороченням чисельності населення міста і зміною абсолютної чисельності всього населення країни, дослідник, виходячи з даних, які є в його розпорядженні, складає таблицю чисельності міського населення і загальної чисельності населення по губерніях. Таблиця свідчить, що відношення міського населення до всього населення країни у вказаний час становило 15,7% (стор. 30). Проте зовсім незрозуміло, чому автор вважає, що виведений ним показник є свідченням «безсумнівного процесу концентрації населення в містах» (стор. 30). Адже він сам визначає, що зменшення міського населення не відбулося лише за рахунок скорочення турецького населення (стор. 29).

Автор переходить до проблем міського господарства і піддає критиці точку зору, що існує в науковій літературі, згідно з якою місто звичайно зображалось як центр ремісничого виробництва та торгівлі і випускалася та обставина, що городяни в значній мірі займалися сільськогосподарською працею.

Аналізуючи дані перепису 1879 р., С. О. Нікітін визначає напрямок сільськогосподарської діяльності різних міст і приходить до висновку, що значна кількість сільськогосподарської землі в руках городян сама по собі свідчила, що місто, у той

час ще не стало тільки індустріальним і торговельним центром. Розглянуті дані по містах Відинської, Тирновської, Варненської, Софійської та інших губерній дозволяють автору стверджувати, що питома вага сільського господарства в міській економіці була досить значною.

Характеризуючи рівень розвитку в болгарських містах ремесла й промисловості, автор малює картину торговельно-промислової діяльності мешканців різних міст Болгарії. Висновок, який випливає з детального аналізу розвитку ремесла та промисловості в різних містах країни, дозволяє вважати, що з точки зору промислового виробництва міста Болгарії не були однорідними. Правда, більшість їх була центрами дрібнотоварного ремісничого виробництва і мануфактури, проте поряд з ними були і такі міста, де існували початки великої машинної промисловості.

Виходячи з соціально-економічного характеру населених пунктів, які називалися в офіційних документах містами, автор поділяє їх на три групи: 1) населені пункти з чисто аграрним населенням і слабо розвинутим ремеслом, яке обслуговувало місцевий ринок; 2) аграрно-ремісничі міста з виробництвом не тільки на місцевий, але і на позаміський ринок; нарешті; 3) міста в соціально-економічному значенні цього слова, тобто торговельно-промислові центри, в яких населення ще продовжувало зберігати свої сільськогосподарські заняття. До останньої категорії належали Філіппополь, Сливен, Габрово. Оскільки, однак, джерело, яким користувався автор, на його думку, само по собі ще недостатнє для проведення повної класифікації болгарських міст, він має намір повернутися до цього завдання в іншій праці.

Загальний висновок С. О. Нікітіна зводиться до того, що болгарське місто було уястом ранньокapіталістичним.

В «Нарисах» С. О. Нікітіна докладно подаються та аналізуються події, що були безпосередньо зв'язані з революційною боротьбою в Болгарії в 1875—1876 рр. та Квітневим повстанням 1876 р. В цьому зв'язку безсумнівний інтерес має висвітлення проблем соціально-економічного й політичного розвитку країни.

Автор переконливо показує, що посилення національно-визвольної боротьби болгарського народу було обумовлене загостренням протиріч між капіталістичними і феодалними відносинами, а також в зв'язку з різким погіршенням становища болгарського населення.

В книзі наведені цікаві матеріали, в яких висвітлюються питання про позиції різних угруповань в національно-визвольній боротьбі болгарського народу, про роль в цій боротьбі видатного революціонера, поета і публіциста Христо Ботєва. Хоч Квітнєве повстання порівняно добре висвітлене в історичній літературі, автор зніс ряд нових деталей і більш докладно розробив деякі аспекти цієї важливої події в історії Болгарії.

Значний науковий інтерес мають ті нариси, в яких висвітлюються особливості російської політики на Балканах від Кримської до Російсько-турецької війни 1877—1879 рр. Автор докладно досліджує головні напрямки політики Росії відносно балканських слов'ян, з'ясовує умови, що визначали цю політику на різних етапах.

В книзі досліджується досить широке коло питань, що стосуються загальних тенденцій та завдань російської політики на Балканському півострові і з'ясовується взаємозв'язок цієї політики з національно-визвольним рухом. У викладі цих та деяких інших проблем помітне прагнення автора переосмислити деякі оцінки, які до цього часу існували в історичній літературі.

Викладаючи цілі зовнішньої політики Росії на Балканах і засоби їх здійснення, автор аргументовано довів, що російська політика об'єктивно відіграла прогресивну й визвольну роль. Хоч цілі дворянсько-буржуазної Російської імперії не були тотожні завданням південнослов'янського національно-визвольного руху, двадцять років російської політики на Балканському півострові, політики підтримки національно-визвольних прагнень південнослов'янської буржуазії з боку царської Росії привели до звільнення південних слов'ян та інших балканських народів від національного гноблення. Тут знайшла своє розв'язання досить важлива проблема, тому що саме в цьому останньому питанні буржуазна історіографія прикладає максимум зусиль для того, щоб не з'ясувати, а затемнити дійсну картину подій.

Оригінальні і змістовні нариси, присвячені висвітленню національного руху південних слов'ян російською пресою. З великим інтересом знайомиться читач з цим матеріалом, який ілюструє ставлення різних кіл російської громадськості до питань політичного життя балканських країн і особливо до національно-визвольного руху південних слов'ян.

Характеризуючи ставлення різних течій російської громадської думки до балканських проблем 50—70-х років, автор відмічає, що трактовка балканської проблеми в російській періодичній пресі тих часів залишалася трактовкою чисто політичною. Про жодні економічні інтереси не було й мови.

Безсумнівна цінність «Нарисів» — це наочний показ на широкому і різноманітному матеріалі, яким оперує автор, живого співчуття і симпатії російської громадськості до долі балканських народів, які вели віковичну боротьбу за свою національну незалежність.

Звичайно, в такій фундаментальній роботі, присвяченій до того ж складній та багатогранній темі, важко уникнути деяких неточностей і окремих спірних положень. Однак широке коло проблем, розглянутих в «Нарисах», не завадило глибини авторського аналізу та чіткості висновків. Можна пошкодувати, що не всі свої праці з цих проблем автор знайшов можливим включити в дану книгу. Позитивно оцінюючи наукову і літературну вартість «Нарисів», все ж слід вказати, що їм бракує хоч би стисло критичного огляду літератури з вказаних проблем.

В цілому «Нариси» С. О. Нікітіна — серйозний науковий вклад в розробку мало вивчених аспектів історії південних слов'ян та російсько-балканських зв'язків 50—70-х років XIX ст.

О. С. БЕЯЛІС

С. И. Сидельников. БОЛГАРСКИЙ РЕВОЛЮЦИОННЫЙ ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ. 1869—1872.

Изд-во Харьковского университета. 1970

В історії багатолітньої героїчної боротьби болгарського народу проти османського гніту Болгарський революційний Центральний комітет (скорочено БРЦК) відіграв особливу роль. Із створенням БРЦК наступив новий — найважливіший етап визвольної боротьби болгарського народу, який завершився масовим збройним повстанням у квітні—травні 1876 р. Цим і пояснюється та увага, яка приділялась історії БРЦК багатьма дослідниками. Проте їх праці або носили здебільшого фактологічний характер і не давали відповіді на соціально-політичні питання, або ж у них переважали біографічні відомості з життя В. Левського, Л. Каравелова та інших керівників БРЦК і відсувалися на задній план історія самої революційної організації.

Нова праця С. І. Сидельнікова є вагомим вкладом у вивчення історії БРЦК у перший період його діяльності (1869—1872 рр.).

Дослідник всебічно і глибоко вивчив наявну літературу з цього питання, а також виявив і критично використав усі джерельні матеріали (раніше здебільшого невідомі). Крім того, він виконав величезну статистичну роботу — скрупульозно вивчив особистий склад усіх відомих болгарських революційних комітетів. Це дало йому змогу по-новому вирішити ряд важливих питань історії БРЦК, насамперед з більшою точністю визначити його соціальний склад.

На початку роботи автор стисло змальовує різноманітні форми (гайдуцтво, селянські повстання, участь болгар у російсько-турецьких війнах тощо) боротьби трудящих Болгарії проти турецького поневолення в першій половині та середині XIX ст. В роботі справедливо наголошується на тому, що боротьба народних мас, яка мала насамперед соціальний характер, поєднувалася з боротьбою національно-визвольною, тому що визволення від феодальної залежності було неможливе без повалення турецького панування в Болгарії (стор. 17).

Правда, характеристика болгарського національно-визвольного руху цього періоду була б більш повною, якби автор хоч кількома словами згадав про участь болгар у національно-визвольних рухах сусідніх з Болгарією народів — грецького і сербського.

Далі автор розкриває процес виникнення і формування революційної ідеології в Болгарії в 60-х роках XIX ст. і дає характеристику програми визволення болгарського народу, розробленої Г. С. Раковським. Самого Г. С. Раковського дослідник характеризує як «...виразника інтересів широких мас народу і *прогресивно* (курсив наш — О. Б.) настроєних елементів дрібної буржуазії» (стор. 21).

На наш погляд, така характеристика вимагає деякого уточнення. Адже поділяти дрібну і середню буржуазію на прогресивну і реакційну буде неправильно, оскільки в той час уся буржуазія, за винятком чорбаджійства, була настроєна загальнопрогресивно. Інша річ, що не вся буржуазія схильна була до революційних методів боротьби (як це показано, хоч і дещо схематично, в самій книзі). Значна частина її стояла на ліберально-просвітительських позиціях.

На фоні подій болгарського національно-визвольного руху 60-х років XIX ст. в рецензованій праці показано спроби Г. С. Раковського створити керівний центр революційного руху. Аналізуючи розвиток революційних поглядів Г. С. Раковського і його програму визволення Болгарії від турецького гніту, дослідник приходить до справедливого висновку, що «...Г. С. Раковський зупинився на етапі четницької тактики визвольного руху, зробивши лише перші теоретичні і практичні кроки на шляху створення масової революційної організації» (стор. 37).

Разом з тим автор переконливо показав, що вже в останні роки життя Г. С. Раковського і особливо після його смерті, деякі його послідовники почали зосереджувати свою увагу на революційній боротьбі всередині країни. А під впливом перелому, що наступив у болгарському національно-визвольному русі в кінці 60-х років XIX ст., В. Левський висунув ідею створення революційної організації.

Автор докладно розповідає про величезну підготовчу роботу, яку з осені 1868 р. провадив В. Левський серед болгарської еміграції в Румунії та в самій Болгарії, створюючи на місцях революційні групи і комітети, показує складну обстановку і внутрішні суперечності всередині болгарської еміграції в Румунії в цей період. Особливу увагу автор приділяє зближенню двох найвидатніших діячів революційного руху — В. Левського і Л. Каравелова. Останній з листопада 1869 р. почав видавати революційний орган — газету «Свобода». Дається характеристика суспільно-політичних поглядів обох діячів.

Нам здається, що робота значно виграла б, якби автор більш широко показав становище трудящих Болгарії на рубежі 60–70-х років XIX ст., розповів про посилення їх незадоволення існуючим в Оттоманській імперії ладом. Без цього складається враження, що створення БРЦК не пов'язане з надриванням революційної обстановки в Болгарії того часу.

Важливе місце в роботі відведено організаційному оформленню БРЦК як керівного центру революційної організації. На основі глибокого аналізу джерел і літератури автор приходить до висновку, що в зв'язку з гострою ідейно-політичною боротьбою між різними групами болгарської еміграції створити БРЦК в Бухаресті до травня 1872 р. фактично не вдалося (стор. 93–94, 97). Проте автор у значній мірі суперечить собі і погоджується з точкою зору деяких своїх попередників, які вважали, що Бухарестський БРЦК все-таки був створений восени 1869 р. (стор. 76, 92).

Правда, С. І. Сідельников вказує на політичну неоднорідність цього комітету, на перевагу в ньому буржуазно-ліберальних елементів, на його організаційну слабкість і бездіяльність. У зв'язку з цим роль справжнього революційного центру в еміграції відіграла група революціонерів, що гуртувалася навколо Л. Каравелова та його газети «Свобода» (стор. 97). Така характеристика комітету і його діяльності заперечень не викликає. Однак тоді мова повинна йти не про існування з осені 1869 р. Бухарестського БРЦК, а лише про невдалі спроби створити його.

С. І. Сідельников зібрав багатий і переконливий матеріал на доказ того, що В. Левський, розчарований інертністю болгарської еміграції в Румунії, з весни 1870 р. взяв курс на створення БРЦК в самій Болгарії, де ним і його соратниками

уже було засновано чимало місцевих революційних комітетів. (До речі, термін «місцевий революційний комітет», який до цього часу широко вживався в літературі, на нашу думку, більш вдалий, ніж «приватний революційний комітет», який вживає С. І. Сідельніков).

Далі автор розвиває і підкреслює новими даними точку зору, висловлену Д. Косевим, про те, що для керівництва внутрішньою революційною організацією Левський створив у Ловечі восени 1870 р. керівний центр, який спочатку називався болгарським Тимчасовим урядом, а з осені 1881 р. — БРЦК в Болгарії.

Велика увага в роботі приділена характеристиці суспільно-політичних поглядів В. Левського та висвітленню його ролі у створенні революційної організації. Автор підкреслює, що великою історичною заслугою В. Левського є те, що він, не обмежуючись практичною революційною діяльністю, разом з Хр. Ботевим висунув революційно-демократичну програму визволення болгарського народу. В роботі дано глибокий аналіз поглядів Левського на характер і рушійні сили болгарського національно-визвольного руху, роль революційної організації, стратегію і тактику збройного повстання, політичний лад визволеної Болгарії.

Значна частина рецензованої роботи присвячена висвітленню діяльності внутрішньої революційної організації з часу її заснування і до весни 1872 р. Автор докладно з хронологічною послідовністю розповідає про створення на місцях революційних комітетів і груп, показує їх організаційне зміцнення і розширення. Особливо велика заслуга С. І. Сідельнікова полягає в тому, що він перший серед істориків зібрав найбільш повні дані про кількість місцевих революційних комітетів і дав глибокий аналіз їх соціального складу.

Підсумовуючи сказане, відзначимо, що, незважаючи на окремі упущення автора, праця С. І. Сідельнікова написана на високому науковому рівні. Вона, безсумнівно, є цінним внеском у справу вивчення історії болгарського революційно-визвольного руху третьої чверті XIX ст.

В. П. ЧОРНІЯ

А. С. Бейліс. СТАНОВЛЕНИЕ МАРКСИСТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ В БОЛГАРИИ (С КОНЦА XIX в. ДО СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ 1944 г.). ПРОБЛЕМЫ БОЛГАРСКОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ. Изд-во Львовского университета, 1970

Праця О. С. Бейліса є узагальненням багаторічного дослідження болгарської історіографії, окремі результати якого були опубліковані в різних періодичних виданнях.

Книга присвячена темі, яка ґрунтовно не вивчалася ні радянськими, ні болгарськими істориками, хоч потреба у поглибленому дослідженні її вже давно і гостро відчувалася. Адже доба Відродження в історії болгарського народу має особливе значення, оскільки саме в цей період завершувався розклад феодального суспільства, зароджувалося буржуазне суспільство, відбувався процес становлення болгарської нації, оформлювалися найголовніші течії в її ідеології та культурі. З другого боку, саме в дослідженні проблем цієї доби, її ідейно-політичної та культурної спадщини з найбільшим розмахом і гостротою точилася боротьба між болгарською буржуазною і марксистською історіографією. В цій боротьбі виявилася неспроможність буржуазної історичної науки глибоко і правильно оцінити суспільно-політичні явища життя, стала очевидною хибність її методів. В той же час марксистська історіографія переконливо довела переваги наукових методів історичного матеріалізму і здобула багатий досвід конкретних наукових досліджень, що був надзвичайно плідним для творчого вивчення болгарської історії в цілому і для історичного обґрунтування політичної стратегії пролетаріату у його революційній боротьбі.

Автор книги виконав колітку і трудомістку роботу, щоб виявити і включити в своє дослідження основні матеріали цієї ідейно-наукової боротьби. За нашими

відрахунками, в монографії розглянуто і оцінено науково-політичну спрямованість, проблематику і значення близько 400 праць (книжок, статей, рецензій) різних авторів. Завдяки цьому аналіз автора є, в цілому, добре документованим, а його висновки та пропозиції можна вважати достатньо обґрунтованими.

Виклад теми у книзі відповідає змісту і характеру історіографічного процесу, показує його основні етапи та конкретно-наукові проблеми, їх виникнення і розв'язання в ході боротьби між буржуазною та марксистською історичною наукою.

Монографія має дві частини.

Перша з них складається з двох розділів, присвячених розвитку марксистської концепції болгарського історичного процесу в роботах родоначальника марксизму в Болгарії Дм. Благоєва та розгляду проблем болгарського Відродження діячами тісняцтва і Болгарської Комуністичної партії.

У другій частині книги розглянуто, як розвивалася марксистсько-ленінська історіографія проблем болгарського національно-революційного руху в період між двома світовими війнами. Ця частина складається з трьох розділів. У першому показано ідеологічну боротьбу в історичній науці Болгарії у 20—30-х роках XIX ст. Цей розділ на цікавому матеріалі розкриває, як під впливом ідей Великої Жовтневої соціалістичної революції відбувалася поляризація сил, настанов, визначень і думок у болгарській історичній науці та міцнів її марксистський напрямок. На жаль, розділ є занадто малим, щоб в ньому можна було змалювати цю ідейно-наукову боротьбу з належною повнотою.

Другий і третій розділи цієї частини — це нариси про творчість таких видатних болгарських вчених-істориків, як Г. Бакалов, Т. Павлов, М. Димитров і Ж. Натан. В них показано науковий доробок цих авторів у дослідженні проблем соціально-економічного розвитку Болгарії та національно-визвольної боротьби в період Відродження.

Слід підкреслити, що в своєму дослідженні автору довелося подолати певні труднощі. Адже при викладі поглядів на історію таких провідних болгарських марксистів, як Д. Благоєв, К. Кірков, Г. Георгієв, Г. Димитров та ін., автор не міг задовольнитися розглядом лише спеціальних історичних (за темою і формою) робіт цих авторів, а мав найуважніше відібрати і систематизувати їх думки з певних питань історії, викладених у роботах не на історичну тематику. Це вимагало не тільки докладного вивчення їх творчості, а й такого конкретно-історичного підходу до кожної їх роботи, який ґрунтується на доброму розумінні логіки авторів (включаючи весь апарат їх понять і методів) і знанні тих суспільно-політичних умов і потреб, які викликали до життя ці роботи. Отже, іноді йшлося про реконструкцію історичних поглядів згаданих діячів, того, як вони (погляди) розвивалися в зв'язку з суспільним життям. Ця складна робота в цілому виконана правильно і цікаво. Автор правильно зазначає, що роботи видатних діячів болгарського робітничого руху «...слід розглядати і оцінювати як історичні в широкому плані. В. І. Ленін казав про те, що публіцисти пишуть історію сучасності. Зрозуміло, що це з особливою силою має бути застосовано до публіцистів-марксистів, які бачать в сучасності закономірний процес, який зв'язує її з минулим і майбутнім країни. Тому багато публіцистичних за своїм характером і призначенням робіт лідерів болгарських марксистів... одержували з часом значення історичних досліджень» (стор. 86).

Книга О. С. Бейліса цікава і повчальна також тим, що у ній показано умови та логіку класової боротьби, які визначили висунення на перший план певних проблем болгарського Відродження, підхід до них та їх розв'язання представниками різних партійно-наукових течій. Саме тут слід шукати політичний зміст цих проблем і, отже, нерозривний зв'язок об'єктивності і партійності у вирішенні їх представниками різних часто протилежних шкіл історіографії.

Така побудова дослідження відповідає принципам історизму у вивченні явищ духовного життя суспільства. Цим методом автор користується також при розгляді певних помилок, прогалин та диспропорцій, що виникали на окремих етапах розвитку марксистського дослідження та інтерпретації болгарського Відродження. Він визначає соціально-політичну обумовленість та їх залежність від наукового рівня фактологічних історичних робіт, нагромадження і опрацювання документальних матеріалів. Цей підхід є більш плідним, ніж беззастережна реєстрація недоліків історіографії та

пройнята почуттям зверхності кваліфікація їх шляхом позаісторичного порівняння з сучасними науковими досягненнями. Такий підхід, безумовно, сприятиме поглибленому дослідженню деяких, досі не розв'язаних питань болгарської історії в добу Відродження. Певні пропозиції і гіпотези автора щодо цього є, на наш погляд, обґрунтованими і перспективними. О. С. Бейліс випробовував їх в своїй книзі, аналізуючи праці болгарських істориків, що стосувалися цих питань. Оскільки з допомогою такого аналізу автор переконливо показав сильні і слабкі сторони існуючих у болгарській літературі концепцій, він тим самим підтвердив правильність своїх поглядів.

Доводиться зауважити, однак, що рецензована праця не позбавлена певних недоліків. Так, на наш погляд, варто було б стисло, але виразно окреслити деякі специфічні події і сили болгарської історії, що стали об'єктами суперечок в історіографії. Інакше читачеві, глибоко не обізнаному з історією цієї епохи, доводиться, наприклад, дізнаватися про чарбоджіїв, джелепів, ратаїв, момщину тощо, читаючи книгу з кінця -- зі словника болгарських та турецьких термінів, доданого до тексту. Не завжди вдало розподілений матеріал між основним текстом та примітками до нього: деякі важливі факти, тези і міркування опинилися «під рядком».

Проте хочеться вказати, що словники (імен, періодичних видань, термінів), які є в книзі, суттєво допомагають працювати з нею. Вони неодмінно мають додаватися до книжок такого характеру.

В цілому у книзі О. С. Бейліса вдало показано масштаби і спрямування роботи болгарських марксистів у розробці наукової концепції історії болгарського народу та її славетної доби. Її змістом книга доводить, що «перемога марксистсько-ленінської ідеології, завойована і стверджена у бурхливій і відкритій науково-політичній боротьбі, була закономірним підсумком, що завершив значний період у розвитку болгарської історичної науки, і стала основою її найбільш плідного і всебічного розвитку в новий період будівництва соціалістичної науки і культури в Болгарії» (стор. 233).

Ствердження цього є одночасно загальним результатом цієї книги.

С. ІНГЛЬОТ

СПІВРОБІТНИЦТВО ПОЛЬСЬКИХ І ЧЕСЬКИХ ІСТОРИКІВ

Головним завданням польських істориків після другої світової війни було спрямування наукових досліджень для нового висвітлення історії Польщі в повоєнних кордонах. Насамперед треба було вивчити історію польських земель на Заході, як в період, коли вони належали до Польщі, так і пізніше. Важливе значення мало дослідження історії окремих районів, що мали свої особливості історичного розвитку. Такі дослідження давали можливість зробити синтез історії Сілезії. В опрацюванні історії Сілезії до цього часу багато зроблено, що ж стосується історії Помор'я, то вона вивчається.

Оскільки цими ж питаннями займалися і чеські історики, це сприяло поглибленню співробітництва між польськими та чеськими істориками. Ще в 1952 р. в одному з випусків щорічника «Sobótka», який видається історичним товариством у Вроцлаві, були повністю надруковані праці чеських істориків. І в наступні роки чеські історики неодноразово друкували свої праці в цьому щорічнику. В свою чергу Сілезький інститут в Опаві (тепер Сілезький інститут Чехословацької Академії наук в Опаві) опублікував двомовний збірник історичних праць польських і чеських істориків.

Чеські колеги допомагають польським історикам в дослідженні історії Сілезії. З—4 листопада 1955 р. в Опаві відбулась конференція, присвячена обговоренню надрукованого в «Sobótce» (R. IX, nr. 2, s. 241—249) конспекту «Історії Сілезії», в якому розглядаються питання епохи феодалізму (до половини XVIII ст.). На конференції прочитали свої реферати: Л. Ісл, І. Шебанек, І. Мацурек, І. Полішенський. В наступному обговоренні конспекту «Історії Сілезії» взяли участь польські історики — К. Малечинський, Р. Гецк, Є. Малечинська, І. Геровський і С. Інгльот.

В 1957 р. (14—15 червня) Вроцлавське товариство істориків організувало конференцію польських і чеських істориків в польському і чеському Тешніні. На цій конференції було прочитано понад 20 рефератів, сформульовано ряд вимог, що торкалися наукового співробітництва між польськими і чеськими істориками. Пропонувалось розширити обмін видань, посилити безпосередні зв'язки між дослідниками. Було визначено ряд проблем для спільного дослідження польськими і чехословацькими істориками:

1. Історія і розвиток польських і чеських міст в XIV—XVII ст.
2. Розвиток польських і чеських сіл.
3. Друге закріплення в Центральній Європі.
4. Ідеологія суспільно-релігійних рухів в XIV—XVII ст. Польсько-чеські зв'язки в цей період.
5. Боротьба слов'янських народів за соціальне і національне визволення.
6. Співробітництво і обмін архівними матеріалами.
7. Видання «Studiów z dziejów polskich i czechosłowackich».
8. Прискорення організації комісії співробітництва польських і чехословацьких істориків при Інститутах історії Польської Академії наук і Чехословацької Академії наук. Треба відмітити, що така комісія вже організована, відбуваються спільні засідання польських і чеських істориків.

Що ж стосується сьомого пункту, то Вроцлавським товариством істориків вже опубліковано «Studia z dziejów polskich i czechosłowackich» т. I pod redakcją

Е. і К. Maleczyński (Wrocław, 1960), де надрукували свої праці 8 польських істориків: К. Малечинський, Г. Лябуда, Р. Гецк, Л. Матусік, Є. Малечинська, С. Інґлот, А. Нирек і Є. Слізіньський, а також 6 істориків чехословацьких: Г. Булін, Є. Пошварж, М. Рейнуш, Фр. Матеек і Є. Тихий¹.

На засіданні польсько-чехословацької комісії з питань історії в Празі в листопаді 1959 р. було виголошено спільний реферат на тему польсько-чеського наукового співробітництва:

1. Є. Домбровський. Ранне середньовіччя.
2. Є. Малечинська. Період від XIV до половини XV ст.
3. К. Лепши. XVI—XVIII ст.
4. Є. Хлебовчик. Повоєнні досягнення в галузі польсько-чехословацьких зв'язків в XIX—XX ст. (до 1945 р.).

10—12 травня 1960 р. в Варшаві відбулась конференція польсько-чехословацької комісії з питань історії при Інституті історії Академії наук Польщі. З рефератами виступили від імені чехословацьких істориків М. Кропіляк, В. Краль, А. Снейдарек, а від польських істориків — Ст. Арнольд.

В ході конференції було прийнято ряд рішень.

1. Комісія повинна якнайширше проводити дослідження з новітньої історії.
2. На одному з найближчих засідань комісія повинна обговорити результати і методи наукового дослідження новітньої історії обох країн.
3. Доцільно випустити спільний збірник наукових статей, в якому були б вміщені праці істориків обох країн. Ці статті стосувалися б окремих проблем і періодів історії обох народів до 1945 р.
4. Для ознайомлення як істориків, так і широкого кола читачів в обох країнах з результатами досліджень з новітньої історії доцільно видавати переклади найважливіших праць цього періоду, а також робити обмін інформаціями про стан досліджень, що знаходяться в стані опрацювання.

23—25 листопада 1960 р. в Братиславі відбулась конференція польсько-чехословацької комісії з історії, присвячена критиці агресивного лозунга німецьких мілітаристів «Drang nach Osten». Реферати на цю сесію підготували Г. Лябуда, Є. Малечинська, К. Лепши, І. Хлебовчик і К. Піварські.

10—11 травня 1961 р. відбулась наступна конференція комісії, присвячена проблематиці новітньої історії Чехословаччини, а також польсько-чеським зв'язкам. В сесії крім членів польсько-чеської комісії взяли участь працівники Інституту Заходу в Познані, а також ряд запрошених гостей. В засіданнях брали участь також представники чехословацького посольства в Варшаві і чехословацького консульства в Щещіні. Реферати прочитали від чеських істориків І. Колейка, В. Краль, М. Кропіляк, А. Снейдарек, від польських — А. Вжосек, В. Доперала, І. Козеньські і К. Йонца.

15—18 жовтня 1963 р. в Празі відбулось засідання польсько-чехословацької комісії з питань історії Інституту історії Академії наук обох країн. На конференції польські історики прочитали такі реферати:

С. Кіневич. Аграрне питання 1861—1864 рр. в світлі найновіших наукових досліджень.

С. Бобінська. Вплив Січневого повстання на польський і європейський революційний рух.

І. Хлебовчик. Перегляд досягнень польської історіографії в галузі чехословацької історії, а також в галузі польсько-чеських і словацьких зв'язків в XIX і XX ст. (до 1945 р.).

Засідання комісії з питань історії відбулось в Кракові 20—22 травня 1964 р. і було присвячене обговоренню першого тому колективної праці чеських істориків «Чехи і поляки в минулому», а також обговоренню в зв'язку з приготуванням до міжнародного конгресу в Відні вузлових проблем розкладу Австро-Угорської монархії.

¹ Див.: Śląski Kwartalnik Historyczny «Sobótka» Rocznik XIII (1957), Nr 1 i 2, Wrocław, 1957, s. 308, а також: «Studia z dziejów polskich i czechosłowackich pod redakcją E. i K. Maleczyńskich, t. 1, Wrocław, 1960.

12—14 жовтня 1965 р. відбулась конференція польсько-чехословацької комісії з питань історії. Засідання з питань новітньої історії проходили на території Словаччини, в Братиславі.

Були прочитані реферати Чеслава Мадайчика і Генріха Слабка «Головні передумови аграрної реформи в Польщі і в інших соціалістичних країнах 1945—1948 рр.». Друга частина конференції відбулась в Смоленіцах і мала організаційний характер:

Переклад з польської І. М. Горак.

ДО 70-РІЧЧЯ ПРОФЕСОРА С. О. НІКІТІНА

25 червня 1971 р. минуло 70 років відомому радянському славісту Сергію Олександровичу Нікітіну. Його праці з історії Болгарії, Сербії та міжслов'янських зв'язків добре відомі не лише в нашій країні, а й далеко за її межами.

В 1918 р. С. О. Нікітін вступив на історико-філологічний факультет Московського університету; після його реорганізації він перейшов на історичне відділення факультету суспільних наук, який закінчив у 1922 р. Грунтовну марксистську підготовку С. О. Нікітін одержав під час перебування в 1924—1928 рр. в аспірантурі Інституту історії російської асоціації науково-дослідних інститутів суспільних наук (РАНДИСН). В ці роки молодий дослідник цікавиться в основному питаннями економічної історії і зовнішньої політики Росії в XIX ст. Схвальну оцінку дістала його доповідь «З історії вотчинного господарства 40—50-х років XIX ст. в Росії»¹. С. О. Нікітін розробляв також питання російсько-турецької війни 1877—1878 рр. і російської політики в Болгарії. Ще перебуваючи в аспірантурі, С. Нікітін проводив семінарські заняття на етнологічному факультеті МДУ², але систематичну роботу у вищих учбових закладах (Історико-архівний інститут, Московський інститут історії, філософії і літератури) він починає з 1937 р. Розроблений ним курс джерелознавства історії СРСР XIX ст., який незабаром вийшов окремим підручником (1940 р.), був важливим кроком в розвитку марксистського джерелознавства.

В 1941 р. С. О. Нікітін переходить на історичний факультет МДУ, де спочатку працює на кафедрі історії СРСР, а пізніше на кафедрі історії південних і західних слов'ян.

В 1947 р., після захисту докторської дисертації «Російське суспільство і питання балканської політики Росії в 50—70-х роках XIX ст.», він обирається професором, завідуючим кафедрою історії південних і західних слов'ян МДУ, якою керує протягом 14 років. За цей час під його керівництвом було підготовлено підручник з історії південних і західних слов'ян, проведено значну роботу по створенню навчального плану по спеціалізації істориків-славістів. З ініціативи кафедри було покладено початок скликанню періодичних конференцій славістів, які працюють в навчальних закладах СРСР.

З часу створення Інституту слов'янознавства АН СРСР (1947 р.) і до 1969 р. включно професор Нікітін завідував сектором історії слов'янських країн періоду феодалізму і капіталізму, де керував підготовкою колективних праць з історії Болгарії, Чехословаччини, Югославії. Під його керівництвом працювала радянська частина редакції і упорядників спільної з Інститутом історії Болгарської Академії наук публікації документів «Визволення Болгарії від турецького ярма». Аналогічну роботу по підготовці документів з історії Першого сербського повстання він веде тепер спільно з Сербською Академією наук, а разом з Словацькою Академією наук готує видання документів з архіва М. Ф. Раєвського.

Широке визнання серед радянських істориків-славістів одержали організовані з ініціативи С. Нікітіна симпозиуми з історії національно-визвольного руху в слов'ян-

¹ Див. Л. В. Иванова. У истоков советской исторической науки (подготовка кадров историков-марксистов в 1917—1929 гг.). М., 1968, стор. 106.

² Там же, стор. 110.

ських країнах у XIX ст., розвитку капіталізму в них і формування національних культур.

З літа 1970 р. С. О. Нікітін стає консультантом Інституту слов'янознавства і балканістики, не припиняючи значної громадської роботи, яку він веде тривалий час. Він є членом Міжнародної комісії слов'янських досліджень при міжнародному Комітеті історичних наук; у 1965 р. С. Нікітін був обраний віце-президентом Міжнародної комісії слов'янських досліджень, а в 1970 р. став її президентом. Тривалий час професор Нікітін був членом редколегії журналу «Славяне», брав участь у другій конференції прихильників миру та в багатьох інших організаціях. Активну роботу веде він і як член центрального правління Товариства радянсько-болгарської дружби. Сергій Олександрович багато уваги приділяв і приділяє підготовці та вихованню молодих кадрів істориків-славістів.

Редакційна колегія «Українського слов'янознавства» бажає Сергію Олександровичу доброго здоров'я і нових творчих успіхів.

VI КОНФЕРЕНЦІЯ ІСТОРИКІВ-СЛАВІСТІВ У ЛЬВОВІ

За рішенням V конференції істориків-славістів VI конференція відбудеться у лютому 1973 р. у Львові. Провідною для конференції буде тема *«Актуальні проблеми історії слов'янських народів в радянській і зарубіжній історіографії»*.

Одночасно V конференція ухвалила: «Передбачити в програмі VI конференції постановку й таких тем, як виникнення ладу народної демократії і будівництво соціалізму; національно-визвольний рух у слов'янських країнах; село і місто в феодальну добу; етногенез слов'янських народів; міжслов'янські історичні зв'язки; історія міжнародних відносин у Центральній і Південно-Східній Європі; методика вивчення історичного джерела та ін».

Як і раніше, заявкою на виступ на конференції будуть лише тези (не більше 3 стор. через два інтервали на машинці), які потрібно прислати завчасно, щоб їх можна було надрукувати.

Однак для орієнтування Оргкомітету можна надсилати йому попередні інформації з цих тем.

«Українське слов'янознавство» уже приймає статті на згадану тематику. Вони будуть надруковані ще до конференції. З усіх питань звертатись на адресу: *м. Львів, Університетська 1, кафедра історії південних і західних слов'ян*.

ПАМ'ЯТІ ТОВАРИЩА

В 1971 р. радянська слов'янознавча наука зазнала великої втрати — помер відомий спеціаліст з історії болгарської суспільної думки та літератури професор, доктор філологічних наук Леонід Самійлович Єріхонов.

Л. С. Єріхонов народився 22 січня 1906 р. в м. Улан-Уде. В 1927 р. він закінчив факультет права та господарства Іркутського університету, працював в органах прокурорського нагляду.

Наукова і педагогічна діяльність Л. С. Єріхонова починається в 1930 р., коли він став аспірантом кафедри філософії Куйбишевського педагогічного інституту, а потім викладачем та доцентом цієї ж кафедри. У другій половині 30-х років Леонід Самійлович працює на Україні старшим викладачем Київського педагогічного інституту. Одночасно він вчиться на факультеті західних мов і літератур Київського університету. Ця друга вища освіта стала вирішальною у визначенні напрямку його наукових досліджень.

Коли почалась Велика Вітчизняна війна, Л. С. Єріхонов добровільно пішов на фронт. Він воював на Південно-Західному фронті, захищав Москву і Сталінград. Останні роки війни працював у військовій прокуратурі.

Після війни Л. С. Єрїхонов повертається до Києва, працює викладачем у вузах. В цей час починається його активна і невтомна дослідницька діяльність в галузі історії, літератури та філософії південних слов'ян, зокрема братнього болгарського народу, який приступив до соціалістичного перетворення своєї країни. Леонід Самійлович підготував кандидатську дисертацію «Російські революційні демократи та суспільна думка південних слов'ян в 60—70 рр. XIX століття». В 1950 р. вийшла його монографія на цю тему, яка була одним з перших ґрунтовних досліджень ідеології південнослов'янських революційних демократів.

З 1954 р. Л. С. Єрїхонов керує кафедрами у вищих учбових закладах Пензи та Воронежа. Проводячи велику викладацьку і організаційну роботу, він в той же час продовжує наполегливо досліджувати мало розроблені або не розроблені зовсім проблеми історії болгарської літератури, суспільної думки, російсько-болгарських літературних зв'язків. У 1957 р. в «Ученых записках» Інституту слов'янознавства АН СРСР він публікує велику статтю «Світогляд Любена Каравелова». Багато праць Леоніда Самійловича було надруковано у наукових збірниках та журналах Болгарії. Серед них «Л. Каравелов і російська громадськість», «Жинзифов и Бартенев», «Призов — дослідник болгарського побуту» та ін.

Одночасно він продовжує активно співробітничати в радянській науковій періодиці. Його статті були цінними дослідженнями конкретних наукових проблем, сприяли підготовці великої узагальнюючої монографії. Така книга під назвою «Російська громадськість і болгарська література» вийшла в Софії в 1967 р. В цьому ж році Л. С. Єрїхонов захистив докторську дисертацію «Російсько-болгарські громадські та літературні зв'язки в XIX і XX віках». У 1968 р. йому було присвоєно звання професора.

Для наукових праць Л. С. Єрїхонова характерне використання різноманітних, часом важкодоступних джерел, вдумливий їх аналіз, заостреність оцінок, блискучий літературний стиль. Радянські та болгарські вчені високо оцінюють внесок Леоніда Самійловича в слов'янознавчу науку.

В останні роки життя, вже тяжко хворий, Л. С. Єрїхонов продовжував наполегливо працювати над книгою «Громадська думка Болгарії напередодні визволення». Закінчити цю монографію він не встиг.

Велику увагу Л. С. Єрїхонов приділяв популяризації науки. Його статті публікувались у літературних і громадсько-політичних журналах, у газетах. Всього він опублікував близько 100 наукових і науково-популярних праць.

Товариші і колеги Леоніда Самійловича Єрїхонова глибоко сумують з приводу його передчасної смерті і висловлюють щире співчуття родині Леоніда Самійловича.

ВИПРАВЛЕННЯ

В «Українському слов'янознавстві», вип. 3 на стор. 14, 19 рядок знизу слід читати: «протиставити расистській теорії, фрейдизму...» і далі за текстом. На стор. 57, 1 рядок зверху необхідно читати: «печю отля Коляра споважнели й твои гадки...» Далі за текстом.

НАШІ АВТОРИ

- БЕЙЛІС** *Олександр Самійлович* — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії південних і західних слов'ян Львівського державного університету. Вивчає проблеми історіографії Болгарії та Югославії.
- БЕЛЯКЕВИЧ** *Іван Іванович* — кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії Львівського державного університету. Працює над проблемами Польщі в міжвоєнний період і польсько-російських революційних зв'язків у період першої світової війни та підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції.
- БОРИС** *Володимир Олександрович* — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії південних і західних слов'ян Львівського державного університету. Досліджує проблеми нової історії Польщі.
- ГАНЕВИЧ** *Іван Васильович* — доктор історичних наук, професор, зав. кафедрою історії КПРС Одеського державного університету, автор монографії і статей з новітньої історії Болгарії.
- ГРОСМАН** *Юрій Миронович* — доктор історичних наук, професор кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Львівського державного університету. Розробляє питання аграрної історії Польщі та Західної України доби феодалізму.
- ГРОНЬОВСЬКИЙ** *Кишигоф* — старший науковий співробітник Інституту історії Польської АН у Варшаві. Займається аграрною історією Польщі кінця ХІХ—поч. ХХ ст. та еміграцією в Америку.
- ЗАЙЦЕВ** *Віктор Володимирович* — кандидат історичних наук, викладач кафедри загальної історії Кам'янець-Подільського педінституту. Досліджує політику імперіалістичних держав на Балканах на початку ХХ ст.
- КОЛЬГА** *Володимир Андрійович* — викладач. Вивчає роль іноземних комуністів в створенні частин Червоної Армії.
- МОВЧАН** *Степан Петрович* — викладач кафедри історії південних і західних слов'ян Львівського державного університету. Працює над історіографією революційного руху в Югославії.
- ПОЗИНА** *О. С.* — викладач кафедри історії Київського інституту культури. Вивчає політику балканських країн початку ХХ ст.
- РАТИЧ** *Микола Онисимович* — кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії Львівського державного університету. Працює над питаннями робітничого руху в польських землях Австро-Угорщини наприкінці ХІХ—поч. ХХ ст.
- СЕГЕДА** *В. М.* — вчитель історії середньої школи м. Ужгорода.
- ХЕНЕГАР** *Георгій Йосипович* — старший викладач кафедри загальної історії Івано-Франківського педінституту. Займається питаннями зовнішньої політики балканських країн.
- ХОНИГСМАН** *Яків Самійлович* — кандидат економічних наук, доцент кафедри політ-економії Дрогобицького педінституту ім. Ів. Франка. Автор монографій і статей з економічної історії Польщі та Західної України.
- ЧОРНИЙ** *Володимир Павлович* — ректор Дрогобицького педінституту, кандидат історичних наук. Досліджує історію національно-визвольної боротьби болгарського народу в 50—70-х роках ХІХ ст.
- КОВБА** *Жанна Миколаївна* — викладач Львівського поліграфічного інституту ім. Ів. Федорова. Вивчає історію чеських поселень на Україні в другій половині ХІХ ст.—на поч. ХХ ст.
-

ЗМІСТ

СТАТТІ

<i>І. І. Белякевич</i> (Львів). Створення Головного комітету союзів військовослужбовців-поляків (лівиці) та його роль у боротьбі з Начполом	3
<i>О. С. Бейліс</i> (Львів). З історії раннього проникнення США на Балкани (підприємство діяльність американських місіонерів в Болгарії в 50—70-х роках XIX ст.)	20
<i>Я. С. Хонігсман</i> (Дрогобич). Експансія німецького капіталу в південні польські землі в кінці XIX—на початку XX ст.	32
<i>В. П. Чорній</i> (Дрогобич). Економічне й політичне становище Болгарії напередодні Квітневого повстання (1876 р.)	43
<i>В. О. Борис</i> (Львів). Революційна література «Загальної конфедерації польського народу» (1837—1838 рр.)	55
<i>Ю. М. Гроссман</i> (Львів). Деякі спірні питання виникнення фільварково-панщинної системи у Речі Посполитій	67

ІСТОРИОГРАФІЯ

<i>І. В. Ганевич</i> (Одеса). Болгарська історіографія першого періоду диктатури пролетаріату (1944—1948 рр.)	79
<i>С. П. Мовчан</i> (Львів). Висвітлення боротьби буржуазних партій в аграрному і національному питаннях в працях Ф. Філіповича	89

ПОВІДОМЛЕННЯ

<i>В. М. Сегеда</i> (Ужгород). З історії діяльності КПЧ у справі марксистсько-ленінського навчання комуністів (1924—1929 рр.)	97
<i>М. А. Кольга</i> (Рязань). Про югославську групу РКП(б) та її діяльність в Радянській Росії	104
<i>В. В. Зайцев</i> (Кам'янець-Подільський). Політика Англії в зв'язку з загостренням кризи на Балканах напередодні першої Балканської війни (літо—осінь 1912 р.)	112
<i>О. С. Позіна</i> (Київ). Сербські і австрійські плани залізничного будівництва на Балканах і позиція Росії (1908 р.)	117
<i>Г. Й. Хенегар</i> (Івано-Франківськ). Болгаро-румунські дипломатичні відносини в 1908—1909 рр.	125
<i>М. О. Ратич</i> (Львів). Боротьба трудящих за виборчу реформу на польських землях під владою Австрії на початку XX ст.	132
<i>К. Гроньовський</i> (ПНР, Варшава). Еміграція з Галичини	141
<i>Ж. М. Ковба</i> (Львів). Побут і культура чеських поселенців на Україні в другій половині XIX—на початку XX ст.	146

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

<i>К. К. Трофимович</i> (Львів). Бено Циж. НДР і лужицькі серби. Документи про національну політику в НДР. Вид-во «Домовіна», Бауцен, 1969	151
<i>В. Свобода</i> (ПНР, Познань). Про роботу над словником слов'янської старовини	153
<i>Г. Й. Хенегар</i> (Івано-Франківськ). С. А. Никитин. Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50—70-е годы XIX в. М., «Наука», 1970	155
<i>О. С. Бейліс</i> (Львів). С. И. Сидельников. Болгарский революционный центральный комитет. 1869—1872. Изд-во Харьковского университета, 1970	157
<i>В. П. Чорній</i> (Дрогобич). А. С. Бейлис. Становление марксистской историографии в Болгарии (с конца XIX в. до социалистической революции 1944 г.). Проблемы болгарского Возрождения. Изд-во Львовского университета 1970. стор.	159

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

<i>С. Інґльот</i> (ПНР, Вроцлав). Співробітництво польських і чеських істориків	162
До 70-річчя професора С. О. Нікітіна	164
VI конференція істориків-славистів у Львові	165
Пам'яті товариша	165
Наші автори	167

1 крб. 08 коп.

ВИДАВНИЦТВО
ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
1971